

ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ 'ਟਰੱਸਟ', ਉਸ ਦੀ ਮੋਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ' ਨੀਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਟਰੱਸਟ' ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਆਗੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਿੜ ਬੰਨ੍ਹਣ 'ਚ ਮੀਡੀਏ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1983 ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਜਲੰਧਰ ਰੇਂਜ ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ,

ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਸਥਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਈ ਅਫਸਰ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਖੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ।

'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਟਰੱਸਟ' ਦੀ ਇਸੇ ਪਿੱਠ-ਥਮੀ ਕਰਕੇ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਮੂਹ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੌਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Indian nationalistic

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲਈ 1881 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਈ ਅਫਸਰ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਖੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਬੰਗਾਲੀ ਸਮਾਜ ਮੇਰਨ ਰਾਓ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ

ਜੀ ਤਿਤਹਿੰਦਾੜ ਦੇ ਹੂ-ਧ-ਹੂ

ਜੂਨ

84

ਦੀ

ਪਤਰਕਾਰੀ

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ 'ਐਨ ਕਾਲਮ' ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਛਾਪੇ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਇੰਡੀਅਨ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਬਠਿੰਡਾ

ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਰਾਕੇ ਉਸਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਦਲਬਾਰ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ 'ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਅਖਬਾਰ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਮੂਹ' ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 1977-78 ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜਤਾ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨੇੜਤਾ

ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖੁੱਕੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਰ-ਮਰਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀ ਘਟਨਾ

ਸੰਨ 1983 ਵਿਚ ਉਮਰ ਦੇ 50ਵਿਆਂ

ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਛਾਪਦਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ

ਯੁੱਧ' ਲੱਗਣ ਦੀ ਖੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ

ਭਾਅ ਜੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਜਰਨਲਿਜ਼ਮ ਦਾ ਪੋਸਟ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਡਿਪਲੋਮਾ ਕਰ ਕੇ 1977 ਵਿਚ, ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈੱਸ ਨਾਲ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ 1983 ਵਿਚ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਫੜੇ-ਫੜਾਈ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ 'ਵੁੱਡਰੋਜ਼ ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ 'ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ/ਕੇਂਦਰੀ ਬਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਤਸ਼ੱਦਦੀ ਦੌਰ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਿਆ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤਾ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ—1987 ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਹੋਣ ਤੋਂ 2008 ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਾਰਸਪੋਂਡੈਂਟ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤਕ—ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕੀਤੀ।

ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਲਈ ਕਾਲਮ ਅਤੇ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ।

SANT BHINDRANWALE DE RU-B-RU

JUNE 84 DI PATARKARI

[Media Reporting of June 1984]

by

JASPAL SINGH SIDHU

H.No. 2156, 45-C, CHANDIGARH - 16

E-mail : jaspal.sdh@gmail.com

© ਲੇਖਕ

ISBN 81-7205-550-1

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 2016

ਮੁੱਲ : 300-00 ਰੁਪਏ (ਪੇਪਰ ਬੈਕ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 006

S.C.O. 223-24, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 001

E-mail : singhbro@vsnl.com

Website : www.singhbrothers.com

ਛਾਪਕ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟੀਅਲ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਜੂਨ 1984 'ਚ
ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ
ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਬੱਚੇ, ਸਿੰਘ-ਸਿੰਘਣੀਆਂ
ਨੂੰ
ਸਮਰਪਿਤ

ਤਤਕਰਾ

ਹਰਫ਼ਿ ਦੀਦਾਰ	9
<ul style="list-style-type: none"> • ਕਾਂਡ ਪਹਿਲਾ ...ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਤੁਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 	13
<ul style="list-style-type: none"> • ਕਾਂਡ ਦੂਜਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਿੜ ਬੰਨ੍ਹਣ 'ਚ ਮੀਡੀਏ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 	31
<ul style="list-style-type: none"> • ਕਾਂਡ ਤੀਜਾ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਦਿਨ : ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ 	126
<ul style="list-style-type: none"> • ਕਾਂਡ ਚੌਥਾ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਟੱਕਰ 	203
<ul style="list-style-type: none"> • ਕਾਂਡ ਪੰਜਵਾਂ ਕੁੱਟਣ-ਮਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਚਕਾਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ 	296
ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ :	
<ol style="list-style-type: none"> 1. ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ 1 ਜੂਨ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਬਾਰੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ 	397
<ol style="list-style-type: none"> 2. ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਨਾ 	399
<ol style="list-style-type: none"> 3. ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਕਤਲ 	401
<ol style="list-style-type: none"> 4. ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ 	404
<ol style="list-style-type: none"> 5. ਅਜੀਤ ਡੋਵਾਲ ਨੂੰ ਕੀਰਤੀ ਚੱਕਰ ਪ੍ਰਦਾਨ 	406

ਹਰਫ਼ ਦੀਦਾਰ

ਅਗਸਤ 1982 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਲਈ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਜੂਨ 1984 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਵੇਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ; ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਦਲਿਤ ਤੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਪੱਖੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਪੱਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਆਧਾਰ ਵਧਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ; ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤਹਿਤ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸੂਬੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ; ਕਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜ਼ਾਹਰਾ ਵਿਤਕਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਚਲਾਏ ਗਏ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰਕੂ ਰੰਗਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ; ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਵੱਖਵਾਦੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੋੜਨ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ; ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਕੰਡੇ ਵਰਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ... ਇਸ ਕਤਲੋਗ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਦੇਸ਼ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਹੈ... ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ...'। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੁਖਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੀ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤਿ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਵਾਚਦਿਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਖ ਤੇ ਅਦਿੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਘੁਲਦਿਆਂ-ਮਿਲਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤਕ ਪੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਵੀ ਅਤੇ ਹੱਡੀ ਹੰਢਾਇਆ ਵੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਮੋਰਚਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਮੁਕਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਿਰ-ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 'ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਤੇ ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀ' ਅੱਗੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੱਕੀਆਂ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਅਤੇ ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਗਰਮ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਘਟਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨੇੜਿਓਂ ਡਿੱਠਾ।

ਜੂਨ 1984 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨਾ, ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ 'ਚ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਉਣਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਵਿੱਢਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਤੱਕਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਮੈਂ ਤੋਪਾਂ-ਟੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਿਲ-ਦਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੜ-ਗੜਾਹਟ ਅਤੇ ਉਹ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਸੁਣਿਆ ਜਿਹੜਾ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਾ ਹੈ।

ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਬਾਅਦ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੂੜੇ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕਾਂ-ਟਰਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵੱਲ ਢੋਹਦੇ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਰੈਡਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਢੱਠੀ ਇਮਾਰਤ ਅੱਗੇ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਦ-ਭਰੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 'ਸ਼ੱਕੀ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ' ਉੱਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਪਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਲਪੇਟਿਆ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ 'ਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁੱਕੜੀ ਦੇ 'ਰੋਡ' ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਬਚ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਬਦਲਵੀਂ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ 'ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ' ਨੂੰ ਠੋਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਲਈ ਅਤੇ ਵਸੀਹ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਢੋਂਗ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਢਾਹੀ ਗਈ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਕਈ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਧੀਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ।

ਫਿਰ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਹੋਈ ਮੁੜ ਚੜ੍ਹਤ, ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਰੰਮਤ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਨਮੱਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਲ-ਫੁੱਲ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਅਹਿਮ ਮੌਕੇ ਆਪਣੀ ਨਾਦਾਨ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਕਾਰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਗਲਤ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣੀਆਂ।

26 ਜਨਵਰੀ 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦਾ ਐਲਾਨ,

1947 ਤੋਂ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ 'ਨੇਸ਼ਨ-ਸਟੇਟ' ਖੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਚੱਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਨਾਲ 'ਹਿੰਦੂ-ਇਲੀਟ' ਵੱਲੋਂ 'ਹਿੰਦੂ-ਰਾਸ਼ਟਰ' ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਲੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਲ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਘਾਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਹਿੱਸੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਦੇਸ ਦੀ 'ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ' ਦੇ ਖੁਦ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ, ਬਲਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਢਾਹੇ ਗਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਦੋ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਹੱਡੀ-ਹੱਢਾਈਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੀ ਕਸਕ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੋਗੇ ਲੰਬੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਚੀਸ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋ-ਦਹਾਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਅੰਦਰਲੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੂਟਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਝ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਗਹਿਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ-ਦਿੱਖ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਵਾਂਗ 'ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ' ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਢਲਣ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਮੇਰੇ ਲੰਬੇ ਵਸੇਬੇ ਨੇ, ਸਗੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਧ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ।

ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਤੋਂ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, 2010 ਤਕ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਾਂਭੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕਾਂ। ਹਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਹਰ ਬਰਸੀ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡੇਢ ਦਹਾਕਾ ਲੇਖ ਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਿਭਾਏ ਕੋਝੇ ਅਤੇ ਇਕ-ਪਾਸੜ ਰੋਲ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਅਖ਼ੀਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਗਾਤਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ 'ਤੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰੇ ਵੱਡੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹੈ...ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ...ਤੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਂਡ ਦਾ ਸ਼ਾਖਸ਼ਾਤ ਗਵਾਹ ਹੈਂ...ਤੂੰ ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?...ਨਾਲੇ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਉਮਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਢਲਦੀ ਸ਼ਾਮ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇ।' ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਅਕਸਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀ ਨਲਾਇਕੀ ਉੱਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਅਫ਼ਸੋਸ-ਨੁਮਾ ਟਿੱਪਣੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਸਾਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸ ਕਰੇਗਾ...ਪਰ...।' ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਘਾਟ ਬਾਰੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਕੁਮਾਰ

ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਮੈਂ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ...ਪਰ ਤੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ?'

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਪਏ ਤੱਥਾਂ, ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਦਰਦਾਂ ਦਾ ਮਹਿਜ਼ ਉਲੇਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਖਿਆ, ਹੰਢਾਇਆ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਉਸਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਪੀੜ ਝੱਲੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦਰਦ-ਵੇਦਨਾ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹੰਢਾਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪੀੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਅਜੇ ਵੀ ਹਰੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਿਰਪੱਖ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਿੱਖ-ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਹੋਰ ਪੀੜਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਨਿਗੂਨੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੈਂ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸੁਭਾ-ਸਵੇਰੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚਲੀ ਸੈਰ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੇ ਕਈ ਕੱਚ-ਘੜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਰੋਤ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 1982 ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮਾਣੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰਾਂ-ਦੋਸਤਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਭੁੱਲੀਆਂ-ਵਿਸਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਤੱਥ ਯਾਦ ਕਰਵਾਏ।

ਅਖ਼ੀਰ 'ਚ ਮੈਂ 'ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ

ਕਾਂਡ ਪਹਿਲਾ

...ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਤੁਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

I

ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ ਨੇ ਸਟੇਨ ਗੰਨ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ; ਦੋ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੰਨਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਗਰਜਿਆ, “ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਹਨ, ਨਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈੱਟ; ਦੋਵੇਂ ਤੁਰੰਤ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਓ...ਜੇ ਸਰਚ 'ਚ (ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ) ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਮਿਲ ਗਈ, ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗੇ।”

ਜੂਨ 1984 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜੂਨ 13 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ-ਸਵਾ ਚਾਰ ਵਜੇ, ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਗੰਨਾਂ-ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ‘ਫ਼ਾਲਨ’ (ਖੜਾ) ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਲ ਸੁਰਖ਼ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਹੁ ਫੁੱਟਣ ਲੱਗੀ, ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪਲ ਕੁ ਮੈਂ ਅਜੀਬ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿਚ ਰਿਹਾ; ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਗੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟੇ ‘ਵੱਡੇ ਕਹਿਰ’ ਲਈ ਮੈਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਅਗਲੇ ਪਲ, ਮੈਂ ਉਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਾਂ।” ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ‘ਹੋਣੀ’ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਅਚੇਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। “ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤੈਂ”, ਉਹ ਅਫ਼ਸਰ ਕੜਕਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ 'ਚ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਕੋਈ ਕੈਪਟਨ-ਮੇਜਰ ਰੈਂਕ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ‘ਕਲੀਨ ਸੇਵਨ’ ਪੰਜਾਬੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ‘ਅੰਤਿਮ ਘੜੀ’ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ‘ਅੰਤਰੀਵ’ ਜਿਵੇਂ ‘ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ’ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ‘ਆਰ-ਪਾਰ’ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਿਵੇਂ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ, “ਜੇ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੋ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।” ਉਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਅਜਿਹੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਤਿਉੜੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਗਰਜਿਆ, “ਅੱਛਾ!” ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਅੱਧੀ ਕੁ ਦਰਜਨ ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ, ਗਰੀਨ ਐਵੀਨਿਊ ਕਲੋਨੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਉਸਰੇ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਜਿਹੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਲਏ ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ (office-cum-residence) ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅੱਧ-ਅਧੂਰੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ

ਤੇ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁੱਭਿਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ 'ਕਿਸੇ ਪਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਫੌਜੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਥੋਂ ਡੇਵ-ਦੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ 'ਜੇਲ੍ਹ' ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਗੇ।' ਤਾਂਗਾ ਕਲੋਨੀ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਵਾਹਗਾ-ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੀ ਰੋਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਏਰੀਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਕਿ ਫੌਜ ਨੇ ਛਾਉਣੀ ਵਾਲੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤਾਰ ਵਲ ਕੇ 'ਆਰਜ਼ੀ ਜੇਲ੍ਹ' ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਫੌਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੁੱਧ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਉਸ 'ਜੇਲ੍ਹ' ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਪੀ.ਓ.ਡਬਲਿਊ.' (Prisoners of War) ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਫੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗੇ ਨਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਬੂ ਆਏ ਸਿੱਖ-ਬੰਦੀ ਇਸੇ ਆਰਜ਼ੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਚਾਰ ਜੂਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਮੈਂ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਚੀਕਾਂ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ੋਰਗੁੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਤਾਂਗਾ ਕਲੋਨੀ' ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਇਕ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਅਸਮਾਨ ਪੰਜ ਅਤੇ ਛੇ ਜੂਨ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਰਚ' ਲਾਈਟਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਾਰੇ ਏਰੀਏ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਫਿਰ ਮਗਰੋਂ ਤਾੜ-ਤਾੜ ਕਰ ਕੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਨੇ; ਕੜ ਕੜ ਕਰਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ। ਕਦੇ ਅਟਾਰੀ-ਵਾਹਗਾ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਕੇ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤਾੜ-ਤਾੜ-ਸ਼ੁੱ-ਸ਼ੁੱ ਕਰਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਣੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੂਕਾਂ-ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣੀਆਂ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕਰਫਿਊ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ, ਅਸੀਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ।

ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਅਜੇ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੰਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬੀਵੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਝੰਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ 'ਫੌਜ ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਥੋਂ ਲੈ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ? ਕੌਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੇਗਾ?' ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ 'ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ' ਦੀ ਮਰੀਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਡਰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਡਰਾਉਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚਣੀ ਨੂੰ ਜਕੜ ਲਿਆ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ, ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਖੋ ਬੈਠੇਗੀ; ਬੇਸਮਝ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇ?' ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਖੜੇ ਐੱਫ.ਸੀ.ਆਈ. ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ, "ਐਸੇ ਕਰਨਾ, ਜਬ ਯੇ ਮੇਰੇ ਕੋ ਲੇ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ-ਬੱਚੇ ਕੋ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ, ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੇ ਘਰ ਛੋੜ ਆਨਾ।"

ਇਕ ਦਮ, ਦੋ-ਤਿੰਨ ਫੌਜੀ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਏ: "ਕਿਆ ਕਹਾ ਇਨਕੋ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਇਨ੍ਹੇ ਹੀ ਪੁਛ ਲੋ।" "ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ, ਯੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਕੋ ਸੰਭਾਲਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਬੇ", ਉਸ ਐੱਫ.ਸੀ.ਆਈ. ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ

ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ 'ਪੋਸਟਰ' ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। "ਦੇਖੋ ਸਰ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਟੀਰੀਅਲ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਿਆ।" ਪਰ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ 'ਹੁੰ-ਹਾ' ਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਦੇ 'ਸਬੂਤ' ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਰਖ ਆਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਸਾਡੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਡਿਊਟੀ ਹੈ।" ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਪਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਨੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਚਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ, ਕੋਈ ਅਖੀਰਲਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਅਖੀਰ, ਸਫ਼ੈਦ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗਿਆ। ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਅੱਖਰ ਪਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ 'ਸਰਚ' ਨੂੰ 'ਕੰਡੈਕਟ' (conduct) ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਲਿਖਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਅਖੀਰਲੀ ਲਾਈਨ ਦਿਸ ਪਈ ਕਿ ...nothing incriminating found. (ਕੁਝ ਵੀ ਜ਼ਰਾਇਮਾਨਾ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ) ਉਹ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕੁਝ ਹੱਥ ਨਾ ਲਗਣ ਕਰਕੇ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ 'ਬਰੀਫ਼' (brief) ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ 'ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨੇ।' ਪਰ ਛਾਪੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਅਫਸਰ ਦੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਮੇਰੇ ਆਰਜ਼ੀ ਜਿਹੇ ਆਫ਼ਿਸ; ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਟਬਾਣੀਏ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਉਸ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ 'ਬਰੀਫ਼ਿੰਗ' ਅਤੇ 'ਅਸਲੀਅਤ' ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਲਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਾਇਦ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ 'ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ' ਵਿਚ ਝੂਠ-ਕੂੜ ਦੇ ਬੱਦਲ ਇਉਂ ਹੀ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦੇ ਨੇ; ਸੱਚ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਅਖੀਰ, ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾਏ ਬਗ਼ੈਰ-ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿਓ।" ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਫਿਰ ਲਿਖੇ-ਪੂਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਉਹ ਅਫਸਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣੀ ਟੀਮ ਲੈ ਕੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਗੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਤੁਰੰਤ ਫੌਜੀ ਟਰੱਕਾਂ, ਜੀਪਾਂ ਦੇ 'ਸਟਾਰਟ' (start) ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਾ ਜੀਵਨ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ; ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਦਫਤਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ, ਬੱਚੇ ਅਜੇ ਵੀ ਡਰੇ-ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਮੰਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਲ ਕੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰੁਕਿਆ, ਕੁਝ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੇ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਬਿੱਟ-ਬਿੱਟ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ

ਹੋਈ, ਉਹ ਸਭ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ 'ਜੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਛਾਪਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਲਾਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ 'ਬਰਾਮਦ' ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਐੱਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਵਿਚ ਕਈ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈੱਟ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ; ਪੁਲਿਸ ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ।' ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਉਪਰੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਲਚਰ ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।'

ਮੇਰਾ ਇਉਂ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਬਚ ਨਿਕਲਣਾ, ਮੇਰੀ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਪਰ੍ਹੇ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸਮਾ... ਇਕ ਚਮਤਕਾਰ ਜਾਪਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਪਾ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਸਹਿਮ ਜਿਹਾ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ, ਸਾਹਮਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ 'ਬਾਵਾ' ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮਕਾਨ 'ਚ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸਾਰੀ ਸੜਕ ਫ਼ੌਜੀ ਗੱਡੀਆਂ, ਟਰੱਕਾਂ, ਜੀਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਡਰਦਿਆਂ ਨੇ ਬਾਰੀਆਂ-ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਝੀਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦੇ ਸੀਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ।"

...

...

...

...

ਮੈਨੂੰ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ 'ਲੈਂਡ ਲਾਈਨ' ਟੈਲੀਫੋਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਟੇਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਵਿੰਗ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟੇਪ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੋਨੈਕਸ਼ਨਜ਼ (telephone connections) ਨੂੰ ਇਥੇ ਪਏ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੈੱਟਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਉਪਰੰਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਉਪਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਇਹਤਿਆਤ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ 'ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਜਾਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ 'ਗਲਤ' ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।' ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਦੇ ਲੋਕ ਮੇਰੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਮਾਮ ਜ਼ਰਬਾਂ-ਤਕਸੀਮਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ 'ਮਨ ਅੰਦਰ' ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਥਿਤ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਪੇ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਨੇ ਡਰ ਤਹਿਤ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋ ਕੁ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ "ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਬਚ ਗਿਆ।" ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਚ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੀ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਮਾਨਗਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮਾਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਪੇ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੇ ਦੱਸਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਕਿ 'ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ

ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਰਾਹੀਂ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਤੀਖਣ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਵਹਿ ਤੁਰੇ ਨੇ।'

...

...

...

...

ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵੇਲੇ, ਚਾਰ ਜੂਨ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਪ੍ਰੈਸ (Associated Press) ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ-ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਹੀ ਠਹਿਰਿਆ। ਇਹਤਿਆਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਡੋਗਰਾ ਨਾਮੀ ਏਅਰ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੇਲਾਨੀ ਅਗਲੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਅਤੇ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰਾਂ ਦੇ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਖ਼ੀਰ ਪੰਜ-ਛੇ ਦਿਨ ਤਕ ਛੁਪੇ ਇਸ ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨੌਂ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਂ। ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਲਾਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਘਰ 'ਚ ਬੰਦੀ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁੱਸਾ ਤਣ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਫ਼ੌਜੀ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਧੱਕਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਾਂ; ਫਸੇ ਹੋਏ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਪਈਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅੰਤ 11 ਜੂਨ ਨੂੰ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਕੁਝ ਢਿੱਲ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਜਾਣ ਲਈ ਖਚਾ-ਖਚ ਭਰੀ ਖੜੀ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਅ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਦੇ ਕੁਝ ਡਾਕਟਰ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੀ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਦਿਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਛੁਪਦਾ ਛੁਪਾਉਂਦਾ, ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਡਾਕਟਰੀ ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਪਣੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਏ.ਪੀ. ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਕਿ 'ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਦਰਜਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪੱਗਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ।'

ਦੇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਜਬਰ ਬਾਰੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ (suppressing the information) ਸੀ। ਕੋਈ ਅਖ਼ਬਾਰ/ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਉਹੀ ਕੁਝ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਅਖਬਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਸ, ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ-ਨੁਮਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ 'ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਏ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਟੀਮ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੇ 'ਸ਼ਾਟ' ਲਏ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ 'ਕੈਸਿਟਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ' ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਇਕ-ਪਾਸੜ ਸਰਕਾਰ-ਫ਼ੌਜ ਦੀ 'ਵਾਹ-ਵਾਹ' ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ 14 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਡਰਾਮੇ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਡੇਟਲਾਈਨ' ਵਾਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੰਡਨ ਦੇ *ਟਾਈਮਜ਼ ਲੋਡਨ (Times London)* ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਛਪੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ "ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਮੇਤ 1200 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ" ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਂ ਖਿਚਾਈ ਵੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਏਜੰਸੀਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ, ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਲਈ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਏਰੀਏ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਨੌਂ ਜੂਨ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੈਮਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਕਰਨਲ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵੀਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੈ' ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਕਰਨਲ ਸ਼ਰਮਾ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਘਰ ਜੀਪ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਆਇਆ। ਇਤਫ਼ਾਕਨ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਿੱਲ ਕੋਲ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਐਸਸੀਏਟਿਡ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ 16 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਦਰ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੋਸ਼ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ, ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ; ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਛਾਪਾ ਵੀ ਮਾਰਿਆ, ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ। ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਆਫ਼ਿਸ

ਵਿਚ ਵੀ ਗਈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਟਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ 'ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਰਡ' ਵੀ 'ਰੀਨਿਊ' ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਕੋਰਟ ਨੇ ਅਸਥਾਈ ਜ਼ਮਾਨਤ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲੰਬੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਹੋਈ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਉਸਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਐੱਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦਾ ਕੇਸ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਏ.ਪੀ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਐਡੀਟਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਡੱਟ ਗਈ ਕਿ "ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਰਿਪੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।" ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ (New York Times) ਨੇ ਇਕ 'ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ' (Truth on Trail) ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ "ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਉੱਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ-ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹੀ ਬਚਨਬੱਧਤਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਚੇਲਾਨੀ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਐਕਸ਼ਨ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਬਦਲਾ-ਲਊ ਭਾਵਨਾ 'ਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

'ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਜਰਨਲਿਸਟਸ' ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਈ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਵਾਈ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅਖ਼ੀਰ, ਸਤੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਦਫ਼ਾ 144 ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ 9 ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ। ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ 'ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ' ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਜੂਨ 84 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ, 1985 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਣ-ਐਲਾਨਿਆ 'ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ' (Martial Law) ਲਾਗੂ ਰਿਹਾ। ਅਖ਼ੀਰ, 31 ਮਾਰਚ 1985 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ 'ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਾ 144 ਵਿਚ ਛੋਟ ਦੇ ਕੇ ਰੈਲੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।'

ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ, ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਜੂਨ 84 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਯੂ.ਆਰ. ਕਲਕੂਰ ਦੇ

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ 'ਆਰਮਡ ਕੋਰ ਡਵੀਜ਼ਨ' ਦੀ ਬਰਸੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ 'ਕਵਰ' ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਨੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਾ ਉਹੀ ਆਰਮੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਦੌੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "I'm happy to see you alive." (ਤੈਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ)। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫੜੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਸਮੇਂ 'ਉਹ' ਕਰਨਲ ਕਿਵੇਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਆਰਮੀ ਰੂਲ' ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ 9 ਮਹੀਨੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਾਲ 1985 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦਾ ਐੱਸ.ਪੀ. ਪੰਡਤ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ 'ਸਿਵਲ ਬੰਦੋਬਸਤ (civil administration) ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਆਰਮੀ 'ਫੀਲਡ' ਵਿੱਚੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੱਢੀ (withdraw) ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਹੁਣ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ 'ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ' (alert) ਰਵੇਗੀ।' ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਸਿਵਲ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ 'ਬੰਦੋਬਸਤ ਸੌਂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ' ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਕੁਝ-ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ 'ਤਾਂਗਾ ਕਲੋਨੀ' ਤੋਂ 'ਟੇਲਰ ਰੋਡ' ਵਾਲੀ 21 ਨੰਬਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ 'ਖ਼ਬਰ' ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਮੇਸ਼ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫੋਨ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਆਇਆ, "ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।" ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਬਰ ਦੇ 'ਸੋਰਸ' (source) ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜੀ-ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਸਕਿਊਰਟੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਲਾਮ-ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਕਾਰਨ ਮੱਚੀ 'ਖਲਬਲੀ' ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸਿਟੀ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਢੰਡ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਚਲੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਬੁਲਾਇਐ।" ਮੈਂ ਟਾਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, "ਚਲੋ ਢੰਡ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗਾ।" ਪਰ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮੈਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੀਪ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ।' ਖ਼ੈਰ, ਢੰਡ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ 'ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਨਾ ਬਣਾਵੇ।' ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਟਰ ਉੱਤੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਢੰਡ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪੁਲਿਸ ਜੀਪ ਲਗਾ ਲਈ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਗੋਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਦੇ 'ਲਾਅਨ' ਅੰਦਰ ਸਰਦੀ ਮੌਸਮ ਦੀ ਕੌਸੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ 'ਖ਼ਬਰ' ਦਾ 'ਸੋਰਸ' ਪੰਡਤ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਬਤੌਰ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਦਰਾਸੀ ਲਹਿਜੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ 'ਜਵਾਬਦੇਹੀ' ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। "ਭਾਰਤ ਦੀ ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਕਦੇ 'ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟ ਸਕਦੀ...ਫ਼ੌਜ ਕਦੇ 'ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ' (withdraw) ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਦੀ...ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ਆਦਿ।" ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਤਾਂ ਤਰਦੀਦ ਕਰ ਦਿਓ...ਤੁਹਾਡੇ ਖੰਡਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂਗਾ।" ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਖ਼ੌਲ ਉਡਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਨਾਥ (orphan) ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ।" ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਖਿਆਨ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਮਲ (practice) ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਲੰਬਾ 'ਭਾਸ਼ਣ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਚੁੱਪ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਤੀ ਜਲੌਅ ਅੱਗੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਫੇਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, "ਜਾਓ ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ ਸੇ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਕਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਦਿਓ।" ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪੀ ਹੈ।" "ਜਾਓ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੋ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਓ", ਜਨਰਲ ਨੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਡੀ.ਕੇ. ਈਸ਼ਰ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਇਹ 'ਖ਼ਬਰ' ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਲਈ 'ਫ਼ਾਈਲ' (ਭੇਜੀ) ਕੀਤੀ ਸੀ। ਈਸ਼ਰ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਈਸ਼ਰ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਜਨਰਲ ਦੇ ਤੇਵਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਨਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ੀ ਵੀ ਛੇਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।' ਮੈਂ ਪੰਡਤ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਖ਼ਬਰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਡਰ ਕੇ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਦੱਸ ਦੇਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ...ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ।"

ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਤਰਦੀਦ ਖ਼ੁਦ ਕਰਨ ਦੀ 'ਢਿੱਲੀ' ਜਿਹੀ 'ਹਾਂ' ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਜਨਰਲ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ 'ਫ਼ੁਰਮਾਨ' ਜਾਰੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।' ਐੱਸ.ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਦੜ ਵੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਨਾ ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਨਾ ਹੀ ਤੀਜੇ ਦਿਨ...ਫਿਰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਉਸ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਤਰਦੀਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ?' ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਪਸੀ

ਪਏ। ਅਜੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਸੀ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਗਰਾਊਂਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਕੂਟਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਲੀਡਰ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਛੋਆ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਘਰ ਲੰਘ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅੱਗੇ ਆਏ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ (ਤਿੰਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰ) ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਧੁੱਪ ਸੇਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ਚੱਲਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ 'ਤੇ।” ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, “ਚਲੋ ਅਸੀਂ ਠਹਿਰ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ।” ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸ਼ੱਕੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਿਆ ਸੀ।

ਅੱਗੋਂ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਚੌਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਛੇ-ਸੱਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕਾਰ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਕਿਵੇਂ ਇੰਨੇ ਜਣੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਬੈਠੇ ਨੇ।” ਉਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੇ।” ਅਸੀਂ ਇਕਦਮ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਈ ਤਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਡੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮੀ ਸਫ਼ੈਦ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ‘ਪੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲ ਗਿਆ ਹੈ।’ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਦੂਸਰੇ ਤਿੰਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਤੁਰੇ?’ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ?’

ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਚੌਕ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਪਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੁੱਟਰ ‘ਮੋਪਡ’ (moped) ਉੱਤੇ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੌਕ ਵਿਚ ਹੀ ‘ਨਾਵਲਟੀ ਸਵੀਟਸ ਸ਼ਾਪ’ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਏ ਅਤੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਗਜ਼ਰੇਲੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਲੇਟਾਂ ਦਾ ਆਰਡਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬੁੱਟਰ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਨਿਕਲ ਜਾ।” ਬੁੱਟਰ ਉਰਫ਼ ਖਾੜਕੂ ‘ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ’ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। (ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਟਰ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ)

ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਕੇ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਹੱਥੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਗਰਾਊਂਡ ਕੋਲ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ‘ਅਟਾਰੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਲੋਨੀ ਵਿਚ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਹੈ।’

ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਪੁਲਿਸ ਘੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸੰਗੀਨ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਕਿ ‘ਸਾਰੀ

ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ ਦੀ ਸੀਨੀਅਰ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ (ਅਸੀਂ) ਦੀ ਗੜਬੜ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ 'ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੱਥੋਂ ਤਿਲਕ ਗਈ ਹੈ।' ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅਗਾਊਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ 'ਲੀਕ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਬਲਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਦੇ ਪੁਖਤਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ 'ਵੱਡਾ ਮੋੜ' (turning point) ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹੈਂਡ-ਆਫਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ/ਪੁਲਿਸ ਨੇ 'ਵਾਰਨਿੰਗ' ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਰੰਤ ਕੱਢ ਲਵੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਾਂ।' (ਇਸ ਵਾਰਨਿੰਗ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਸੀ।)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫਤਰ (ਟੇਲਰ ਰੋਡ) ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਰਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਆਰਜ਼ੀ 'ਪੋਸਟ' ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਟੈਂਟਨੁਮਾ ਪੋਸਟ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਠੀ ਲਈ 'ਸਕਿਊਰਟੀ ਪੋਸਟ' ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ, ਸਾਡੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ/ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਐੱਨ.ਐੱਸ. ਮਲਿਕ ਦਾ ਜਲੰਧਰ ਦਫਤਰ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਰੋੜਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਸੁਨੇਹਾ (teleprinter message) ਕਿਤੇ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਦਫਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮਲਿਕ ਦੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਦੀ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. (ਗੁਪਤ ਨਿਰੀਖਣ) ਲਈ ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਰੋੜਾ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਦੋਨੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਲੜਕੇ 'ਰਵੀ ਸ਼ਰਮਾ' ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਬਹਾਨੇ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ 'ਐਕਸ਼ਨ' ਮੇਰੇ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਵੱਲੋਂ 'ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਓਟਣ' 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ।'

ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਲਖਨਊ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਨਵੰਬਰ 84 ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਲਖਨਊ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।' ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ 'ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੀ।' ਮੈਂ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਬਦਲੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਛੁੱਟੀ ਉੱਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਫਤਰ

ਦਾ ਚਾਰਜ ਤੁਰੰਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੀਰ, ਫ਼ਰਵਰੀ 1987 ਵਿਚ ਲਖਨਊ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਟਰ ਆਫਿਸ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਤੌਰ ਰਿਪੋਰਟਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਮੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਰਿਪੋਰਟਰ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਨੂੰ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, 'ਤੁਹਾਡਾ ਬੰਦਾ...ਬਸ...ਸਾਥੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ...ਸਮਝੋ ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ।'

ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਨੇ ਹੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ 'ਬਲੈਕ ਕੈਟਾਂ' ਦਾ ਗਰੁੱਪ (vigilant group) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ 'ਕੈਟਾਂ' ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖ 'ਆਲਮ ਸੈਨਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ 'ਸੈਨਾ' ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਖੂਬ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਨਾ ਝੱਲਦੇ ਕਈ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਕਾਰਕੁੰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ 'ਬਲੈਕ ਕੈਟ' ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਬਚੇ ਅਜਿਹੇ 'ਕੈਟਾਂ' ਕੋਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਹਰ ਗ਼ੈਰ-ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤਦੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕੱਢੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣੇ 'ਬਲੈਕ ਕੈਟਾਂ' ਦੇ ਜਾਣੇ-ਪਹਿਚਾਣੇ ਚਿਹਰੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਂਡ ਦੂਜਾ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਿੜ ਬੰਨ੍ਹਣ 'ਚ ਮੀਡੀਏ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1983 ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਜਲੰਧਰ ਰੇਂਜ ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ, ਘੰਟਾ ਘਰ ਮੁੱਖ ਦਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਦਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਮੌਜੂਦ ਜੋੜਾ ਘਰ ਅੰਦਰ ਅਟਵਾਲ ਆਪਣੇ ਬੂਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਘੰਟਾ ਘਰ ਦੇ ਗੇਟ ਅੱਗੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ਸੜਕ ਉਪਰ ਪਾਰਕ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਘੰਟਾ ਘਰ ਦੁਆਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਅਟਵਾਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ; ਉਹ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਰਮ ਹੋ ਰਹੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਮੋਰਚਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ, ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਧਰਮਾਂ, ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਕੀਦਤ ਭੇਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸ ਵਾਕਿਆ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਲਈ ਬੜੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ, “ਮੈਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਪਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।”

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ‘ਅੱਠ ਕਾਲਮਾਂ’ ਦੀਆਂ ‘ਬੈਨਰ ਹੈੱਡ ਲਾਈਨ’ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਛਾਪਿਆ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ *ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ* ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਬਠਿੰਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਲਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਹਾਕੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ‘ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਮੂਹ’ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 1977-78 ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜਤਾ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ‘ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਮੂਹ’ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਨੂੰ

ਸੁਖਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲਈ 1881 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਸਥਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਈ ਅਫਸਰ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਖੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਬੰਗਾਲੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਓ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਮਜੀਠੀਏ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ; ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ (Indian Nationalist) ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ 'ਟਰੱਸਟ', ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ' ਨੀਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਟਰੱਸਟ' ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਆਗੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।

'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਟਰੱਸਟ' ਦੀ ਇਸੇ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਕਰਕੇ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਮੂਹ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Indian nationalistic perspective) ਦੇ ਗਲਬੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 'ਨੈਸ਼ਨਲ' ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀ ਘਟਨਾ ਦੀ 'ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ' ਕਰਨ। ਸੰਨ 1983 ਵਿਚ ਉਮਰ ਦੇ 50ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਠਿੰਡਾ ਸਥਿਤ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਤਿਕਾਰ-ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਭਾਅ ਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਕੁ ਪੱਤਰਕਾਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਟਾਈਪ' ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਮਿਲਦੇ। ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 'ਵਿਗੜਦੇ ਹਾਲਾਤ' ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ 'ਤੀਜਾ ਯੁੱਧ' ਲੱਗਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਕਰਦਾ। ਭਾਅ ਜੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹਾਣੀ ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਸੋਚ', ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ, ਜੱਗ ਬਾਣੀ, ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਦੱਬਵੀਂ ਜੁਬਾਨ' ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਖਾਦੀ ਲਿਬਾਸ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ 'ਸੋਚ' ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੇਕੇਦਾਰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਲ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵੀ ਖੂਬ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ 'ਗਲਤ' ਟਿੱਪਣੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਟਾਈਪ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਟਾਈਪ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਰਿਪੇਅਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਂਜ ਉਸ ਅੰਦਰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਗ਼ੈਰ-ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਅੱਡੇ' ਉੱਤੇ ਆਉਣੇ-ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਬਹਿਸ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸਿਰਸਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਦੇਸ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਭਰਮਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ 1990ਵੇਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਰ-ਮਰਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਗੱਲਬਾਤ ਸੈਸ਼ਨਾਂ' ਦੌਰਾਨ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ "ਕੱਟੜ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਮੇਰੇ ਕਈ ਡਿਸਪੈਚ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਹਨ।" ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਇਕ ਸਰਬਦਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਖ਼ੂਬ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ, "ਮਤਾ ਇਹ ਸੀ 'ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਮੂਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ, ਸਮੂਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ।' ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਡਿਸਪੈਚ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ।' ਉਸ ਸਰਕਾਰੀ ਮਤੇ ਵਿਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ' ਸ਼ਬਦ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸ਼ਬਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਮੈਂ ਕੀਤਾ; ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਟੀਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।"

ਚਾਰ ਅਗਸਤ 1982 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਅਕਾਲੀ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਬਠਿੰਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਹਰ ਸਿਆਸੀ ਰੱਦੋ-ਬਦਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ 'ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ' ਇਸੇ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ, ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਵੀ ਇਸੇ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਬਠਿੰਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ 'ਅੱਡਾ' ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ 'ਚਰਚਾ ਮੰਡਲੀ' ਦੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਅਕਸਰ ਚੱਕਰ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਭੂਪਿੰਦਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਖ਼ੂਬ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਦਾ ਹੁਣ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।" ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੇ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ, "ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ/ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੈ।" ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ, "ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵਾਂਗ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮੋਰਚਾ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚੋਰਾ ਚੋਰੀ ਦੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ' ਅੰਦੋਲਨ ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ, ਮੋਰਚਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ?" ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੀਆਂ

ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰੋਤਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

...

...

...

...

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅਟਵਾਲ ਕਤਲ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮੀਂ ਲੇਟ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕਿਤੇ ਖਾਬੇ-ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਅਟਵਾਲ ਦਾ ਕਤਲ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਮੋੜ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਮੇਰੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕੈਰੀਅਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੱਦੋ-ਬਦਲ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨ ਹੀ ਲੰਘੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਐੱਨ.ਐੱਸ. ਮਲਿਕ ਵੱਲੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲਾ ਦਫ਼ਤਰ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਲੀ ਪਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਰਿਪੋਰਟਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ; ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਰਿਪੋਰਟਰ ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।'

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਖਿਲ ਗੌਤਮ ਨੇ ਬਠਿੰਡੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੁਣ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਗ ਹੈ ਤੇ ਤੂੰ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਆ-ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਤੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਏਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਏਜੰਸੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰੇਂਗਾ। ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨੈਸ਼ਨਲ ਏਜੰਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪੱਖੀ ਸਿਆਸੀ ਬੈਗਰਾਊਂਡ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਲਈ 'ਆਦਰਸ਼ ਚੋਣ' ਹੈ।" ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੌਤਮ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ ਦਫ਼ਤਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਸੀ; ਬੱਸ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਬਚ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਉਹ ਡਰਦਾ ਆਫ਼ਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੜਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਉਥੇ ਜਲਦ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਖ਼ਬਰਾਂ 'ਮਿਸ' ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।'

ਪਰ ਗੌਤਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੱਲ ਨਾ ਦੱਸੀ ਕਿ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਨੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਐੱਨ.ਐੱਸ. ਮਲਿਕ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਐਡੀਟਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਜੀ.ਜੀ. ਮੀਰਚੰਦਾਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ 'ਇੰਟਰਵਿਊ' ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਜਨਤਾ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਸਮੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਤਰਾਂ

(clippings) ਦੀ ਮੋਟੀ ਫਾਇਲ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੀਰਚਿੰਦਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਐਡਹਾਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਫ਼ਤਰ ਲਈ ਰਿਪੋਰਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।” ਪਰ ਮੈਂ ਐਡਹਾਕਇਜ਼ਮ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਮਕਦਾ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜੋਖਮ ਭਰਿਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਮਾੜੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕੋਰਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜਾ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇ, ਜਲਦੀ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਰੈਗੂਲਰ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗੇ।” ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਸਟਰਿੰਗਰ (stringer) ਬਣ ਕੇ ਰੈਗੂਲਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਝੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅੱਕ ਕੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿੱਤਾ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਐਡੀਟਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਐਡਹਾਕ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਅਤੇ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ/ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਤਰਾਂ (cuttings) ਵਾਲੀ ਫਾਇਲ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਂ ਰਵੀਂ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਘਾਹ ਵਾਲੇ ਲਾਅਨ 'ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ-ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੈਗ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੀ.ਐੱਮ. ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।” ਦੁਬਾਰਾ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵੜਦੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੀਰਚਿੰਦਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਡੀ ਅਸੀਂ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੈਗੂਲਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ (probation) ਪੀਰੀਅਡ ਹੋਵੇਗਾ।” ਫਿਰ, ‘ਸਰੀਨ’ ਨਾਮ ਦੇ ਇਸਟੈਬਲਿਸ਼ਮੈਂਟ ਆਫੀਸਰ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਖੰਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ-ਪੱਤਰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੀਰਚਿੰਦਾਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚਲੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮਲਿਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਬਰੀਫਿੰਗ (briefing) ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਟਾਈਪ ਰਾਈਟਰ ਮਸ਼ੀਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਫ਼ਤਰ ਲਈ ਦਿੱਤੀ। ਬਠਿੰਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।

... ..

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦ ਪਿਆ ਸੀ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਵਾਲੇ ਗੇਟ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਧੀ ਹੋਟਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਚਪੜਾਸੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ‘ਟੈਕਨੀਸ਼ੀਅਨ’ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ

ਸੀ। ਉਹ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਮਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠਣਾ-ਉੱਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ' ਕਰ ਰਹੇ ਦੋਸਤ ਵਕੀਲ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੋਰਚੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੇਰੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਬਰਾਬਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਤਾਲੇ ਲੱਗ ਗਏ? ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਦੋ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਾਲੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਛੋਹ ਲਈ। ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਵੱਲੋਂ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪਬਲਿਕ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਅਫ਼ਸਰ (ਪੀ.ਆਰ.ਓ.) ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੀ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਹੀ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਬਣੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਕੁਆਟਰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭੰਵਰ ਪੀ.ਆਰ.ਓ. ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਲਈ ਬਤੌਰ 'ਸਟਰਿੰਗਰ' ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਹੀ ਰੋਕਦਿਆਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਦੋਂ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਨੇ ਕੀ ਪੰਗਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ?" ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਭੰਵਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਚਾਇਆ, ਏਦ੍ਰੇ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਆਰ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ।" ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕੋਰਸ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਵੀ ਰਿਹਾ, ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਈ ਐਂ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਭੰਵਰ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਅੜ ਜਾਵੇ, ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਨਿਕਲਦੀ ਨਹੀਂ...ਬੱਸ ਉਹ ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ ਦੇਖਦਾ ਨਹੀਂ...ਆਪਣੀ ਹੀ ਗੱਲ ਦੱਬੀ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ...ਇਹੋ ਹੀ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਾਪਰਿਆ...ਕਿਤੇ ਭੰਵਰ ਨੇ ਘੰਟਾ ਘਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਕੁਆਟਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ, ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਦੀ ਤਾੜ ਤਾੜ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ... ਭੰਵਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਟਵਾਲ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਮਲਾਵਰ ਵੀ ਭੱਜਦੇ ਦੇਖੇ...ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ ਉਹ ਘਬਰਾਇਆ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋਇਆ ਤੁਰੰਤ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੋਲ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਭੰਵਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ, 'ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਹਮਲਾਵਰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਵੜਗੇ।' ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੋਲ ਕਈ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਸਨ...ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਗਈ। ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਹਰਬੀਰ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ 'ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਦਰ ਆ

ਕੇ ਛੁਪ ਗਏ ਹਨ'... ਇਥੋਂ ਤਕ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਲੀਡਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਵੀ ਹਰਬੀਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਇਹੋ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰਬੀਰ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਰੱਖ ਪਰ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਵੜੀ। ਇੰਨੇ 'ਚ ਭੰਵਰ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਸਰਕਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।" ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਅੰਤ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਹਰਬੀਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਟੇਨਗਨ ਭੰਵਰ ਵੱਲ ਸਿੰਨ੍ਹ ਲਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਰੋਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਹ ਉਥੋਂ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਹਰਬੀਰ ਦੀਆਂ ਹਵਾਈਆਂ ਉੱਡ ਗਈਆਂ... ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨਾ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਕੇ ਕਈ ਦਿਨ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਿਆ।"

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਕਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਖ਼ੂਬ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਤਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰੇ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਨਾਗੋਕਿਆਂ ਦੇ ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਵੰਦਾ ਦੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਦਾਉਕੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਖ਼ਾਤਰ ਅਟਵਾਲ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਘੋਟਣਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਟਵਾਲ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੀ, ਨੇ ਉਸ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਅਟਵਾਲ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।"

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਹਰਬੀਰ ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।" ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉਥੇ ਆ ਧਮਕੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਹੋਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਪਰੋਥਲੀ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫਿਰ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

...

...

...

...

ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਵਧਦੇ ਵਧਦੇ 1983 ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਕੁਝੱਤਣ ਭਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਦੋ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੇ 47 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1983 ਵਿਚ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤ

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਈ ਖਹਿਬੜਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨਾਲ ਜੁੜਵੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ 'ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ' ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਲੈ ਗਈ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ 'ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ ਪਿੱਛੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਹੈ।' ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਮਾਨਸਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਸ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸੇ ਮਾਨਸਾ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੌਜੂਦਗੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਤ ਦਾ ਖ਼ਾਸਮ ਖ਼ਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅੱਖੜ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਖਾਰ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧ ਰਹੇ ਤਣਾਓ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਛਤਰੀ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਲ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਤੇ ਤਣਾਓ ਭਰਪੂਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਆਪਸੀ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਵਿਚਰਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਵਿਰੋਧੀਆਂ' ਦੀ ਹਰ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਤੀਬਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਅਤੇ ਬੇਵਿਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਕਦਮ-ਚਾਲ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਘੋਖਵੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੈਠਣਾ-ਉਠਣਾ, ਮਿਲਣਾ-ਜੁਲਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਕਰੜੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਤਲੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ

ਨਵੇਂ ਸਾਲ 1983 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਨੰਗੇ-ਚਿੱਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਬਾਅ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਵਾ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਹੋਰ ਪੱਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੋਣ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ

ਮੁੜ ਸੱਤਾ ਖੋਹਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੋਂ ਰਤਾ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਕਿ 'ਮਤੇ ਤੋਂ ਇੰਚ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਾਂਗੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ (ਅਕਾਲੀਆਂ) ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੇਵਾਂਗੇ।' ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਉਲਟ, ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਣੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ, ਸਭ ਨੇ ਮਤੇ ਨੂੰ 'ਵੱਖਵਾਦੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੋੜਨ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼' ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਰਮਿਆਨ ਮਤੇ ਉੱਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਘਟਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਰਮਿਆਨ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਦੀ ਲਕੀਰ ਲਗਭਗ ਖਿੱਚੀ ਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੈਟਰੀਓਟ (Patriot) ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਸਿਨਹਾ' ਪੁਕਾਰਦੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਪਾਲਾਬੰਦੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਨ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ '1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝੇ ਸਿਆਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਹੈ।'

ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਨਹਾ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਬਹੁਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀਆਂ ਘਟਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਾਮਵਰ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ (A Brief Account of the Sikhs) ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ 66 ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਿਤਾਬਚੇ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1960ਵੇਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ। ਕਿਤਾਬਚੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਛੋਟਾ-ਜਿਹਾ ਵਿਖਿਆਨ ਸੀ ਕਿ 'ਕਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ-ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕੁਝ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।' ਇਹ ਕਿਤਾਬਚਾ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ 50 ਪੈਸੇ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬਚੇ ਦੀਆਂ ਵੀਹ ਕਾਪੀਆਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਆਪਣੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਥਿਤ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ। ਉਸ ਵਕਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ 'ਅਲੋਕਾਰ ਵਰਤਾਰੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੋਰਚੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ

ਮੋਰਚੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵੱਲ ਘੱਟ ਹੀ ਤਵੱਜੋ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਦਿਲੀ ਖਾਹਸ਼ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰੋਲ ਦਾ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬਹੁਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਵਰਨ-ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੋਰਚਾ 'ਵੱਖਵਾਦੀ-ਅਤਿਵਾਦੀ' ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਤੋੜਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ, ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ-ਪੱਖੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੱਛਮੀ ਲਿਬਰਲ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ਟਰ' ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ' ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਧੁੰਆਂਧਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਹਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਤਾਬਚੇ ਦੀ ਕਾਪੀ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੀ, ਬੱਸ ਘੰਟੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਛੱਡੋਗਾ।" ਤੋਮਰ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਲਈ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ 1983ਵੇਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਵੱਧ ਰਹੇ ਤਣਾਅ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਤਕਰੀਬਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤੋਮਰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਹਿੱਤ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੋਮਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ, "ਜੇ ਤੂੰ ਇਸ ਪੈਂਫਲੈਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਕੁਝ ਸਮਝ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਸਹੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ।" ਤੋਮਰ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮੈਥੋਂ 'ਬੁਕਲੈਟ' ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਟਾਈਟਲ 'ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹੀ ਕਿਤਾਬਚਾ ਮੈਨੂੰ, ਤੋਮਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਢੇਰ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ 'ਕਵਰ' ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਨਾਮਾਨਗਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੇਰੀ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ 24 ਘੰਟੇ ਚੱਲਦੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਖਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ

ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੇਭਾਸ਼ੀਏ ਦਾ ਰੋਲ ਵੀ ਅਦਾ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕਰ ਕੇ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ।

ਕਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲਾ ਕਿਤਾਬਚਾ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬਚਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ' ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਅਕਸਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ, 'ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਬਾਰੇ, ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੱਕੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਆਰਟੀਕਲ ਘੜਦੇ ਤੇ ਸੰਵਾਰਦੇ ਹਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਘੁੰਮ ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਟੁਕਾਂ-ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਕਰ ਕੇ ਐਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਹਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।' ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਨਾਮਾਨਗਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਡੇਟਲਾਈਨ' (date-line) ਰਾਹੀਂ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਘੋਖਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਂ। ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਇਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੁੰਦਾ, 'ਐਵੇਂ ਇਹ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਾਡਾ ਟਾਈਮ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਜੇ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ।' ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ, "ਉਥੇ ਦਿੱਲੀ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਡੀ.ਏ., ਟੀ.ਏ. ਕਿਸ ਨੇ ਦੇਣਾ ਸੀ...ਨਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਕਵਰੇਜ' ਦਾ ਮਾਹਰ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਣਾ ਸੀ।"

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੋਕਲ ਪ੍ਰੈਸ

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਅੰਦਰਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੈਸ ਟਰੱਸਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ.), ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨਿਊਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ.) ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਕਾਇਦਾ ਸਟਾਫ਼ ਰਿਪੋਰਟਰ ਅਤੇ ਆਫ਼ਿਸ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਾ ਸਟਾਫ਼ ਰਿਪੋਰਟਰ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਡੀ.ਕੇ. ਈਸ਼ਰ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ।

ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਵੀਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਛਪਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ। ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਥਾਪਤ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੱਧ ਛਪਣ ਵਾਲਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦਾ ਅਕਾਲੀ

ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦਫਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰੈਗੂਲਰ ਰਿਪੋਟਰ। ਅਜੀਤ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਮਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਾਰਟ ਟਾਈਮ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੀ ਅਜੀਤ ਦੇ ਰਿਪੋਟਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਂਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਜੀਤ ਵਿਚ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ., ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਮਿਲੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਅਜੀਤ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਸਨ।

ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਗਰੁੱਪ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜੱਗ ਬਾਣੀ ਛਪਦੇ ਸਨ, ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਦਫਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਦੋ ਦਰਜਨ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਹਾਲ ਗੇਟ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸੋਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਬਿਜ਼ਨਸ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਰਿਪੋਟਰ ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਥਾਂ 1983 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸਰਗਰਮ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ—ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦਾ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ, ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਸੰਜੀਵ ਗੰਡ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨਾਲ ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਤਾਂ 1983 ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ‘ਅਦਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਆ ਛਤਰੀ’ ਲੈ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਰੋਪੜ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਰਕਰ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭਿਆ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਨਗਾਰੀ ਕਰਦਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 1976-77 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਰਿਪੋਟਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਿਰ 1980 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਨਾਮਾਨਗਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। 1982 ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਠਿੰਡੇ ਬਦਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਫਤਰ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਫਤਰ ‘ਚੋਂ ਕਢਵਾਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ, ‘ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ।’

ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਸਬੱਬ ਮੈਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਾਲੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਕੈਬਿਨ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਅੱਗੇ ਉਹ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫੋਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸੀ। ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਸੰਤ ਜੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਤੁਹਾਡੀ ਹੈ...ਜੇ ਕਹੋ ਮੈਂ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ।” ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ‘ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ’

ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਰਿਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਡੀਟਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਉਭਾਰ 'ਨੇਸ਼ਨ ਬਿਲਡਿੰਗ' ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਲਈ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਮ ਭਰਦਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਦੇਸ ਵਿਰੋਧੀ' ਪਾਲੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਨੂੰ 'ਕਲੀਨ ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਕਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਦੀ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਸਰਗਰਮ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦੇ 'ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ' ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਥਾਪਤੀ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਕੁਲਵਕਤੀ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦਾ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰਬੀਰ ਭੇਵਰ ਵੀ ਸੰਤ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਰਕਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ। ਜਤਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਵੀ ਇਸੇ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ *ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ* ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ, ਵੀਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ *ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼* ਦਾ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੇਮਰ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਖੇਮੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਰੋਧ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਤ ਤਣਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਦੂਰੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਗੁੱਟਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਬੜੀ ਘੋਖ ਅਤੇ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

... ..

ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਤਰਕਾਰ-ਗੁੱਟ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ ਉੱਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੀ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਗੁੱਟ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਜਾਤੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਕੈਂਪ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਮਨਘੜਤ ਗੱਲਾਂ' ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ

ਉਂਗਲਾਂ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ 'ਫਲਾਣੇ ਸੰਤ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਨਾਉਣੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਫਲਾਂ ਫਲਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਠੋਸ ਦਿੱਤੀਆਂ।' ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਲਾਂਟ' ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ 'ਪਲਾਂਟ ਖ਼ਬਰਾਂ' ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ, ਯਾਨੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਛਪਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਦੇਸ ਅੰਦਰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੱਕ ਲੈਣੇ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਦਾਅਵੇਦਾਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਵੀਂ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਡੂੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਿਆਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਟਕਰਾ ਵਾਲੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ 'ਪਲਾਂਟ' ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜੋੜ ਤੋੜ ਅਤੇ ਰਾਜਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਘੁਣਤਰਬਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਐਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਨੂੰ ਵਾਹਨ (vehicle) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ। ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੋਨੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ 'ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਖ਼ਬਰੀ ਅਦਾਰਾ' ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ ਹਰ 'ਪਲਾਂਟ' ਖ਼ਬਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀ।

ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਹੈਂਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਨੂੰ 'ਪਲਾਂਟ ਖ਼ਬਰ' ਅਤੇ 'ਅਸਲੀ ਖ਼ਬਰ' ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਕੇ ਪੁੱਛਦਾ, "ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਖ਼ਬਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਕਿਉਂ 'ਮਿਸ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ?"

ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਾਲੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸਦੇ 20 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਉਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਈ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਉਸ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ 'ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ' (nationalistic) ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦਾ ਅੰਗ। ਇਸੇ ਹੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ' ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਭਗਤੀ ਬਨਾਮ ਦੇਸ-ਧਰੋਹੀ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਵਾਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ

ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ 'ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ' ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਗ਼ਾਵਤਨੁਮਾ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਦੌਰਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਤਰ, ਲੁੰਬੜ ਅਤੇ ਚਾਲਬਾਜ਼' ਦੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਲਕਬਾਂ' ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ, 'ਪ੍ਰੈਸ ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਿੱਖ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ' ਦਾ ਮਤਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਿੱਖੀ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਤੁਰੰਤ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੌੜਾ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਛੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਕਈ ਲੀਡਰਾਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਦੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੱਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਜਾਹਰਾ ਤਣ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਏਜੰਸੀ ਦੀ 'ਸਰਵਿਸ' ਲੈਂਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜੀਏ। ਸਾਡੀ ਏਜੰਸੀ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ 500-600 ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੂਲਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂਤਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਗੂਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਘੜ ਕੇ ਭੇਜਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ ਆ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹ ਸੋਖਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ 'ਟੇਢ' ਪਾ ਸਕਣ। ਉਪਰ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਦਬਾਅ ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦਾ ਪਰ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਟੇਢਾਪਣ ਦੇਸ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਸਾਵਾਪਣ ਮੈਨੂੰ ਰੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਖ਼ਬਰ ਏਜੰਸੀਆਂ—ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਤੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਖ਼ਬਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ 'ਡਿਸਪੈਚ' ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ 70-80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਦੋਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਡੇਟਲਾਈਨ' ਤੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ (ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਬਰਾਂ, ਸੱਤੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪਲਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਖ਼ਸੂਸ 'ਨੈਟਵਰਕ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇਸ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਜ਼ਰੀਆ ਇਹ ਦੋ ਏਜੰਸੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸਬਸਕ੍ਰਾਈਬਰਜ਼ (subscribers) ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਾਲੀ ਸਾਧਨ (revenue source) ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਏਜੰਸੀਆਂ ਲਈ ਆਮਦਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਦਾਰੇ 'ਏਜੰਸੀ ਸਰਵਿਸ' ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ-ਪੱਖੀ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਦਬਾਅ ਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਦੇਸ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 'ਕਾਂ-ਅੱਖ' ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੇ ਤਣਾਅ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਟ ਵਾਂਗੂੰ ਤਾਰ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਖ਼ਬਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ, ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ-ਵਰਗੀ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛਪਵਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਸਨ। ਵੱਧ ਛਪਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਵੱਧ ਚੰਗੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਦੋਵੇਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੀਆਂ। ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਇੰਪੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਬਣਦੀਆਂ। ਸਮੁੱਚੀ ਅਸੈਸਮੈਂਟ ਰਿਪੋਰਟ (assessment report) ਸਾਡੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਦੇ ਟੇਬਲ ਉੱਤੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਤਬਸਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੱਲ ਮਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਥੇ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਤੋਂ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ; ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੈਂਟਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ? ਕਿਹੜੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਘਾੜਤ (ਡਰਾਫ਼ਟਿੰਗ) ਮਾੜੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਖ਼ਬਰ ਉਲਾਰ ਸੀ।' ਇਹੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰੀਕ ਏਜੰਸੀ, ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ 'ਵਖ਼ਤ' ਪਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਸੰਬੰਧ

ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿਰਵੱਢਵੀਂ ਟੱਕਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਧਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਦੇਣੀ। ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ' ਵਿਚ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ (ਯੂ.ਆਰ. ਕਲਕੂਰ) ਵੱਲੋਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੇ ਦਸ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਣਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਸਰਵਿਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਂ) ਕਿ 'ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਸਾਨੂੰ ਫਿਰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਈ ਹੈ।'

ਅਜਿਹਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕਈ ਵਾਰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਲਾਈਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਹੋਰ ਸੈਂਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੈਂਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀ ਖਿਚਾਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੱਜਨੱਠ ਕਰਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਆਪਸੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਪਿੱਛੋਤਾਣ ਇਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਆ ਇਸ ਕਦਰ ਦੀਰਘ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦੋ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਮੋਰਚਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਾਸਮਖ਼ਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਮੋਰਚਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਰਣਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛਪਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਸਵੇਰ ਮੇਰੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਫਰਲੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਣਦੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ 'ਪਲਾਂਟ' ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪਿੱਠਭੁਮੀ ਲੱਭ ਕੇ ਉਸ ਦੀ 'ਕਾਟ' ਭੇਜਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਸਦੇ 'ਬੰਦੇ' ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੜਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਏ 'ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਸੰਕੇਤਾਂ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲਗਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਮੋੜ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ 'ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ' ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਤੋਂ ਘੜਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਤਰਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਦੋਵੇਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਲਟ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਬਾਹਰ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਬਲਿਟਜ਼ (Blitz) ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੇ ਇਕ ਕਾਰਟੂਨ ਦੀ ਕਲਿਪਿੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਟੂਨ ਵਿਚ ਦੋ ਬੱਤਖਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁੰਝਾਂ ਲੜਾਉਣ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਨੂੰ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਏਜੰਸੀ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਇਸ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਵੱਲੋਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਵਾਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿ 'ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਘਟੀਆ ਪੱਧਰ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।' ਪਰ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਸਾਡਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਵਿੰਗੋ-ਟੇਢੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਧਦੀ ਤਲਖੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਸਾਲ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਜਾਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇਣੀ ਲਗਭਗ ਬੰਦ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਜਥੇਦਾਰ ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਦੇ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖਰੂਵੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਤੇਰੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।" ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਤਣ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰ ਬਦਲ ਲਈ, "ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਬੰਦੈ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲਦੈ?" ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਆਮ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ।

...

...

...

...

ਫਰਵਰੀ 1984 ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰਾ ਵਿਰੋਧ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੋਰਚਾ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖਤੀ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, "ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਢਾਅ ਲਾਉਣ ਲਈ ਮਨਘੜਤ, ਝੂਠੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਦਾ ਹੈ...ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਐਕਸ਼ਨ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ।" ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਅੰਦੋਲਨ (ਮੋਰਚਾ) ਚਲਾ ਰਹੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਛਾਣਬੀਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਤੋਂ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕੈਂਪ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚਲੇ ਏਜੰਡੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੱਦ ਬਾਰੇ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ 20-30 ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਿਪੋਰਟਰ ਓਂਕਾਰ ਨਾਥ ਗਰਗ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜੀ ਕਿ, 'ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਇਜਲਾਸ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ।' ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਉੱਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰਿਹਾ

ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਮੋਰਚਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਸਿੱਧਾ ਚੈਲੰਜ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ 'ਬਾਈਕਾਟ' ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਰੜਕਿਆ; ਜਦੋਂ ਕਿ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਨੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਪਏ ਰੋਲੇ ਨੂੰ ਦੱਬਵੀਂ ਸੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਐੱਨ.ਐੱਸ. ਮਲਿਕ ਦਾ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ ਕਿ 'ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਦੀ 'ਗਲਤ' ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ।' ਉਸਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਨੂੰ ਫੋਨ ਆਇਐ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਗਲਤ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮਲਿਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, 'ਉਂਜ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੋਕਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਬੂਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈ।' ਇਸ ਚੇਤਾਵਨੀ ਭਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਚੌਕੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। *ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ* ਨੇ ਮੇਰੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਇਜਲਾਸ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਭਵਿੱਖੀ ਲੋੜ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਹੱਥ ਹੇਠ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ।

ਉਮੀਦ ਮੁਤਾਬਕ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡਕੁਆਟਰ ਤੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, 19 ਫ਼ਰਵਰੀ 1984 ਨੂੰ ਪਾਣੀਪਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੱਠ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਕਈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ (ਨੈਸ਼ਨਲ ਹਾਈਵੇ ਨੰਬਰ-1) ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਘਟਨਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣਾ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਕਿ 'ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖ਼ਰਚੇ ਦੇਵੇਗਾ।' ਇਹ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਈ ਸਫ਼ਰ ਸੀ। ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਮਲਿਕ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਰੋੜਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਐ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਗਲਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਦੇ, ਉਸ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੋ।" ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਬੇਸ਼ਕ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸਾਖ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁੰਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸਿਆਸੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਾ ਅਕਸ ਬਰਕਰਾਰ ਰਵੇ। ਆਧਾਰ

ਮੂਲ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕੋੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲਥੇ ਦੀ ਕਾਪੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਤਾਣਾ ਤਣਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ 'ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਖ਼ਬਰ' ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਵਿਭਿੰਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀ ਹੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀਆਂ 'ਕਲਿਪਿੰਗਜ਼' ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਤਿੱਖੇ ਤੇਵਰ ਕੁਝ ਢਿੱਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈ ਗਏ, ਪਰ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਏ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਚੱਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਜਾਤੀ ਰੰਜਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਵੱਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਉਛਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਖ਼ੁਰਦੀ ਸਾਖ ਲਈ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਗੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤਾ।" ਨਰਿੰਦਰ ਮਲਿਕ ਡੱਟ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਿਆ ਪਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਰੋੜੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਖੜਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅੱਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੈਂਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪੈੜ ਦੱਬ ਕੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਫੋਨ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਖ਼ੀਰ, ਮੈਂ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ, ਪੈਰ ਪੈਰ 'ਤੇ ਅੜਿੱਕੇ ਡਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਰਿਪੋਰਟਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦਿਓ।" ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਅਤੇ ਭੰਵਰ ਦੀ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਰਬਖ਼ਸ਼ ਨੰਦਾ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਵਾ ਲਿਆਇਆ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਰੰਡੇ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਤਰਾਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਹਰ ਘਟਨਾ, ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਰੰਡੇ ਦਾ ਵਾਹਨ (vehicle) ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ-ਪੱਖ, ਹੁਕਮਰਾਨ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੱਥਾਂ' ਨੂੰ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ, ਉਹ

ਪੁਲਿਸ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਿਟੀ ਐੱਸ.ਪੀ. ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿਲਣੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੋ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘੜੀ ਘੜਾਈ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਉਸਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ: 'ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਆ ਰਹੇ ਸ਼ੱਕੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਹੋਈ ਮੁਠਭੇੜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਦੋ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸਟੇਨਗ੍ਰੀਨ, ਦੋ ਪਿਸਤੌਲ ਅਤੇ 10 ਜ਼ਿੰਦਾ (ਅਣਚੱਲੇ) ਕਾਰਤੂਸ ਮਿਲੇ ਹਨ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਕੜਿਆਂ, ਘੜੀਆਂ-ਘੜਾਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ 'ਦੈਵੀ ਸੱਚ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ 'ਵੱਡੀ ਗੜਬੜ' ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਵਧਾਈਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ 'ਗਾਡੀ ਰਾਹ' ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹਟਣ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਤੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦੇਖੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਨਾ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੀੜਾ-ਭਰੀ ਤੇ ਠੋਸੀ ਗਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪੁਲਿਸ ਐੱਸ.ਪੀ. ਕਾਹਲੋਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਸਰ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ, "ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ...ਸਿਰਫ਼ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਬਦਲੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਕ ਪੱਕਾ ਖ਼ਾਕਾ ਛਪਵਾ ਰੱਖੀਏ...ਫਿਰ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਥਾਂ ਭਰ ਦਿਆਂ ਕਰੀਏ।" ਮੇਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਐੱਸ.ਪੀ. ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੀਤੀ 'ਵਾਹ ਵਾਹ' ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗੀ ਪਈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਛਪਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕਾਹਲੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੜਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦੇ, ਕਾਹਲੋਂ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਕਈ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰੈਗੂਲਰ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਕਾਹਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਬੁਖਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਦਲੇ

ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਉਹ ਹਰ ਵਕਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਕਾਹਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਲਮ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛਾਪਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇੰਨੀ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਅੱਗ' ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਹੀ ਦਿਸਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ 'ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧ' (political dissent) ਬਾਹਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਬਸਿਡੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਰੇਡੀਓ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਅਤੇ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੀ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਸਰਵਿਸ ਲੈਣਾ (subscription) ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਹਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ-ਪੱਖੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਛਾਪਿਆ ਨੈਟਵਰਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵਧਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਮ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਵਾਲੇ ਜੁਰਮ ਦਾ ਖ਼ਾਤਾ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ, ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਅਤੇ ਚੋਰੀਆਂ ਠੱਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇਥੇ ਅਤਿਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਾਤੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'

ਦੋਵੇਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਇਕ 'ਰਾਊਂਡ-ਅੱਪ' (round-up) ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਵਰਕਿੰਗ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਖ਼ਸ਼ਾਤ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਵੇਖਦਾ, ਘੋਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਊਜ਼ ਐਡੀਟਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 'ਪੰਜਾਬ ਰਾਊਂਡ-ਅੱਪ' ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਉਹ ਇਸ ਡਿਊਟੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਤਾਇਨਾਤ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਊਜ਼ ਐਡੀਟਰ ਚੰਦਰ ਮੋਹਨ ਤ੍ਰਿਖਾ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ 'ਰਾਊਂਡ-ਅੱਪ' ਹੀ ਛਪਦਾ ਸੀ; ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਮਾਨ-ਵਡਿਆਈ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਸਾਥੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੈਸ

ਚਾਰ ਅਗਸਤ 1982 ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਧਰਮਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਬਣੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਆਉਣਾ- ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਮਿਲਦੇ-ਗਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸੁਰ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ 'ਲਕੀਰ-ਖਿੱਚਵੀ' ਲੜਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ

ਗਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਉਣਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ 1983ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ; ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ; ਸਾਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜਥੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਖੜੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੱਬਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਤਣਾ-ਤਣੀ ਦਾ ਪਾਲਾ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਫਿਰ ਪੂਰਾ ਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਮਤ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਸਰਕਾਰ' ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਭੱਖਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਉਣਾ ਮੂਲੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਵਧਦੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੇ 'ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਕਲਚਰ' ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 'ਕਰੋਸੀ ਨੋਟ' ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਆਪਣੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਗਤੀਵਿਧੀ ਤੇ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਪੁੱਛਦਾ, "ਹੋਰ ਤਾਰ ਖ਼ਰਚਾ ਦੱਸੋ ਕੀ ਲੱਗੇਗਾ?" ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਤਾਜ਼ਾ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆ ਮੈਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ, "ਕੋਈ ਤਾਰ ਖ਼ਰਚਾ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ...ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਤਾਰ ਭੇਜਣ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।" ਇਕ ਦਿਨ ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਜੇ ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਲੈਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪੇਟ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਲੱਤ ਮਾਰਦੈਂ...ਅਸੀਂ ਰੋਟੀ ਕਿਥੋਂ ਖਾਈਏ? ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।... ਤਾਰ ਕਾਰਡ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਹੀ ਵਸੂਲ ਕਰੀਦਾ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਬੱਝਵਾਂ ਭੱਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪਣ ਦੀ ਸਪੇਸ (space) ਨੂੰ ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਕਾਲਮ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਕੁਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਨਿਗੂਣੇ ਜਿਹੇ ਪੈਸੇ ਰੜਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਰਿਪੋਰਟਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਠਿੰਡੇ ਬਦਲ ਕੇ ਆਉਣ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਟਰਿੰਗਰ' (stringer) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਵੱਲੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਚਰਚੇ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ 'ਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ 'ਸਟਰਿੰਗਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ' ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੱਧਰ ਦੀ ਦਿਨ ਭਰ ਲੰਮੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਵਾਈ

ਗਈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ, 'ਅਖ਼ਬਾਰ ਮਾਲਕ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਧੰਦੇ ਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ, ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਦਲਾਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੇ...'। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਜਰਤ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।'।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਦੇ ਕੇ ਆਏ ਸਾਂ। ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਗ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜਲੰਧਰ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ 'ਵੇਜ ਬੋਰਡ' ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਉਜਰਤ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।'।

ਮੋਰਚਾ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ 'ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਪੱਤਰਕਾਰੀ' ਤਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ 'ਫ਼ਰੰਟ' ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ 'ਪੇ-ਰੋਲ' (pay-roll) 'ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਾਇਆ ਦੇ ਗੱਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ' ਦੇਣਾ ਆਮ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਈ ਸਰਗਰਮ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਪੜਦੇ ਹੇਠ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ (intelligence agencies) ਲਈ ਮੋਰਚੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸਰੋਤ (source) ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ। ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖ਼ਸਤਾ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਚੱਲਦੇ ਝਗੜੇ ਕਰਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੁਣ ਰਤਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਚੱਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਨਵਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

... ..

ਸਾਲ 1983 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਚ ਇਕ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਵਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰ ਲਈ। ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ 'ਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਐਡੀਟਰ ਪੱਧਰ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ।" ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਗਰਮ ਬਹਿਸ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਐਡੀਟਰ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਜਰਨਲਿਸਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਵੱਡੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?” ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੇਰਾ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ।” ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਗਰਮ-ਭਖੇ ਤੇਵਰ ਠੰਡੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬੁੜ-ਬੁੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ... ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ, ਬਸ ਸਰਕਾਰ-ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਹੈ। ...ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਐ।’ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚਲੀ ਆਪਸੀ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਹਰ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ। ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਅਤੇ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਸਕਾਲਰ ਵੀ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ‘ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਛੱਡ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਨੇ,... ਬਸ ਸਟੈਨੋ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਛਾਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ।’

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਕਈ ਅੱਖੜਵੇਂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਸਨ। ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੋੜਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੜੀ ਗੂੰਦਵੀਂ ਅਤੇ ਲੱਛੇਦਾਰ ਲਿਖਦਾ। ਕੁਰੱਖਤ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਨਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ-ਪੱਖੀ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੂੰ ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਚੋਰੀ-ਚੁਪੇ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, “ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇਗਾ।” ਉਸਨੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਓਵਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਮੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸਮਝ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਲੜਕੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖ ਕੇ ਬਚ ਜਾਵੇਗੀ... ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਘਾਟ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੈਨੂੰ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਆ, ਜਾ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢ।” ਅੱਗੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਟਰੱਸਟ ਬਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ, ਪਰ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ...। ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਅੱਜ ਜਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਲੇ ਲੱਗ ਹੀ ਜਾਣਗੇ, ਹੋ ਸਕਦੇ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।” ਸੰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮਝ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ‘ਸਿੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸੋਚ’ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਸੀ। ਸੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠਾ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੰਡੀ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣ, ਬੁਠੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਦੇਣ, ਇੰਨਾ ਕੁਫ਼ਰ ਤੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ

ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰਦੇ ਹਨ...ਸਾਡਾ ਸੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਥੇ ਜਰ ਹੋਣੈ...ਇਹੋ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਹੈ।”

ਸੰਤ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਇਕ ਸਟੇਨਗੰਨ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਕਰੋੜ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਆ ਜਾਣਗੀਆਂ ? ਦਿਹਾੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬਾ-ਬਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।” ਮੁੜ ਕੇ ਸੰਤ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।

...

...

...

...

ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਬਿਆਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ... ਕਿ ‘ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਟਿਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਦੇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਪਾਰੋਂ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ...ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦ ਨੂੰ ਹਵਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ...ਆਦਿ ਆਦਿ।’ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਲਈ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਣਾ, “ਸੁਣਾਓ ਕੀ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ‘ਸ਼ਨੀਲ ਦੇ ਮਿਆਨਾਂ’ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ?” ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤੀ ਪੁੱਛੀਸ਼ਨ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ‘ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਖੁਦ ਹੀ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, “ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਨਿਖੇਧੀ...ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਈ...ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਹੀਂ...ਸਾਡਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੈ...ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਾਂ...।”

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ‘ਬਚਾਓ ਵਾਲੀ’ (defensive) ਅਤੇ ‘ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ’ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੜ੍ਹ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ, ‘ਬਹੁਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੈਸ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ, ਅਤਿਵਾਦੀ, ਵੱਖਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ‘ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਾਤਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚ ਰਹੇ ਹਨ।’ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਔਖ ਹੁੰਦੀ ਕਿ “ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਫ਼ਾਈਆਂ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ‘ਸਿੱਖ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨੇ, ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕ ਨੇ...ਦੇਸ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਪ ਦਾ ਨਹੀਂ...ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਹਾਂ।’ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨਾਂ ਦੀ ਕੌਣ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੈ ?”

ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ‘ਸਿਆਸੀ

ਮੁਹਾਵਰਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਝ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਬਲਕਿ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਦਬਾਓ ਹਾਸਲ ਕਰ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਮ ਭਰਮ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ 'ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ', 'ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮੋਰਚਾ' ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਹੈ...ਅਸੀਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੂਲਾ ਲਾਹੁਣੈ...'। ਸੱਤਾ ਦੀ ਦੌੜ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨਾ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ।

... ..

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਕੈਂਪ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, 'ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਐਵੇਂ ਝੂਠੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਕੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ...ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗਾਉਣੇ ਨੇ।' ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਕਿ 'ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੋਈ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ...ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੇਟ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੇ।'।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਜੱਗ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੋਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾਪਣ ਲਾਹੌਰ ਦੀ 'ਮਹਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੈਸ' ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਗਲਦੀ ਸੀ, ਵੰਡ ਬਾਅਦ ਤਕਰੀਬਨ ਉਸੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕੁਝੜਤ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਉਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੁਣ ਅਕਾਲੀਆਂ, ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਅਤੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਾਲ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮਾਲਕ ਐਡੀਟਰ ਰਮੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਵਿਜੈ ਚੋਪੜਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ (ਐਡੀਟਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼) ਬਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵੀਕ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਰਿਪੋਰਟਰ ਜੀ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਜੈ ਚੋਪੜਾ ਦੀ ਲੰਬੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ 'ਨੋਟਿਸ' ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੋਟਿਸਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਵਿਜੈ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਦੋਂ ਚੌਹਾਨ (ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ) ਨੇ 1978 ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਜੀ (ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ) ਇਕਦਮ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਦੋਂ 1978 ਦੇ ਚਾਰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ 1979 ਵਿਚ 15 ਬਣ ਗਏ, 1980 ਵਿਚ 44 ਅਤੇ 1981 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਗਿਣਤੀ 144 ਹੋ ਗਈ... ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ... ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਹੋਵੇਗਾ... ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇਸ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਵਧਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਭਾਸਦੇ ਕਿਵੇਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ?” ਇਉਂ ਲਾਲਾ-ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਦੇਸ ਤੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜੀ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ‘ਵਿਜੈ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਰੂਫ਼ਾ ਛੱਡਿਆ ਕਿ ‘ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਬਿਜ਼ਨੈਸ-ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੈ...ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਮੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ‘ਸੂਬੀ’ ਬਣਾ ਲਿਆ।’ ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਉਹ ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ ਦੇ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।’

ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਜੈ ਚੋਪੜਾ ਦੀ ਜੀ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੋਟਿਸਾਂ ਵਿਚ ਅਗਲੀ ਦਰਜ ਟਿੱਪਣੀ ਸੀ, ‘ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ...ਮੇਰੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ...ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੁਸ਼ਤਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੜਬੜ ਪਿੱਛੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੱਥ ਹੋਣਾ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।’ ਜੀ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਵਿਜੈ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ, ‘ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਾਰਡਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ‘ਪਹਿਚਾਣ ਪੱਤਰ’ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ੋਨ ਬਣਾਵੇ।’ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ‘ਮੰਗ ਪੱਤਰ’ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਉਸਨੇ ਜੀ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਐਡੀਟਰ ਵੀ.ਐੱਸ. ਨਰਾਇਨਣ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ 25 ਅਗਸਤ 1981 ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮਿਲਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਦੁਹਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ‘ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ’ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਛੱਡ ਦਿਓ ਅਤੇ ਐਵੇਂ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦਾ ਹਊਆ ਨਾ ਖੜਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਵੱਖਰੀ ‘ਸਿੱਖ ਹੋਮ ਲੈਂਡ’ ਦੀ ਮੰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਮ ਤੋੜ ਦੇਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਐਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ। ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਬਿਮਾਰ ਪਏ ਲਾਲਾ ਜੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉੱਠ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ‘ਤੁਸੀਂ ਗਲਤ ਹੋ... ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਤਾਂ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ‘ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ।’

ਨਰਾਇਨਣ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *Tryst with Terror* ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਕਿ, ‘ਮੇਰੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਸਹੀ 15ਵੇਂ ਦਿਨ 9 ਸਤੰਬਰ 1981 ਨੂੰ ਲਾਲਾ ਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।’

ਮੌਰਚੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਦੋ ਦਰਜਨ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖਾਂ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੌਰਚੇ ਵਿਰੁੱਧ

ਕੋਈ ਵੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਘੜ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਸਨੂੰ ਛਾਪ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਸਾਲੇ ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਥਿਤ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਰਫਿਊ ਪਾਸ ਅਤੇ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ 20-25 ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੋਨੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸੋਨੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਛਪਦਾ ਵੀਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਨਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਡਿਸਪਲੇਅ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਜੂਨ 1984 ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ 'ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ 100 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਉਪਰ, ਚਕਰਾਤਾ ਵਿਖੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦਾ ਮਾਡਲ ਬਣਾ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਨਰਿੰਦਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਂਗੜਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਘਰ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਚਕਰਾਤਾ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁੱਟੀ ਆਏ ਮੇਰੇ ਇਕ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੂਚਨਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ।' ਚਕਰਾਤਾ ਸਪੈਸ਼ਲ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ (ਐੱਸ.ਐੱਫ਼.ਐੱਫ਼.)¹ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਫ਼ੋਰਸ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

...

...

...

...

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ-ਐਡੀਟਰ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਟੈਂਡ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ-ਪੱਖੀ ਦਾਅਵਾ ਐਵੇਂ 'ਡੰਗ ਟਪਾਊ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ' ਨਾਹਰਾ ਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਛਾਪਦਾ। ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੀਤ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਵਰੇਜ ਲਈ ਕੋਈ ਕੁਲਵਕਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮਾਹਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ

1. Special Frontier Force (SFF) also known as 'Establishment 22' has its centre at Chakrata. The Chakrata Centre was set-up for covert operations in 1962 with the US help in the wake of India-China border conflict. It was put under the direct supervision of Intelligence Bureau (IB), later, it came under the control of RAW, a central intelligence agency for external matters. It also trains elite commandos. SSF and its commandos were deployed in the military attack on the Golden Temple in June 1984. (WikiLeaks)

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਮੋਰਚੇ ਤੋਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਇਕ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਅਜੀਤ ਦਾ ਐਡੀਟਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਇਕ ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਨੇ ਚੱਕਰ ਲਗਾਏ। ਅਖੀਰ, ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ 'ਹਮਦਰਦ' ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਐਡੀਟਰ ਹੋ, ਆਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਾਪਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਹਤਿਆਤ ਵਰਤਿਆ ਕਰੋ। ਧੜਾ ਧੜ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਕੀ ਹੈ, ਝੂਠ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੈ... ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦੈ ਕਿ 'ਅੱਜ ਫਲਾਂ ਫਲਾਂ' ਤੋਂ ਫਲਾਂ ਫਲਾਂ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਇਕ ਰਿਵਾਲਵਰ ਅਤੇ 6 ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਾਰਤੂਸ ਮਿਲੇ..." ਜਾਂ 'ਫਲਾਣੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਉੱਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਅੱਗੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਜਵਾਬੀ ਫ਼ਾਇਰ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਦੋ ਅਤਿਵਾਦੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਮਾਤਲਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਰਿਵਾਲਵਰ, ਇਕ ਗਰਨੇਡ ਅਤੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਾਰਤੂਸ ਮਿਲੇ ਆਦਿ ਆਦਿ'... ਇਉਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧਦੇ ਕਰਾਈਮ ਲਈ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।"

ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਕਾਪੀ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ... ਅਸੀਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਏਜੰਸੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?"

ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ, "ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਡੈਸਕ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰੋ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਕੌਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ... ਤਾਂ ਕਿ ਰੀਡਰ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ... ਪਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਰਿਹਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਕੋਲ 'ਦੈਵੀ ਸੱਚ' ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਹਨ।"

"ਗੱਲ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਠੀਕ ਹੈ... ਇਉਂ ਹੀ ਕਰਾਂਗੇ", ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਕਈ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਤਕ ਮੈਂ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਘੋਖਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ।

ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ, ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮਤਲਬ ਹੈ 'ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀਅਤ'। ਪਰ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਵਪਾਰਕ ਪਾਲਿਸੀ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਵਧੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਫਸਿਆ ਜਾਵੇ।"

ਸ਼ਮੀ ਸਰੀਨ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਈ ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ

ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਲਬੀਰ ਸੱਗੂ ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੂੰਹ ਫਟ ਆਪਣੀ ਹੀ ਗੱਲ ਵਾਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੱਗੂ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। (ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸੱਗੂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਨਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਚ ਗਿਆ) ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਲਾ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਸੱਤਾ, ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੀਪਕ ਸ਼ਰਮਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ ਲਈ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਅਤੇ ਨਿੰਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਗਟਰ ਪ੍ਰੈਸ' (Gutter Press) ਯਾਨੀ 'ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ' ਤੇ 'ਤਾਂਗਾ ਪ੍ਰੈਸ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਹ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਲ ਗੇਟ 'ਤੇ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਨੇ ਭੱਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ-ਐਡੀਟਰ ਮਨਘੜਤ ਅਤੇ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਹਿੰਸਕ ਤੇ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰੰਗਤ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਪੱਤਰਕਾਰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਮੁਜਰਮਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ' ਅਤੇ 'ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ' ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਖ਼ਬਰ ਲਿਖਣਾ ਅਨੈਤਿਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਦੀਆਂ ਕਈ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਛਪੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੋਝੇ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਫ਼ੀਲਡ ਵਿਚ ਕਾਮੇ (ਪਾਰਟ ਟਾਈਮ) ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ 'ਅਥਾਰਿਟੀ ਲੈਟਰ' ਹੀ ਦਿੰਦੇ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਟੋਕਨ ਵੇਤਨ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਤਾਂ, ਸਾਡੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ, 'ਸਟਾਫ਼' (ਰੈਗੂਲਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ

ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਦਾਰੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੀਰ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਅਜੀਤ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਰਗੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਰੈਗੂਲਰ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਚੰਗੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੌੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਗ਼ੈਰ-ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ 'ਵੇਜ਼ ਬੋਰਡ' ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਲਾਗੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। 'ਵੇਜ਼-ਬੋਰਡ' ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਭੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੈਗੂਲਰ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਬਿਜ਼ਨੈੱਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧੀ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰਾਫੇਰੀਆਂ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ., ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਰਿਪੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅਦਾਰੇ 'ਰੀਟੇਨਰਸ਼ਿਪ' (retainership) ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪਣ ਮੁਤਾਬਕ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਅਦਾਇਗੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਲੁੱਟ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, 'ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਹੋਰਾ-ਫੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਿਰਦੇ ਮਿਆਰ, ਸਦਾਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ, ਲੇਖ ਅਤੇ ਆਰਟੀਕਲ ਛਾਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਕਦੇ ਝਾਤੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ।'

ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਕਾਰ-ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸੁਲਝੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਕਸਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਅਦਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਨੇ। ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਚੌਥੇ ਬੰਮੂ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੈਸ-ਮੀਡੀਆ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ 'ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਹੋਂਦ' ਹੋਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਸਭ ਦੰਭੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਨ, ਫੀਲਡ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।"

ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਤੇ ਜੱਗ ਬਾਣੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ 'ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ' ਤੇ 'ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ' ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ 'ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਲੈਕਮੇਲਿੰਗ (emotional and religious blackmailing)' ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

... ..

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਸਨ। ਫ਼ੌਜ, ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼., ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਵਰਗੇ ਫ਼ੌਜੀ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਸਭ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ (ਸੂਰੀਆ—Intelligence Network) ਵਿੰਗਜ਼ ਸਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਈ.ਬੀ., ਰਾਮ (IB and RAW) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ

ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਪਤ-ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਫੀਲਡ ਓਪਰੇਟਰ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਬਗੈਰ-ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਸੂਹੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ।

ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਨਾਮਾਨਿਸ਼ਾਹਾਂ' ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ, ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੇਵਾ ਫਲ' ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਕੋਲ ਚੋਖਾ ਸੀਕਰਟ ਫੰਡ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹੜਾ 'ਸੋਰਸ' (sources) ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਹਰ ਸਿੰਘੀ ਹੋਟਲ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੋਖੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ 'ਫੁੱਲੀਆਂ' (ਚੌਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁੰਨੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ) ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਹੋਟਲ ਸਭ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਦੁਕਾਨ, ਸਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੀ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰੋਂ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਇਥੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਗੀਟਾਇਰਡ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਗਨ ਨਾਥ ਸ਼ਰਮਾ ਉਥੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਇਹ ਬੁੱਢੇ ਸ਼ਰਮੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ... ਤੁਸੀਂ ਇਸਦਾ ਖਹਿੜਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ?" ਮੇਰੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਝਿਜਕਿਆ, ਪਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਅਖੀਰ ਬੋਲ ਹੀ ਪਿਆ, "ਸੁਣ ਲਵੋ, ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਸ਼ਰਮਾ ਪਿਛਲੇ 25 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਕੋਲ ਕੰਮ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਖਰਚਾ (ਬਿੱਲ) ਪਾਸ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।"

ਜਦੋਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੋਂ ਜਾ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਜਾਂ ਹੋਰ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੂਹੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਜਾਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈਣ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅਜੇ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ ਹੀ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਕੂਟਰ/ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਪਰੋਂ ਭੱਜ ਨੱਠ ਬਹੁਤ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਬੜੇ ਤਣਾਅ ਭਰਪੂਰ ਸਨ। ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ.

ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਦਾ ਸਿਰਤੋੜ ਮੁਕਾਬਲਾ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੇਰ ਨਾਲ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾਫਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਦੇ ਛਪਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੀ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਕਾਪੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਕ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਫ਼ਾਈਨਲ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੂਚਨਾ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਏਜੰਸੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਪੈਰੋ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਖ਼ਬਰ ਉਸ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਬਣਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ 'ਫ਼ਿਸਪੈਚ' ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੇਜਣ ਦੀ ਦੌੜ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਪੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਹੋਣੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਣੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਤੁਰੰਤ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਭੀੜ ਵਾਲੇ 'ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ' ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਂ ਸਕੂਟਰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ। ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਕੂਟਰ/ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਵਰਤਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਈਕਲ ਵਰਤਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ 'ਵੱਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰ' ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੇਠੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਨੂੰ ਅਨੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਅੱਗੇ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਵਾਲਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਨੋਖ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਇਹ (ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਲੱਤਾਂ ਤੜਵਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ/ਸਕੂਟਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦੈ; ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ।" ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਪਰ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। "ਸੁਣੋ, ਜੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਤਰਨਾ ਨਹੀਂ", ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਅੱਗੇ ਖੜੇ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਲੱਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਪਾਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਭਾਅ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਕੂਟਰ, ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਪਏ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ 'ਤੇ ਵੀ ਹੱਥ ਧਰ ਲਿਆ, ਫਿਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਵਾਂਗਾ।"

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਚਾਹ ਪੀਣ ਜਾਂਦੇ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ 'ਬੇਸਮੈਂਟ' ਦੇ ਵੱਡੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਸਾਂ। ਅੰਦਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 30-40 ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ, ਸਕੂਟਰ ਖੜੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਇਹ ਵਾਹਨ ਖੋਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਾਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮਾਲਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਵਾਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਟਰ/ਮੋਟਰਸਾਈਕਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ ਜੰਮਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਮਾਲਕ ਐਡੀਟਰ

ਵੱਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਮਾਲਕ ਐਡੀਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ, ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਖ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੁਤਾਬਕ ਦਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰਾਫੇਰੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਐਡੀਟਰ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ੱਖ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਾਨਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜੀ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਅਖ਼ਬਾਰ ਤਾਂ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨੇ...ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹਨ; ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਨੇ; ਹਾਂ, ਸਿਸਟਮ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀ ਖੜੋਤ ਜਾਂ ਸਿਆਸੀ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਦੀ ਜ਼ੰਗਾਲ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਉਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ‘ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ-ਅਕਸ’ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਸਕੈਂਡਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਫੇਰੀਆਂ ਦਾ ਛਾਪਣਾ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਗਰੀਸ ਲਾ ਕੇ ਰਵਾਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਅਮਲੀ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਪਰ ਫ਼ੀਲਡ ਰਿਪੋਰਟਰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਲਕਾਂ ਐਡੀਟਰਾਂ ਲਈ ਉਨੀ ਕੁ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਲਈ ਛੋਟੇ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਲਈ ਸੁਬਾਰਡੀਨੇਟ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਵਾਉਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਐਡੀਟਰ-ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਫ਼ੀਲਡ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਖ਼ਬਾਰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਪੇਪਰ ਤਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵੱਲ ਪੱਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪਾਲਿਸੀ ‘ਵਰਤੋ ਅਤੇ ਪਰ੍ਹੇ ਸੁੱਟੋ’ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਨਾਰੰਗ ਵਰਗੇ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਵੱਸ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਰੰਗ ਦਾ ਕੇਸ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਡਾਕ ਲੈ ਕੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਉਠਣ-ਬੈਠਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਘੜਨ ਦੀ ਬੋਝੀ ਬਹੁਤੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ‘ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ’ ਦਾ ‘ਪੱਤਰਕਾਰ’ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ‘ਹਾਲ ਗੇਟ’ ਨਾਲ ਬਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਕੋਲ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਿਪਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਪਸੀ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਾਰਡ

1. ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਾਰੰਗ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ। ਬਸ ਇਸਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਬਲੈਕ ਬੈਡਰ’ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਕਈ ਅਜੀਬ-ਗ਼ਰੀਬ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ’ ਵਿਚ ਭੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਛਪੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।’ ਨਾਰੰਗ ਬਦਨਾਮ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਆਦਮੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ 'ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ' ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਸੋਨੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, 'ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਰਕਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੈ।' ਮੇਰਾ ਤਾਜ਼ਾ ਨਾਰੰਗ ਹੁਣ ਖੁਦ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲਣੀ

ਜੁਲਾਈ 1983 ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਬਣੇ ਅਕਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਟਿਕਿਆ ਸੀ। ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼—ਦੋਨਾਂ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ—ਇੱਕੋ ਕਿਰਾਏ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮਕਾਨ ਲੱਭਦਿਆਂ ਲੱਭਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ 'ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ' ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਮੋਰਚੇ, ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸਾਂ/ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਨੇੜੇ ਹੁਸੈਨਪੁਰਾ ਵਿਚਲੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਆਸਤ ਉੱਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੰਜਾਬ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਨਾਮਵਰ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਂਧੀ, ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੀ.ਐੱਸ. ਜੋਹਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਨੇ 1940ਵੇਂ ਵਿਚ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਦੀ ਐੱਮ.ਏ. ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ (President) ਮੁਹੰਮਦ ਜਨੇਜੋ ਦਾ ਉਹ ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵੱਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ 'ਅਲਾਟੀਆਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਪਿੱਛੋਂ 'ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ' ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਤਰਫ਼ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ 1988 ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਈ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤਕ ਕਈ ਅਸਥਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਦੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਕਾਨ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ 'ਮਕਾਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ' ਹੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ। ਗਰੀਨ ਐਵੇਨੀਊ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਬਣੇ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਜਿਹੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਏਰੀਏ ਨੂੰ 'ਤਾਂਗਾ ਕਲੋਨੀ' ਕਹਿੰਦੇ। ਇਹ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਅਜਨਾਲੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂਗਿਆਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੰਗੀਆਂ ਕਲੋਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੈਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਬਲ-ਪੁਬਲ ਐਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅੰਦਰ ਹੀ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਇਕ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਲਈ ਦਫ਼ਤਰ ਬਣਾਇਆ, ਦੋ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ (teleprinters) ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਲਗਾਈਆਂ। ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਉੱਤੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਟਰ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇਕ 'ਪੇਪਰ ਰੋਲ' ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਦੂਜੀ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਬ' ਕਰਕੇ—ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ—ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ 'ਹੂ-ਬ-ਹੂ' ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡ-ਆਫਿਸ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਦਫ਼ਤਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਅਕਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰ ਕੁਝ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਕ ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਮਰੇ ਬੱਬਰਾਂ ਕੋਲ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਬਾਹੀ 'ਤੇ ਬਣੇ ਕਮਰੇ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਆਗੂਆਂ ਕੋਲ ਸਨ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਨੇੜਲੇ ਸਾਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਬੱਬਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਤਣਾਅ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਨਰਾਜ਼ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ਸਨ। ਬੱਬਰ ਆਪਣੀ ਨਫ਼ਰੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਵਧਾ ਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਨ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਚਾਲੇ ਵੀ ਖਾਈ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬੋਝਾ ਬਹੁਤਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦੇ ਬੱਦਲ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਗਹਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਤੌਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਬੰਦ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ

ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁਣ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਪ੍ਰੈਸ ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ 'ਗਰੁੱਪ' ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਸੀ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਕੱਢਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।' ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਏਜੰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਫਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਦਬਾਅ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਜ਼ਰੂਰ ਲਵਾਂ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਦਿਮਾਗੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਕਿ 'ਕਿਤੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਐਵੇਂ 'ਟੂਲ' ਨਾ ਬਣ ਜਾਵਾਂ।'

ਇਕ ਦਿਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨੌਜਵਾਨ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਜਿਸਦਾ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਕਾਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵੱਲੋਂ ਛਪਵਾਏ ਪੈਡ ਉੱਤੇ 'ਪ੍ਰੈਸ-ਬਿਆਨ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। "ਕਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।" (ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ 1985 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਟਰਾਂਜਿਸਟਰ ਬੰਬ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ)। ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਤੀਜੇ ਚੌਥੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਸਨੇ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਬਾਰੇ 'ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ' ਲਈ। ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਮਸਾਲਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਤਲ ਦੀ 'ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ' ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਕੈਂਪ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਚੁੱਪੀ ਧਾਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ—1981 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤਕ 35 ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲੀਡਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਕਤਲ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਰਦਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਉਭਰਦੀ ਕਿ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ', ਤਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ, 'ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਬਚਨੇ ਨਰਕਧਾਰੀ ਦੇ ਕਾਤਲ

ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਤੋਲਾਂਗਾ।' ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋਲਣ ਲਈ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੋਂ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਜੁੜੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਕਿਆਸ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਨੇ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਵੱਲੋਂ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ' ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਕਰ ਸਕਣ।

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਵੱਲੋਂ ਲਈ 'ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ' ਵਿਚ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹਨ' ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ 'ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਨਾਮੇ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੀਆ-ਸੁੰਨੀ ਦੀ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਆਪਸੀ ਜੰਗ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ 'ਸੁੰਨੀ' ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰੋਧੀ 'ਸ਼ੀਆ' ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ 'ਸੁੰਨੀ' ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾ ਵੀ ਹੋਣ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਦੜ ਵੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ-ਅਸਹਿਮਤੀ' ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਖ਼ਤਰਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇ ਨੋਟਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਡ ਵਾਲੇ 'ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਆਨ' ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਈ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜਿਸਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਆਏ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ 'ਬਜਾਜ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ, "ਕਿਉਂ ਭਾਅ ਜੀ, ਸਾਡੀ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜੀ ਨਹੀਂ?" ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਜਲੰਧਰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਰੋੜਾ ਨੂੰ ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਅਜਿਹੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਅਸੀਂ ਏਜੰਸੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝੱਟ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕਰਕੇ ਭੇਜ ਦੇ, ਮੈਂ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂਗਾ।" ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਰੋੜਾ 3-4 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਾਥੀ ਗੇਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਠਿਆਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 'ਬਲਦੀ ਅੱਗ' ਵਿਚ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਉਸਨੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੱਟੜ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ, ਪਰ ਉਹ

ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ 'ਧਰਮਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ' ਨੂੰ 'ਵੱਖਵਾਦੀ, ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਉਪਰਾਲਾ' ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਾਸੂਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਵੀ ਖੁਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਕੈਂਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸਦੇ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਸੀ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੱਧ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਸਵਾਲਾਂ-ਜਵਾਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚਾਰ 'ਟੇਕ' (ਸਫ਼ੇ) ਦੀ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਦਫ਼ਤਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਰੋੜਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਮਾਂਜ-ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ 'ਡੰਗ' ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਸੀਨੀਅਰ ਨਿਊਜ਼ ਐਡੀਟਰ ਨੇ ਇਸ ਕਾਪੀ ਦੀਆਂ ਨੁੱਕਰਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ' ਨਾਲ ਹੋਰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਉੱਤੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਕੱਚੇ ਡਰਾਫ਼ਟ ਨੂੰ 'ਕਾਪੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।)

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ 'ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਤਿੱਖੇਪਣ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਨਿਹਾਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਲਈ ਇਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਅਸਰ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਬੁਲਿਟਨ ਵਿਚ 'ਬੱਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ' ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਮੁੱਖ ਖ਼ਬਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਹਰ ਬੁਲਿਟਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕੌਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੁਰਖੀ ਸੀ। ਹੈੱਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਵਿਚ ਏਜੰਸੀ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪਣ ਦੀ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਪੱਧਰ ਦੀ 'ਇੰਪੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ' (impact report) ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ' ਭੇਜਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ 'ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ-ਪੱਤਰ' ਵੀ ਐਡੀਟਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਦੁਖੀ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਥੋਂ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਛਪਣ 'ਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕੈਂਪ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਾ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਕਰੋ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ 'ਗੁਨਾਹ' ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਘੜਨ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸੋਸ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ 'ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ' ਦੀ ਕੋਠੀ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਹੋ ਰਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ

ਮਹਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਾਤਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਹੈ, ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।" ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਵੀ ਦੁਖ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚਕਾਰ 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੀਕ' ਨਾ ਖਿੱਚੀ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਵੀ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ।" ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਸੀ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਅਤੇ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਥਿਆਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤ ਕੁੰਡਾ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਈ ਗਰੁੱਪ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤੂੰ-ਤੂੰ ਮੈਂ-ਮੈਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਥਿਆਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅਹੰ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਸਮਾਨੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਫਿਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਲਤ ਕੰਮ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁਣ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਪਸੀ ਮਾਰ-ਮਰਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਧਰਮਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਵਿਚ ਹੀ ਖਿੰਡ ਜਾਵੇਗਾ।" ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚੌਕਸੀ ਵਧਾਏ, ਅੰਦਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੇ।' ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਈ ਤਿੱਖੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲਾਂ ਦੀਆਂ 'ਕਲਿਪਿੰਗਜ਼' ਨੂੰ ਸਫ਼ੈਦ ਪੇਪਰਾਂ ਉਪਰ ਚਿਪਕਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਚਰਚਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਕੁੰਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ' ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ, ਗੁੱਟਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਪਿਛਾ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਣਾਅ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੱਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਮਲਾਵਰ ਰੋਅ 'ਚ ਘੁੰਮਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ।

ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਨਾਲ ਤਿੱਖੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਚਰਚੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਰਕੁੰਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਪਤੈ! ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਹੁਣੇ ਕੌਣ ਲੰਘ ਕੇ ਗਿਆ?" ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੇਖ਼ਬਰੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਇਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰਬਚਨੇ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸੀ।" ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਦੂਰ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੀ ਕੀਤੀ

ਪਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਭੁੰਘੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗੁੱਟਬੰਦੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਮਸਾਂ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ। ਸਵੇਰ ਉੱਠਣਸਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵੇਰੇ 8-9 ਵਜੇ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਕਿ 'ਰਾਤੀਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ 10-11 ਵਜੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੌਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਅੱਧ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਕੁਝ ਜਾਤੀ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਕੁ ਵਜੇ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੋਗੋਵਾਲ) ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ 'ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬੰਦੋਬਸਤ' ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਕੇ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਸਫ਼ੈਦ ਵਰਕਿਆਂ 'ਤੇ ਚਿਪਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸੰਤ ਲੋਗੋਵਾਲ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਡੇ ਮੇਜ਼ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਲੱਗੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ 'ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਕਿਹੜੀ ਸੰਜੀਦਾ ਗੱਲ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਗੁਰਚਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਹੋਣਗੇ, ਉਸ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੇ ਰਿਸੀਵਰ ਨੂੰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਘੋਖਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਵੱਲ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਸ ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗੁਰਚਰਨ ਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੇਦ ਵਾਲੀ 'ਗੁਪਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ' ਨੂੰ ਸੁਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖੁਦ ਹੀ ਭੜਕ ਪਿਆ, "ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਇਉਂ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਾਂ।" ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਭੱਥਕ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਰਾਜ਼ ਦੀ ਅਜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਕਹਿੰਦੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਉਸ

ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਛੱਡ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਅਸੀਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਐਵੇਂ ਸ਼ੱਕ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਕੈਂਪ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ...ਸਾਡੇ ਵੀ ਹੱਥ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਨੇ।" ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੁਰਾਗ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ?

ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਘੰਟਾ ਭਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ "ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅੱਜ ਦੇ ਗਰਮ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ; ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੀਕ-ਖਿੱਚਵੀਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੁਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੋਣਾ; ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਣਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਤਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਏ ਨੇ...। ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਵਰਗੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਖ (prosecution theory) ਨੂੰ ਲਾਲਾ ਨੇ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਵੈਸਾਖੀ, 1978 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 13 ਸਿੱਖ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।' ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਚੱਲੇ 'ਸਿੱਖ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕੇਸ' ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਮੌਕੇ ਦੇ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬਾ-ਇੱਜ਼ਤ ਬਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਕਰਕੇ, ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਭਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕਰਨਾਲ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ 'ਦੋਸ਼ੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ' ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਪਰਲੀ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਾਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਜਾ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ 'ਚ 13 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਘੜਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ, 24 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1980 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਤਲ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਹਾਕਮ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਲਈ ਵੱਡੀ ਵੰਗਾਰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੇਸ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਤਲਾਂ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।" ਇਉਂ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਲੰਮੀ ਹਿਸਟਰੀ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਵਾਲੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸੈਕਟਰੀ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਸਾਂਭਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਗੱਤਕਾ ਮਾਸਟਰ', ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕਤਲ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੀ ਭੇਦ-ਭਰੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਰਕ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ, ਅੰਤ ਉਹ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ, ਲੌਗੋਵਾਲ ਧੜਾ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਸੋਨਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਫ਼ੂਕ ਕੱਢਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ...। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਖ਼ੂਠਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ...। ਉਸ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ...। ਗੁਰਚਰਨ ਸੈਕਟਰੀ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ ਕਿ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਹੋਇਆ...। ਭਾਰਤੀ ਬੋਥੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਦੰਭ ਨੰਗਾ ਹੋਇਆ... ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ 'ਬਦਲੇ ਦਾ', 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰਤ-ਅਣਖ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।... ਦੇਖਿਆ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤਕ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਬਣ 'ਸਿੱਖ-ਗ਼ੈਰਤ' ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਕੋਲ ਸੈਦਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਨੇ।" ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕੋਈ ਠੋਸ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਮੈਂ ਕੱਚੇ-ਪੈਰੀਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।" ਧੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸ਼ੱਕ, ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਭਰੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਅੰਦਰ ਠੀਕ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਬੰਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਨ; ਪਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋੜਨ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਗਿਏ। ਉਧਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੋਲਣ ਲਈ ਸੋਨਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਇਧਰ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸੈਕਟਰੀ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਬੈਠੇ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਲਕਾਂ 'ਤੇ ਬਿਠਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ-ਰੋਲ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ। ਖ਼ੈਰ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਪੱਗ ਲੁਹਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਅਣਖ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ?" ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਕਿ '1978 ਦੇ ਸਿੱਖ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕਾਂਡ ਦੇ ਸੰਬੰਧ

ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਸਾਖ ਜੰਮ ਗਈ ਸੀ।'

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 22 ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ¹ ਨੇ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਟੀਮ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਗਿਰਾਫ਼ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਈ ਦਿਨ ਇਹ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਕਿ 'ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।' ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸੈਕਟਰੀ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜੇ.ਐੱਸ. ਬਾਵਾ ਨਾਲ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਹੋਏ ਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਰ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ 15 ਦਸੰਬਰ 1983 ਨੂੰ ਬੱਬਰਾਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ 'ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਖਾਈ' ਨਾ ਪੂਰ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਪਾੜਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ।

ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ 'ਅਗਵਾ ਕਰਨ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਸਾਲ 1983 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮੁੱਖ ਬੀਟ (beat) ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਕਿ "ਡੇਢ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗਾ...ਜੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਂ ਹੈਂਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਨੇਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਲੈਣ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਮੋ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਢਿਨ, ਅਜੇ ਮੈਂ ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ, ਸਿੰਧੀ ਹੋਟਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਇਕ ਸਕੂਟਰ ਸਵਾਰ ਉੱਤੇ ਝਪਟ ਪਏ। ਉਸਦਾ ਸਕੂਟਰ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਟਰ ਸਵਾਰ 'ਤੇ ਧੌਲ ਧੌਂਡਾ ਕਰ ਕੇ ਦੌੜਦੇ

1. ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 13 ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ 12 ਅਕਤੂਬਰ 1996 ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ 'ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। 31 ਦਸੰਬਰ 1998 ਨੂੰ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਦਵੀ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ।

ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਪਰ ਝੱਟ ਹੀ ਨੇੜੇ ਖੜੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਉਸ ਸਕੂਟਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਉਸ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਮਗਰੇ ਮਗਰੇ ਪੀ.ਏ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਪੀ.ਏ. ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੀ.ਏ. ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਇਹ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ...। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ...ਸਾਡੇ ਖਾਸੇ ਖਾਸ ਨੇ...ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।”

ਹੁਣ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰੋਗੇ?” ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਛੱਡੋ ਜੀ, ਖ਼ਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ... ਅਸੀਂ ਐਵੇਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਣੀ...। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸੰਤਾਂ (ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ) ਨੂੰ ਮਿਲਦਾਂ...। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਖਿਚਵਾ ਦੇਵਾਂਗਾ...। ਐਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਕਿਸੇ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।” ਉਸੇ ਪਲ ਪੀ.ਏ. ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਜਾਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਟਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅੱਗੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਓ।”

ਮੈਂ ਅਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਾਹ ਹੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੀ.ਏ. ਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ (ਲੈਂਡ ਲਾਈਨ) 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ। ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਰਿਸੀਵਰ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਡਾ ਫੋਨ ਹੈ।” ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਸੀਨੀਅਰ ਕੁਲੀਗ (colleague) ਅਖਿਲ ਗੌਤਮ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਵਰੇਜ (coverage) ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਹੱਥ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੂੰ ਇਥੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੈਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅਗਵਾ (kidnap) ਕਰ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਨੇ... ਜਲਦੀ ਸਟੋਰੀ ਛਾਈਲ (ਭੇਜ) ਕਰ।” ਅੱਗੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕੌਣ ਕਹਿੰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਕਿਡਨੈਪ’ ਕੀਤੈ?... ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹੈ... ਕਹੋ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਾਵਾਂ?” ਗੌਤਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਦਾ ਮਾਹਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਜ਼ਿੱਦ ਰਿਹਾ। “ਹੋਮ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆਏ।” ਮੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੌਤਮ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆਏ...। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸਟੋਰੀ ਛਾਈਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ...। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ‘ਡੇਟਲਾਈਨ’ ਤੋਂ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੋ।” ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਡੇਟਲਾਈਨ) ਮੇਰੇ ਖ਼ਾਤੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਈ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਮੋਟੀ ਸੁਰਖੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ 8 ਕਾਲਮ ਦੀ ਬੈਨਰ ਹੈੱਡ-ਲਾਈਨ

(banner headline) ਵੀ ਲਗਾਈ ਕਿ 'ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅਗਵਾ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮੀਡੀਆ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਸਨੀਖ਼ੇਜ਼ ਬਣਾਉਣ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰੰਗਤ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੈ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀਆਂ ਨੇ।'

ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਕੋਈ ਖੰਡਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਰੜਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ 'ਕਿ ਆਖ਼ਰ, ਅਜਿਹੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪੀ ਕਿਵੇਂ ਸੀ?' ਮੋਰਚਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਮਨਘੜਤ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ਬਰ ਮੇਰੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੀ ਸੀ?'

'ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਅਗਵਾ' ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਐੱਨ.ਐੱਸ. ਮਲਿਕ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਨਘੜਤ ਅਤੇ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਹੈ...ਜੇ ਗੌਤਮ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗਰਮ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।" ਮੇਰੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ 'ਤੇ ਮਲਿਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੌਤਮ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋੜਨ-ਮਰੋੜਨ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। "ਗੌਤਮ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਐ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਾਸੋ-ਖ਼ਾਸ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਲਈ ਕਈ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ; ਮੈਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਸੀ।" ਫਿਰ ਮਲਿਕ ਨੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੀ ਦੰਦ ਜੁੜ ਗਏ। ਇਹ 4 ਨਵੰਬਰ 1982 ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। "ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ 'ਕਵਰ' ਕਰਨ ਲਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।" ਮੇਰੀ ਵੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵੱਧ ਗਈ। ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਮਲਿਕ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ, "ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸਾਂ...ਤਕਰੀਬਨ ਨੌਂ ਵਜੇ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਬਾਦਲ (ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ) ਦਾ ਖ਼ੁਦ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ 'ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ?... ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ (disrupt) ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤੈ..., ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਾਡਾ ਮਤਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਖੇਡਾਂ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਵਿਤਕਰੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।"

“ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਹੀ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਠੀਕ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ”, ਮਲਿਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਰਾਹੀਂ ਗੌਤਮ ਨਾਲ ਫੋਨ 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ...ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪੁੱਤ, ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ...ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲੱਭਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਗੌਤਮ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਖ਼ਬਰ (second lead) ਟਿੱਕਰ 'ਤੇ ਚਲਾਈ...ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੱਖ ਦਿੱਤਾ...ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਢੇ ਦਸ-ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੌਤਮ ਦੀ ਭੇਜੀ ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਛਪੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੀ 'ਕਾਪੀ' ਹੀ ਛਾਪੀ ਸੀ ਕਿ “ਅਕਾਲੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣਗੇ। (Akalis will disrupt Asiad)”

ਮਲਿਕ ਤਾਂ ਤੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋੜਨ-ਮਰੋੜਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕਦਮ 'ਫਲੈਸ਼ ਬੈਕ' ਵੱਜਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ 'ਰੋਹਤਕ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਪਲਾ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਲਗਵਾਈ ਲੰਬੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਖੜਾ ਸਾਂ।' ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ (1982) ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਦੇਖਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਸਾਪਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੁਕੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹਰਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸਮੈਨ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਥਰੀ-ਨਟ-ਥਰੀ ਦੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਲਟਕਾਈ ਦਨ-ਦਨਾਉਂਦੇ ਸਾਡੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਆ ਚੜ੍ਹੇ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੈਠੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਪਗੜੀਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ, ਖਰ੍ਹਵੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਖੜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕੁਰੱਖਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕੋ ਦਮ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮੀ ਉਸ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਹਕੂਮਤੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਰਜਿਆ, 'ਕਿਆ ਬਾਤ ਐ?' ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਦੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ 1970ਵਿਆਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਗਰਜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਬੇਵੱਸ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਖੜਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਬੇਗਾਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਤਲਾਸ਼ੀ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਲ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਬੈਠੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਘੁਲੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖੇਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਓ ਦੀ ਕੁੜੱਤਣ, ਰੇਲ ਦੇ ਇੰਜਣ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਧੂੰਏਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਬੱਦਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ।

ਵਾਪਸ ਬਠਿੰਡੇ ਆ ਕੇ, ਕਈ ਦਿਨ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ 'ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ' 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਰੇਲ, ਸੜਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ

ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਅਤੇ ਬੇਪਤੀ ਦੇ ਚਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ, 'ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।' 'ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ' ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਸੋਚ' ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਜਨਰਲ, ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਤਕ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲਈਆਂ।" ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਖ਼ਬਰ ਵੱਡੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਧੀਨ ਤੋੜੀ-ਮਰੋੜੀ ਗਈ। ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ..। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ।"

ਹੁਣ ਮੈਂ, ਗੌਤਮ-ਨੁਮਾ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਚੌਕੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜੰਗ-ਯੁੱਧ ਵਰਗੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ, ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ-ਭਿਆਲੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਥਿਤ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 4 ਨਵੰਬਰ 1982 ਵਾਲੀ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਲਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ "ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਖਿਲ ਗੌਤਮ ਵੱਲੋਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਵਾਇਰ 'ਤੇ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਬੈਠਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਸੀ।"

ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਗੌਤਮ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਕਸਲੀ ਨੇਤਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਛਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 'ਗੋਲੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਗੋਲੀ ਰਾਹੀਂ' (bullet for bullet... eye for an eye) ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ 'ਨਕਸਲੀ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਗੇ।'

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਬੱਗਾ ਛੀਨਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਗਦੇਵ ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਸਾਥੀ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਟੇਲਰ ਰੋਡ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ) ਸਥਿਤ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, 'ਹਮਲਾਵਰ ਮੁੰਡੇ ਮਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ 'ਹਮ ਵੀ ਹੈ' ਵਾਲੀ 'ਅਹੰ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਝਗੜੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ

1. ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *Khalistan Struggle - A Non-Movement* ਵਿਚ ਵੀ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ (4 ਨਵੰਬਰ 1982) ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ।' ਕੁਲਦੀਪ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਲੀਡਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਧੂ ਖੁਦ ਮਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਾਂਡ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਸੰਧੂ ਨੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ, 'ਮਾਨ ਦਾ ਕਤਲ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲਾ ਕੋਈ ਛੋਟਾ-ਵੱਡਾ ਕਮਾਂਡ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ।' ਕੁਲਦੀਪ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਵੀ ਸੰਧੂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਕਿ 'ਮਾਨ ਦਾ ਕਤਲ ਸਥਾਨਕ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।' ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਕੁਲਦੀਪ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਭਾ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਤਲ ਕੇਸ ਨੂੰ ਤੂਲ ਦੇ ਕੇ ਵੱਡਾ ਸਿਆਸੀ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵਾਂਗੇ।" ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਨਕਸਲੀ ਆਗੂ ਬਲਦੇਵ ਸੰਘੋਲ ਤੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਾਨ ਦੇ ਕਤਲ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ-ਰੰਗਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਹੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲਣੀ ਨੂੰ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ 'ਅਦਲੇ ਕਾ ਬਦਲਾ' ਤਰਜ਼ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਰਿਬੇਰੋ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਸਕੈਂਡਲ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੌਤਮ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਏ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ (J.F. Reberio) ਦੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਨੂੰ 'ਬੁਲਟ ਫ਼ਾਰ ਬੁਲਟ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਰਿਬੇਰੋ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ 'ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਚੁਡੀਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸਿੱਧੀ ਜਾਤੀ ਲੜਾਈ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜਨ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਲਾਅ ਐਂਡ ਆਰਡਰ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹਾਂ।'

ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਗਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਐ, ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬੰਬਈ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਰਿਬੇਰੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਵੇਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਹਿਲਨੁਮਾ ਬੰਗਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ: ਐੱਨ.ਐੱਸ. ਮਲਿਕ, ਬੀ.ਕੇ. ਚੰਮ, ਪ੍ਰੇਮ ਕੁਮਾਰ, ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੁਸ਼ੀਲ ਬਾਲੀ, ਅਜੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਹਰਕੰਵਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਸ ਰੀਟਾ ਸ਼ਰਮਾ। 'ਇਹ ਪੱਤਰਕਾਰ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਲਈ ਰਿਬੇਰੋ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹਨ', ਇਹ ਆਮ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

1. ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਕਸਲਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਜਨਤਕ ਪੁਸ਼ੀਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਆਦਿਕ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਾਅਲੀ ਫੋਟੋ ਦੇ ਪੁਆੜੇ

ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਭੇਜਣ ਵਾਂਗ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 'ਪੁਸ਼ਕਰਨਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰੈਸ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਵੀ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਹੁਤੇ ਵਾਰ ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ 'ਅਜੇ ਕੋਈ ਮਜ਼ੇ ਵਾਲੀ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ ਬਣੀ।' ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਅਕਾਲ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਾਲੇ 13 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਧਾਮੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। 'ਪੁਸ਼ਕਰਨਾ' ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਆਪਣੀ ਥਰੀ-ਨਟ-ਥਰੀ (.303) ਰਾਈਫਲ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵੱਲ ਡਾਇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਾਲਾ ਪੋਜ਼ (pose) ਬਣਾਵੇ।" ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਾਧਾਰਨ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸੇਪ-ਬੰਨ੍ਹ ਸਿੰਨ੍ਹੀ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚ ਲਈ। ਫਿਰ ਉਹ ਫੋਟੋ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕੈਪਸ਼ਨ ਨਾਲ ਛਪਦੀ ਰਹੀ ਕਿ 'ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਲੈ ਰਿਹਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ'।¹

ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਦੇ 1983 ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਰਹੇ। ਬਾਹਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਾਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਪ੍ਰੈਸ (A.P.) ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਲਈ ਵੀ ਮੈਂ ਅਣ-ਅਧਿਕਾਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਕੰਮ

1. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਾਇਨਜੋਤ ਲਹਿਰੀ ਨੇ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2008 ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿਚ ਛਪੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਰਾਕ 'ਤੇ 2003 ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਹਮਲੇ ਅਤੇ 1857 ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤੱਥ ਸਾਝਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ 'ਇੰਮਬੈਡਡ' (embedded) ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। 1857 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੱਖੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ/ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕਰਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਫੇਲੀਸ ਬੀਟੋ (Felice Beato) ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਟੀਆ ਮੁਦਰਾ ਵਾਲੀਆਂ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ 'ਅਸਭਿਅਕ, ਜਾਹਲ' ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ 1857 ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁੱਟਿਆ, ਪਰ ਲੁੱਟ ਦੀ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ ਗਈ।

ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਾਲ 1983 ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ 29 ਕਮਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਦੀਆਂ, ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਤਰਕ ਅਤੇ ਲੱਛੇਦਾਰ ਦਲੀਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਤੈਰਦੀਆਂ। ਜਨਵਰੀ 1984 ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵੱਲੋਂ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਬੜਾ ਡਰਪੋਕ ਹੈ, ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੈ..., ਉਹ ਚੰਦੇ ਕਲਾਂ (ਹਰਿਆਣਾ) ਤੋਂ ਭੱਜਿਆ..., ਉਹ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਛੁਪੇ ਦੌੜਿਆ..., ਹੁਣ ਬੱਬਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ਆਦਿ... ਆਦਿ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਬਾਕਾਇਦਾ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਣਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖੜਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਾ ਰਿਪੋਟਰ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ, ਮੇਰੇ ਵਾਗੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਜੀਵ ਦਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠਣਾ ਉਠਣਾ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ (intelligence agencies) ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ (quoting them) ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਦਾ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ 'ਤੇ ਖ਼ਫ਼ਾ ਹੋਣ ਦੇ ਚਰਚੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਚੱਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਨਵਰੀ 1984 ਵਿਚ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੀਟੀ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਸੀ, 'ਹੂ ਇਜ਼ ਪੀਟੀ' (Who is PT?) 'ਪੀਟੀ' ਦਾ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਵਾਲਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ। ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਵੀ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ 'ਪੀਟੀ' ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ (profile) ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਕੈਂਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਸਮਝਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸੰਜੀਵ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ...? ਤੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਭੇਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ...?" ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਤਿੱਖੀ-ਸੁਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਾ ਦਿਓ ਇਹਨੂੰ.. ਫਿਰ ਜੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਸਣੈ।" ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਛੱਡੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰੋ... ਅਸੀਂ ਆਪੇ ਸੰਜੀਵ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਲਵਾਂਗੇ..." ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਲਾਤ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਨ...। ਸਾਨੂੰ

ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖੜੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ...। ਸਾਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ...। ਸਗੋਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਿਖਾਈ ਵੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਫਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਓ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਤਣਾਓ ਪੂਰਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਬਚਾ ਕੇ ਹੀ ਚੱਲਦੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਦਾ ਵਧਦਾ ਘੇਰਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਤੰਗ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦਰਲੇ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਗੀਨ ਅਤੇ ਜਟਿੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਮ ਸੈਕਟਰੀ ਟੀ.ਐੱਨ. ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ‘ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ’ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੋ ਚੱਕਰ ਲਾਏ ਸਨ। ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੁਮਲਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਹੋਮ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਵਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੀਮ ਫੁੱਜੀ ਦਲਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦੈ; ਮਿੱਟੀ ਭਰੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।’

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਦੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਿਮਾਗੀ ਖ਼ਬਰ (obsession) ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪਾਂ-ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸੂਚਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਦਿਨ ਦੇ ਇਕ-ਦੋ ਵਜੇ, ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਸਿੰਧੀ ਹੋਟਲ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਅਲੂਣੇ ਜਿਹੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ‘ਤੇ ਪੈਲ ਧੱਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਵਿਚ ਟੰਗਿਆ ਬਾਜ਼ (ਪੱਗ ਦੇ ਲੜ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲਾ 5-6 ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਪਤਲਾ ਕਿੱਲ) ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਦੇ ਪੱਟ ‘ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੰਡੇ ਦੌੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਇਤਫ਼ਾਕੀਆ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਸੰਜੀਵ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਫੜ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਉਥੇ ਆ ਗਏ। ਉਥੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾਨਿਸ਼ ਦੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦੁਕਾਨਾਂ ਪਰ੍ਹੇ ਉਸੇ ਹੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਇਕ ਆਰ.ਐੱਮ.ਪੀ. ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਲੀਨਿਕ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਸੰਜੀਵ ਨੂੰ ਉਸ ਕਲੀਨਿਕ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਸੰਜੀਵ ‘ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਕਲੀਨਿਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਫਸਟ ਏਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਜੀਵ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਏ।

ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ‘ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ

ਰਹੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਕੈਂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਡਰਾਉਣਾ, ਧਮਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਤਾਂ ਅਨਜਾਣ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।' ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ। ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਦੀ ਹਸਪਤਾਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਬਨੇਸ਼ਵਰ (ਉੜੀਸਾ) ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਕਾਰ ਨਾਥ ਗਰਗ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ 'ਕਿਸ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ' ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਹਰ ਆਈ। ਪਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ 'ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਦੋ ਨੇੜਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਕੇ ਹਮਲੇ 'ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਮਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ।"

ਪਰ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਛਾਪਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਮੈਨੂੰ (ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ) ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲੀਨਿਕ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਨ।' ਉਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਥਨ ਸਿਰਫ਼ ਭੁੰਘੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪਾੜੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਰੋਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਜਾ ਕੇ ਕਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੇਬਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰੇ। ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਪਬਲੀਸਿਟੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ 'ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਘੁਲਾਟੀਆ ਅਤੇ ਹੀਰੋਨੁਮਾ ਅਕਸ (heroic image)' ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ 'ਪੱਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ' ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਕੌਰਸ ਕਰਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਨੋਂ 'ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਹ' ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਗਏ ਸਨ।¹ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਕੋਲ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇਖਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ, "ਸੰਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਕੀ ਸਮਝ ਪੈਣੀ ਹੈ... ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਤਾਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ।" ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਜਾਣਕਾਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ, "ਸੰਜੀਵ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਤਹੀ ਸਮਝ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਉਸ

1. ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਵਿਆਹ-ਵਾਲੀ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਸਾਂ ਹੀ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਚੱਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਜੀਵ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਹਿੰਸਕ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਜੀਵ ਦਿਮਾਗੀ ਤਵਾਜ਼ਨ ਬੰਦ ਗਿਆ; ਅਖ਼ੀਰ ਪਾਰਲਮੈਨੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੀ ਹਵਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਐਵੇਂ ਵਕਤੀ ਹੀਰੋ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸ ਰਹੀ ਹੈ।” ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਮਿਲ ਹੀ ਨਾ ਸਕੇ।

... ..

ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਡੀਟਰਜ਼ ਗਿਲਡ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (Editors Guild of India) ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੋ ਮੈਂਬਰੀ ਟੀਮ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਟੀਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੀਨੀਅਰ ਜਰਨਲਿਸਟ ਬੀ.ਜੀ. ਵਰਗੀਜ਼ (V.G. Vergese) ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੈਂਬਰ ਕੇ.ਸੀ. ਕੁਲੀਸ਼ (K.C. Kulish) ਸੀ। ਇਹ ਟੀਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਆਈ ਸੀ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1984 ਵਿਚ ਟੀਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ, “ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ (projecting stereotypes) ਅਤੇ ਹਰ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਅਤਿਵਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ, ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਅਪਰਾਧਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖ-ਅਤਿਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਾਤੇ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ (ਅਨੰਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਗਰੁੱਪ) ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਤਵਲੀਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ “ਬੀਬੀ ਤੂੰ ਲਿਖਿਐ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ?” “ਹਾਂ, ਮੈਂ ਲਿਖਿਐ, ਮੈਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਹਾਂ”, ਉਹ ਬੋਲੀ। ਸੰਤ ਅੱਗੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੈਂਨ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਹੋ ਕੇ ਝੂਠ ਲਿਖਦੀ ਹੈਂ।” ਇਸ ਨੌਕ-ਝੋਂਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਵਲੀਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਸੰਤ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ?” ਸੰਤ ਨੇ ਬੜੇ ਰੁੱਖੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਇਕੱਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ।” ਫਿਰ ਕੋਲ ਖੜਾ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਤਵਲੀਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਮੂਡ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, “ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੇਵਜ੍ਹਾ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

ਉਸ ਸਾਰੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਖ਼ਬਰ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਆਪਣੇ ਮੁਤਾਬਕ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ (planting of the news to serve his vested interests)। ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ 1983 ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਤਾਂ ਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ

ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਕਾਫ਼ੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਸਟਾਪ ਪ੍ਰੈਸ ਯਾਨੀ ਕਿ 'ਅਖ਼ਬਾਰ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ' ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਇਕ ਲਾਈਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੱਗੀ ਕਿ, 'ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ।' ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸੰਤ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਰਫ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ ਕਿ 'ਤੁਸੀਂ ਗਲਤ ਖ਼ਬਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਤੁਰੰਤ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ।' ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰੁਕ ਗਿਆ, "ਆਹ ਤੂੰ ਕੀ ਖ਼ਬਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਐ..ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਤੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਹੈ।" ਮੇਰੇ ਦੱਸਣ 'ਤੇ ਕਿ, 'ਮੇਰੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਖ਼ਬਰ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ।' ਸੰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਟਾਈਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਭਰਾ ਹੈਂ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਲਤ ਖ਼ਬਰ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਗਈ...ਆ ਉਪਰ ਆ ਜਾ ਸਮੁੰਦਰ (ਦੁੱਧ) ਛਕ ਲੈ।"

ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਦਾ ਵਧਣਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ 1983 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪਾੜਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਰੋਧ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। 5 ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਢਿੱਲਵਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਿਮਲਾ-ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਛੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਢਿੱਲਵਾਂ ਬਸ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਛੇ-ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ, 18 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ-ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਜਾ ਰਹੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ 4 ਹਿੰਦੂ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਉਂ ਬੱਸਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਾਰਨਾ ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਕਾਰਵਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਤੌਈ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਵਾਰਦਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਦੇਸ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ' ਅਤੇ 'ਦੇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ' ਹਨ।" ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਸਭ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਦਸੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ।” ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਸਰਕਾਰੀ ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ।’

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੱਸ ਕਾਂਡਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾੜਾ ਤੇ ਮਾਯੂਸੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਬੁਲੰਦੀ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ।” ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰਾਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤੇ ਤੁਰਸ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਵਰਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, ‘ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਪੁਲਿਸ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜੇਹਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਦੀ।’ ਦੂਜੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਕੈਸਟਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਜਪਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਤਿੱਖੇ-ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਬਣਾਇਆ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ ਵੀ ਹੁਣ ‘ਹਿੰਦੂ ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ’ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨ੍ਹਿਆਂ ਬੱਸ-ਕਾਂਡ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸੂਬਿਆਂ—ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼—ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਬੰਦ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ‘ਬੰਦ’ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਮਲਾਵਰੀ (aggressive) ਰੁਖ਼ ਕਰਕੇ, ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸ਼ਹਿ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਕਸਬਿਆਂ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ ਅਬਾਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਜ਼ਨੈਸ ਅਦਾਰੇ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਸਾੜ-ਫੂਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਨ।

ਜਾਗਰੂਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਓ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਅੱਗੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਮਾਹੌਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫਰੋਲਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦੱਬ ਦਬਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦੋਨੋਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਸਿਆਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਟਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ‘ਸਿਆਸੀ ਸਪੇਸ’ (political space) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਠਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਦੇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਹੋਣੀ ਜੋੜ ਲਈ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਟੱਕਰ 1950 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਭਾਵੇਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਘੋਰ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੀ ਮਾਰ

ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ 1947 ਵਿਚ ਝੱਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਉੱਜੜ ਕੇ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ।’

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਦੁਖੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਕੱਟੜ ਨਾਹਰੇ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਘੜੇ ਨਾਹਰੇ ‘ਕੱਛ, ਕੜਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ, ਧੱਕ ਦੇਵਾਂਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ’, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ‘ਧੋਤੀ, ਟੋਪੀ ਜਮਨਾ ਪਾਰ’ ਵਰਗੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਬੋਲ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਅੰਦਰ ਤੈਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਫ਼ਿਰਕੂ ਜ਼ਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘੁਲ ਗਈ ਹੈ।’

ਫਿਰ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਛੋਹ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ‘ਕਾਂਗਰਸ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਭਾਰਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਪਰ 1920 ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਤੀਕ (Hindu Religious and Cultural Symbols) ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਖੁਦ ਪੈਂਟ-ਕੋਟ-ਨਕਟਾਈ ਉਤਾਰ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ, ਵਰਤ ਅਤੇ ਮੋਨ-ਵਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਆਸੀ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਇਆ, ‘ਬੰਦੇ-ਮਾਤਰਮ’ ਅਤੇ ‘ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ’ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਏ, ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਹਿੰਦੂ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਆਸ਼ਰਮ ਖੜੇ ਕੀਤੇ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਆਦਿ ਆਦਿ।’

ਅਖ਼ੀਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦੇਸ ਟੁੱਟਿਆ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ। ਦੇਖੋ, 1937 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ 97 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੋਟੇ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਜ਼ਰਵ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀਟਾਂ ‘ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ, ਸਮੇਤ 20-25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀ ਦੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਹਦ (ਇੱਕੋ ਇੱਕ) ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤ ਹੋਣ ਤੇ ਕਹਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਸੀ।”

ਫਿਰ ‘ਬੰਦੇ’ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਇਕਮਤ ਸਨ ਕਿ ‘ਕਾਂਗਰਸ ਉਸੇ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ‘ਹਿੰਦੂਤਵ’ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਿਆਪੇ ਇਸੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ-ਨੀਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ।’ ਇਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਅਤੇ ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਬਾਰੇ ਬਣਾਏ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਕਸਰ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ-ਖ਼ਾਤੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕਰਵਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।’ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ-ਵਿਆਪੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ

‘ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ’ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਅ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ‘ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਐਂਟੀਨਾ (antenna) ਦੀ ਫਰੀਕੁਐਂਸੀ (frequency) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਝੂਠ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।’

ਬੱਸਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਅਖਬਾਰਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ-ਨੁਮਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬੱਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ—ਢਿੱਲਵਾਂ ਤੇ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂੰਆਂ ਬੱਸ ਕਾਂਡ—ਨੇ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਉਥੇ ਅਖਬਾਰਾਂ/ਮੀਡੀਏ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਸ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ‘ਟੈਰਰਿਜ਼ਮ’ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣਾ (Sikh terrorists and Sikh terrorism) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ‘ਟੈਰਰਿਜ਼ਮ’ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਆੜ ਬੱਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਦਮਨ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਢਿੱਲਵਾਂ ਬੱਸ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂੰਆਂ ਬੱਸ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ‘ਸਿੱਖ ਟੈਰਰਿਸਟਸ’ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ‘ਆਤੰਕਵਾਦੀ’ ਅਤੇ ‘ਅਤਿਵਾਦੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਤੇ ਜ਼ਾਹਰਾ ਫਿਰਕੂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਸਰਦੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਦੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂੰਆਂ ਲਾਗੇ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਯਾਤਰੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ ਤੇ ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਪੁਲਿਸ ਚਾਰੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਵਾਸਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਈ ਸੀ। ਉਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਬੱਸ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਬਾਅਦ ਕਿਤੇ ਅਗਿਆਤ ਥਾਂ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਥੇ ਸਾਨੂੰ ਨਿਹੰਗ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬੱਸ ਡਰਾਈਵਰ-ਕੰਡਕਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਲੋਕ ਖੜੇ ਮਿਲੇ।

ਚਾਰੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਪਨਪਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ; ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮਲੋਟ ਦੀ ਕਿਸੇ ਫਰਮ ਦੀ ਪਰਚੀ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਨਿਹੰਗ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇਕ ਭਾਟੀਏ ਨਾਮੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ‘ਪੁੱਤਰ’ ਦੱਸ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ 'ਚੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ।

ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਬੱਸ ਦੀ ਚਾਟੀਵਿੰਡ ਕੋਲੋਂ ਕੀਤੀ

ਬਰਾਮਦਗੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ 'ਫਿਸਪੈਚ' ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੋਮਰ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪੀ ਖ਼ਬਰ (bylined news-item) ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਤੂੰ ਇਹ ਕੀ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤੈ... ਕਿਥੇ ਨੇ ਨਿਹੰਗ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ...ਤੂੰ ਲੜਕੀਆਂ ਵੀ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ 'ਡਾਇਲਾਗ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੁਲਵਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ...ਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੌਣ ਕਹਿੰਦੈ ਵਾਰਦਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ?' ਤੋਮਰ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, "ਛੋੜ ਯਾਰ...ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਲੰਮਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ...ਪਲੀਜ਼...ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਭੰਡੀ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਕਰੀ।"¹

...

...

...

...

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਪਾਣੀਪਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰੂ ਹਮਲੇ ਕਰਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਧਮਕੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਘਿਣਾ-ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਤਬਸਰਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੱਥ-ਕੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜਨਗਣਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਤਰੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕਾਟ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਢੇ ਅਤੇ 'ਵਿਰਾਟ ਹਿੰਦੂ ਪੰਜਾਬ' ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਲੜਾਈ ਰੱਖਿਆ।"

ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਆਤਮਕਥਾ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ *ਮਾਈ ਟਰੂਥ (My Truth)* ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਜਾਹਰਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ

1. 'Three Escaped by Lying about Caste' – From K.S.Tomar- Rasoolpura (Amritsar) – "Ajit Singh, a Nihang said that extremists might have boarded the bus from Amritsar..." "I requested the killers to pardon Harbanslal Bhatia... One of them relented and asked the accomplice not to murder him...trembling Bhatia told this correspondent that "the Nihang adopted me as his son...and saved me from the jaws of death"...Sodagar Singh, the driver of the bus said "one of assailant was moving in the aisle and robbed all passengers including Sikhs..."

"Joginder Kaur and Manjit Kaur, daughters of Nihang Ajit Singh said they did not see such horrifying scene even in the movies. In low voice they said one of the Hindus begged for his life by convincing the assassins that he was not a Hindu." – *The Hindustan Times* – page 1 and 8, November 20, 1983.

ਨੂੰ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰ ਡਬੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹੀ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।¹

ਮਈ ਜੂਨ (1983) ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਖੁੰਬਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿ 'ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ...'। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈਮ ਸੇਵਕ (ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ.) ਦੀ ਫ਼ਰੰਟ ਜਥੇਬੰਦੀ 'ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ' (ਵੀ.ਐੱਚ.ਪੀ.) ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜਿਆਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨ। 'ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਖ਼ਬਾਰ ਗਰੁੱਪ' ਦੇ ਮਾਲਕ-ਐਡੀਟਰ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੀਡਰ ਵਰਿੰਦਰ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ' ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ; ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਅਮਰਨਾਥ ਵਿਦਿਆਲੰਕਰ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ 'ਸਰਬ ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ'; ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਬਿੱਲਾ ਨੇ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ' ਬਣਾ ਲਿਆ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ.-ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਲੋਕਲ ਲੀਡਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਤਾਂਗੜੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦੀ, 'ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ' ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਕਾਲੀ ਚਰਨ ਦਾਸ ਨੇ 'ਹਿੰਦੂ-ਫ਼ਰੰਟ' ਨਾਮ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੌਂਸਲਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ 'ਹਿੰਦੂ ਸੁਰੱਖਸ਼ਾ ਸੰਮਤੀ' ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 23 ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਫ਼ਸਾਦ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸਾੜ-ਫੂਕ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ। ਪਵਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਊਡ-ਸਪੀਕਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਮਦਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹਿੰਦੂ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਕਸਬਿਆਂ 'ਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਆਬਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਜਾਨ ਜਾਂ ਮਾਲ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ 'ਬੰਦ' ਅਤੇ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਵੱਡੀ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਇਨਕੁਆਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ। ਲੌਗੋਵਾਲ

1. In her autobiography *My Truth* (1981) Indira Gandhi went on record to express the Congress view that 'formation of the Punjabi Suba amounted to letting down the Punjabi Hindus who had been voting for Congress party all these years'. (Kirpal Dhillon (Ex DGP Punjab), *Identity and Survival: Sikh Militancy in India 1978-1995*, p. 49)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ 'ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ' ਦਾ ਹੱਥ ਦੱਸਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰਨਾ ਹੈ।' ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੀਡੀਆ-ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ 'ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ' (rhetoric) ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਇਨਕੁਆਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਘੱਟ ਹੀ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਉੱਨੀ ਸੌ ਚੁਰਾਸੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਸਕ ਤਣਾਓ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦਾ ਪਿੜ ਬੱਝ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪੈਂਤੜੇ ਲਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਸਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਨਿਤ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪਲੀਤਾ ਆ ਡਿੱਗਦਾ। ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵਿਸਫੋਟਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਧੱਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਢੇਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ੍ਰ-ਬਣਾਈ 'ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਜਨਰਲ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ 14 ਸਫ਼ਿਆਂ ਦਾ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ' ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਅੱਗ 'ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰਖ਼ੀਆਂ ਛਾਪੀਆਂ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਕਹਿਣੀ ਕਥਨੀ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਈ।' ਸੰਧੂ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ 'ਸਟੇਟ' ਕਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀ, ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਏਜੰਟ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਧੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਉਹ 'ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ' ਹਨ, ਦੀ ਹਵਾ 'ਸੰਧੂ' ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਚਰਨ ਵੀ (ਕਦਮ) ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਪਾੜੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਇਹ ਧਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।' ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰੋਸ-ਵਿਖਾਵੇ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਹੁਣ ਬਿੱਲੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਥੈਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੀ ਟੇਢੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦੀ ਹੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।'

...

...

...

...

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜ਼ਾਹਰਾ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ, ਮੋਰਚਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ, ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਬਚ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1984 ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਐਲਾਨੀਆਂ

ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ 15 ਫਰਵਰੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਧਿਰੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ—ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ, ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ—ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੋਤੇ ਰਾਹੀਂ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦਾ ਪਰਪੰਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਕਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਅੜੀਅਲ ਰੁਖ (intransigence of the Akalis) ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗਾੜਨ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਖੂਬ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣੀ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬਕਾਇਦਾ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅਤੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ, 'ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਫਿਰਕੂ-ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਖੁਦ ਹੀ 'ਸਮਝੋਤਾ-ਵਾਰਤਾਲਾਪ' ਨੂੰ 'ਤਾਰਪੀਡੋ' (tarpedo) ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਖੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਵਾਰਦਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਕਿ 'ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਪਾਣੀਪਤ, ਯਮੁਨਾ ਨਗਰ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਸਭ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਫਿਰਕੂ ਵਾਰਦਾਤ ਆਪਣੇ ਬਲਬੂਤੇ 'ਤੇ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ।' ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਭਜਨ ਲਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ, "ਭਜਨਾ ਜਿਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਛੁਪ ਕੇ ਰਹੇ, ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੈ ਲਵੇ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਰੂਰ ਚੁਕਾਉਣਗੇ।"

ਮੀਡੀਆ ਹਰ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਛੁਪੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਮੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰ/ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬਿਆਨ ਹੀ ਛਪਦੇ, ਜਿਹੜੇ 99 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਿੱਖ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਪੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ 'ਮਾਸੂਮ ਹਿੰਦੂਆਂ' ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ 'ਬੇਹੁਰਮਤੀ' ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਵਰਤਣ ਲਈ ਜਨਤਕ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਕਰ

ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹਰ ਕਦਮ ਉਸ ਦੇ 'ਦੁਰਗਾ' ਦੇਵੀ ਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇ।

ਉਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ ਵੀ (liberal democratic) ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਧਿਰੀ (tripartite) ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਧਿਰੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ 14 ਫਰਵਰੀ ਤੋਂ 19 ਫਰਵਰੀ ਤਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਚਾਰੇ-ਪੰਜੇ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾੜ-ਫੂਕ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਪਾਣੀਪਤ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਨਗਰ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਘਰ ਸਾੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ 9 ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ 8 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 14 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਬੰਦ' ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਲੋਕਲ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ ਗਲੀਆਂ-ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਅਤੇ ਹਰੀਜਨ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਥਾਈਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ 56 ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਤੋੜ ਭੰਨ ਕੀਤੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਲੱਗੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋੜੀਆਂ। (ਰਿਪੋਰਟ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਫਰਵਰੀ 16, 1984)।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਚੱਕਰ ਲਗਾਏ। ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪੁਤਲੀਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਜ਼ੂਮ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਅਰੋੜਾ ਦੇ ਬੰਦੇ ਉਸ ਜਲੂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਜਲੂਸ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਭਾਂਗਾਂ, ਲਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਟੇ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਭੱਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਹਰਾ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਨਫਰਤ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਹਜ਼ੂਮ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਿਆ। ਹਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਾਡਲ ਉੱਚੇ ਸਾਰੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਸੀਸ਼ੇ ਦੇ ਫਰੇਮ ਵਿਚ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਹਜ਼ੂਮ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਾਠੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦੀਵਾਰ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ਰੇਮ ਵਾਲੀ ਫੋਟੋ ਵੀ ਤੋੜ ਭੰਨ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਹੋਰ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜੇ ਉਸ ਫ਼ਿਰਕੂ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਨੰਗੇ ਨਾਚ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਸ ਹਜ਼ੂਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨੌਜਵਾਨ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ। ਉਹ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਡਾਕ ਲੈ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਪੈ ਗਏ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਅੱਖ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਅਛੋਪਲੇ ਜਿਹੇ ਮਨੋਹਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਾਠੀ ਪਰ੍ਹੇ ਸੁੱਟੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਅਪਰਾਧੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਥੋਂ ਬਚਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਕਦੋਂ ਕੁ ਦੇ ਇਥੇ ਖੜੇ ਹੋ?”, ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਮਨੋਹਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ‘ਮੈਸੇਂਜਰ’ ਤੋਂ ‘ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ’ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲੋਕਲ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭਾਜਪਾ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਖੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੇ ਕੇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ 200 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਗੜਬੜ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਣਾਓ ਭਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ...ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਜੇ 31 ਮਈ 1981 ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸ਼ਰਾਬ, ਮੀਟ ਅਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਮੰਦਰ ਅੱਗੇ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਮਹਾਸ਼ਾ ਵਰਿੰਦਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ...। ਜੇ ਸਿੱਖ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣ।’ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਖੰਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਜਲਸਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਚੌਕ ਤੋਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤਕ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲਾਂ ਉਪਰ ਸਿਗਰਟਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡੱਬੀਆਂ ਟੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ‘ਕੱਛ, ਕੜਾ, ਕੰਘਾ ਕ੍ਰਿਪਾਨ, ਭੇਜ ਦਿਆਂਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ।’

ਅਜਿਹੇ ਭੜਕਾਊ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਰੋਹ ਪੈਦਾ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਹੁਣ ਇੱਕੀ ਦੀ ਇਕੱਤੀ ਪਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣਾ।' ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੰਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਹਥਿਆਰਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਬਰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੋਸ ਮਾਰਚ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸੁੰਨਸਾਨ ਛਾ ਗਈ। ਫਿਰ ਸੰਤ ਨੇ ਰਾਮ ਬਾਗ ਵਿਚ 'ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ' ਲਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਲੱਗਦੇ ਨੇ... ਬਿਨਾਂ ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ... ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਵੀ ਉਥੇ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।'

ਉਸ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ.ਸੀ. ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ, ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ, ਟਕਸਾਲ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 300 ਮੀਟਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤੰਬਾਕੂ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।' ਪਰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਚੌਦਾਂ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦਿਆ 'ਬੰਦ' ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤਕ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਣੀਪਤ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਮੀਆਂ ਨੇ ਬੱਸਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਉਤਾਰੀਆਂ, ਲੁੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਕੁੱਟਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।'

1. ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਜਮਹੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭਾ (Association for Democratic Rights Punjab-AFDR) ਨੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਮਤਾ ਇਰਾ (Samata Era), ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਆਰਮੀ ਐਕਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ-ਪ੍ਰੀਲਿਊਡ ਐਂਡ ਆਫਟਰਮੈਥ (Army Action in Punjab - Prelude and Aftermath - 1984) ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ, '14 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵੰਡੀ। ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਅਤੇ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਸੈਂਟਰਾਂ ਵਿਚ ਪਥਰਾਓਂ ਅਤੇ ਇੱਟ ਵੱਟੇ ਚੱਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖਰੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। AFDR Report: Quoted on Page 30 - "AFDR inquiries found that on February 14th, local Congress leaders mobilised people from Harijan bastis, paid them, distributed drinks among them and allowed them to harass shopkeepers. Then at noon, trouble started simultaneously at Amritsar, Jalandhar, Ludhiana, Khanna and Patiala and a same pattern of brick-batting took place in the main shopping centres. The city 'dadas' now led the whole show. It was followed by day-night curfew for a few days. Police officials confessed to the AFDR team that they knew

ਤਿੰਨ-ਧਿਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਫੇਲ੍ਹ

ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਤਿੰਨ ਧਿਰੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ (tripartite meetings) ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਨਰਮ-ਦਲੀਏ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਅਧਾਰ ਖੋਹ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਗਰਮ-ਦਲੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ, ਉਸਨੇ ਨੇ ਕੋਈ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ... ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਐਵੇਂ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰਚਿਆ...ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।'

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ 15 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭੇਜੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ (DGP) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ

← who were making trouble but unable to do anything about it because of their connections (in the government)."

In Haryana worse things happened. At Panipat and other places in the presence of police, mobs stopped buses on road, drew out turbaned people, cut their hair, looted them and beat them up. Not only Bhajan Lal government allowed all this to happen, the direct involvement of Bhajan Lal is also alleged. He was talking of 'teaching a lesson to the Sikhs' for a long time."

The above report was written by Samata Era Editorial team comprising – Sacchidanand Sinha, Jasvir Singh, Sunil and GKC Reddy. It further says "Many more examples can be cited to show that Congress (I) and the government had direct hand in spreading, instigating and encouraging violence and communalism in Punjab. It served Indira Gandhi's purpose in number of ways – (1) to malign, weaken and divide the movement of Akalis who are staunch opponent to her; (2) to create a sense of insecurity among Hindus and show that only she can save them. She has played the same game in Jammu. (3) to create crisis, allow the situation to deteriorate, then intervene with a 'strong hand' to emerge as 'Durga' or 'the Iron Lady' ; and (4) to use insecurity on the border for beating her drum of 'India in danger' and 'foreign hand'; and thus to centralise more powers into her hands and usurp the democratic rights of the people."

"It is clear that it is not any foreign hand, but the hand of the ruling party that is behind the crisis in Punjab. But the sudden escalation of terrorism also needs an explanation. These factors are mainly responsible for it. First, it got encouragement and the backing of the vast resources of Congress (I) and its official patronage. Secondly, it was reaction of Hindu communalism (seeds of which were sown by Arya Samaj and other Hindu organisations which tried to give communal twist to the issue of language Punjabi) – which created problems regarding the demarcation of state boundaries (Punjabi Suba) on linguistic principles. Thirdly, repression by the state machinery against the peaceful Akali agitation as also the harassment of the Sikhs during the Asiad. All this caused intense resentment among the Sikh youth".

ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ (strategy) ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ... ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ (Opposition leaders) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਐਵੇਂ ਤਿੰਨ-ਧਿਰੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਪਰਪੰਚ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫੂਕ ਮਾਰੀ ਕਿ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਓ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਧੋਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਵਿਗੜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਣ, ‘ਹਾਇ ਬਚਾ ਲਵੋ’... ‘ਹਾਇ ਬਚਾ ਲਵੋ’...।”

“...ਫਿਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ‘ਬੈਨ’ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਰੂਦ ਮਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਜਦੋਂ ਬੰਦ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾੜ ਫੂਕ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ ਸੀ?”

ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕੋਸ਼ਟ ਦੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ‘ਤੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਦੱਸੋ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਕੀ ਕਰਨ? ਠੀਕ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਮੌਕਾ-ਪ੍ਰਸਤ, ਸ਼ਾਤਰ, ਬੇਈਮਾਨ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਰਸੀ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਘੱਟ ਬੇਈਮਾਨ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝਿੱਕੀ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ, ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੋਰਚਾ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਗਰਮ ਦਲੀਆਂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਹੈ... ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਖ ਆ ਖੜੇ ਨੇ... ਇੰਦਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਫੜਾਉਂਦੀ... ਐਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਠਪੁਤਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਨਚਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ...।”

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਜਥੇਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੁੜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਸੀ ਅਤੇ ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅੰਦਰ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਬੇਬਸ ਨੇ, ਟੋਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਦ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ... ਕਈ ਕਈ ਚਾਲਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੜਬੜ ਕਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।... ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇਜ਼ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ... ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਪਈ ਜਾਂਦੈ...। ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਨੇ... ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ... ਪ੍ਰੈਸ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਾਈ ਜਾਂਦਾ... ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।”

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਵੱਲੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਇਹ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਬੜੇ ਮਾੜੇ ਨੇ, ...ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਕਲ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ...। ਮੈਂ ਬਾਦਲ, ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਹੈ ਕਿ ‘ਜਦੋਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸ ਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰੋ ਕਿ ਅੰਦਰ ਕੀ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲੀ।’ ਪਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭੇ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤੈ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹਾਂ...ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ-ਫੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ... ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਅਕਲ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਪੱਖ (version) ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਛਪਵਾਉਣੈ। ਨਾ ਹੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ... ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਛਪਦਾ ਹੈ।”

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25 ਵਿਰੁੱਧ ਅਕਾਲੀ ਰੋਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਤਿੰਨ ਧਿਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕੈਂਪ ਬਹੁਤ ਮਾਯੂਸ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰੇਗੀ, ਮੋਰਚਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਵੇਗੀ... ਦਿੱਲੀ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੁੱਲ ਜਾਣ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ... ਹੋਰ-ਫੇਰੀਆਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣੀਆਂ। ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ “ਬਾਜ਼ੀ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਰਹੀ ਹੈ।” ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਸਮੇਂ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜਲ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸੱਦੇ, ‘ਪੰਜਾਬ ਬੰਦ’ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ‘ਧੱਕੇ’ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਅਤੇ ਉਕਸਾਉਣ ਲਈ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਝੂਠੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ।”

ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ (1984) ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਕੱਠ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਆਪਣੇ ਝਗੜੇ ਲੈ ਕੇ 'ਸੰਤ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ' ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੇ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਰਟ-ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ 'ਕਚਹਿਰੀ' ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝਗੜੇ ਲੈ ਕੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਤੁਰੰਤ ਇਨਸਾਫ਼' ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿੰਘ ਝਗੜੇ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ 'ਦੋਨੋਂ ਧਿਰਾਂ' ਤੁਰੰਤ ਮੰਨ ਜਾਂਦੀਆਂ।' ਜ਼ਾਹਰਾ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਪਿੱਛੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ 'ਝੱਟਪਟ' ਇਨਸਾਫ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ 'ਸਾਧ' ਮਾਰੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਚੋਰ' ਡਾਇਦਾ ਵੀ ਉਠਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕੈਸਿਟਾਂ (recorded cassettes), ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਧੜਾਧੜ ਵਿਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੋਲ ਹੁਣ ਚੰਦ ਕੁ ਵੱਡੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਚੱਕਰ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪੰਜਾਬ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਪੀ.ਏ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਤਰਾਜ਼ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਗੁਰਚਰਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।" ਉਸ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ 'ਦਰਬਾਰ' ਦਿਖਾਉਣ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਜਿਥੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦੈ।'

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੀ 'ਵਾਰਤਾਲਾਪ' ਦੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਤੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ 'ਸਿਆਸੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ' (political relevance) ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ 'ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਕੀ ਹੋਵੇ?' ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਖੱਜਲ ਖ਼ੁਆਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਿਰਕੂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਇਸ 'ਤੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮੰਥਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਕਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ (agitational steps) ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਹੈ?” “ਅਜੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ...ਬੜੀ ਕਨਫਿਊਜ਼ਨ ਹੈ”, ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੌਅ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੇਬੇਰੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ... ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25 ਸਾੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ (ਸਿੱਖ) ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ...। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।” ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਕਲਿੱਕ (click) ਕਰ ਗਿਆ, “ਇਹ ਤਾਂ ਜੀ ਕਮਾਲ ਹੋ ਗਈ..., ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਚੱਲਿਆਂ ਸੰਤਾਂ (ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ) ਕੋਲ।” ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਤੁਰੰਤ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ 22 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਲਈ ਸੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅੱਗੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25 ਨੂੰ ਸਾੜਨਗੇ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਦੁਖੀ ਹਨ।’ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਦੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਇਹ ਐਲਾਨ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਈ ਪਤਵੰਤੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਾੜਨ ਵਾਲੇ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਚੋਖੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਹੋਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ 27 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹਾਊਸ ਨੇੜੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ, ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਲ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25 ਦੀ ਕਾਪੀ ਸਾੜੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕਾਪੀਆਂ ਸਾੜ ਕੇ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਧਾਰਾ 25 ਨੂੰ ਸਾੜਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਵਿਧਾਨ

ਘੜਨ ਵਾਲੀ ਅਸੈਂਬਲੀ (Constituent Assembly) ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ - ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ - ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਡਰਾਫਟ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਨਵੰਬਰ, 1949 ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਇਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ'...।" ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, "ਧਾਰਾ 25 ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਸਾੜਨਾ, 35 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਭੁੱਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜਿਊਂਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ... ਪਰ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਮਤ ਆਧਾਰਿਤ ਸਟੇਟ (Hindu majoritarian state) ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।"

...

...

...

...

ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਕਰ ਕੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਕਤਰਫ਼ਾ (unilaterally) ਐਲਾਨ 27 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਣਕਿਆਸੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਤਿੰਨ ਧਿਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਟੇਢੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤੋੜਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਲਿਬਰਲ (liberal) ਅਖਵਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।' ਪਰ ਇਸ ਐਲਾਨ ਬਾਰੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭੜਕ ਪਿਆ, "ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਬੇਈਮਾਨ ਚਾਲਾਂ ਦੇਖੋ... ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਮਨਚੰਦਾ ਤੋਂ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣ ਦਾ ਇਕ-ਤਰਫ਼ਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ...। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਵੀ ਚਾਲ ਹੈ; ਅਕਾਲੀਆਂ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਝੁਕਾ ਸਕਦੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਵਾ ਸਕਦੇ...'। ਇੰਦਰਾ ਇਹ ਵੀ ਕਰੈਡਿਟ (credit) ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ (sensitive) ਹੈ... ਪਰ ਕੌਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੂਬੜ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ...?"

"ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਐਵੇਂ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਵੇ", ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕੁਝ ਖਿੱਝ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ-ਯੁਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਹੱਥ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਫੜਾ ਇਥੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਕੁੰਡਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ।"

"ਬੈਰ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ... ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ", ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੰਨੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗਾਂ ਅਹਿਮ ਸਨ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣਾਉਣਾ, 9-ਇੰਚ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇਣਾ, ਰੇਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਣ

ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੀਸ ਗੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ 'ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਊ ਸਿਆਸੀ-ਪ੍ਰਪੰਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।'

ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ-ਪੱਖੀ ਕਈ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਰੁੱਧ ਬਿਆਨ-ਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਖੁੰਝਾ ਲਿਆ ਹੈ।'

ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਮਨਚੰਦਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਣਪਛਾਣੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜਦੇ ਹਾਲਾਤ

ਹਾਲਾਤ ਪਲ ਪਲ ਵਿਗੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੋ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰਿਆ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੌੜਦੇ ਭੱਜਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਟਰ ਧੜਾਧੜ ਗਿਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਹਿਮ ਪਸਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੁਸੈਨਪੁਰੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਖੰਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਸ ਦੀ ਮੈਡੀਕਲ ਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਾੜ ਫੂਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਬੱਸਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਾਹਨ ਵੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ-ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਅਤੇ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰੈੱਡ ਅਲਰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਗੜਨ ਕਰਕੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਖੰਨਾ ਦੀ ਅਰਬੀ ਸਮੇਂ ਹਿੰਸਕ ਭੀੜ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਹਰਿਆਣੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜਨੂੰਨੀ ਹਵਾਵਾਂ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ., ਹਿੰਦੂ ਸੁਰੱਖਸ਼ਾ ਸੰਮਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਜਪਾ ਵੀ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਵਿਖਾਵੇ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜਲਦੀ ਫੌਜ ਬੁਲਾਵੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲਾਗੂ ਕਰੇ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਫੌਜ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਵੇ, ਆਦਿ ਆਦਿ।'

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਗਿਰੀ ਲਾਲ ਜੈਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ ਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਖੂਬ ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੈਨ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਲੇਖ 27 ਮਾਰਚ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲੀ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ : ਅਸੀਂ ਤਬਾਹੀ ਵੱਲ ਧੱਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ' (Perils of Akali Extremism : A Disaster Awaits Us All) ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਥੱਲੇ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਆਰਟੀਕਲ ਦਾ ਸਾਰਅੰਸ਼ ਸੀ, "ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਅਤਿਵਾਦੀ, ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਜਾ ਛੋਹਿਆ ਹੈ...। ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੈ... ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮੁਤਾਬਕ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।" (To be candid, I do not have much sympathy for the Akali agitation, which have gone on and on and in the process acquired extremist, violent and openly communal overtones, I sincerely believe that agitation is misconceived because Sikhs can not have any genuine grievances.)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਐੱਨ.ਸੀ. ਮੈਨਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖੂਬ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਸਥਿਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਰਿਪੋਟਰ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ ਕੋਲ ਮੈਨਨ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ, "ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਹਾਊਸ ਜਰਨਲ ? ਮੈਨਨ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬੁਲਾਰਾ ਲੱਗਦੈ।" ਤੋਮਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਟਾਲ ਛੱਡਦਾ, ਉਂਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰੱਖਦੈ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਖੂਬ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਚਾਰ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਾ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਖੂਬ ਭੜਕਾਊ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕਿਸ ਤਰਫ਼ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ, "ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜ ਦਿਓ (Get The Killers)।" ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, "ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਖੌਤੀ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਮੰਤਵ ਕੀ ਹਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ 'ਲਾਅ ਅਤੇ ਆਰਡਰ' ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਤਾਕਤ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਏ। ਅਕਾਲੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਾਰੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।"

(The extremists have taken over the bogus agitation (Akali morcha) in that state for objectives that are not known to anyone including the agitationists. It is imperative that the forces of 'law and order' make their presence felt...they (Akalis) are deliberately making the whole thing communal just as the Muslim League did in pre-Partition India)

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ

ਵਰਤ ਕੇ 'ਆਮ ਰਾਏ' (consensus) ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਦਿਖਾਵਾ ਹਨ, ਇਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਵੱਖਵਾਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ, 'ਇਹ ਆਮ ਰਾਇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਡੰਡਾ ਵਰਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ... ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ, ਫ਼ੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ... ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਡੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 'ਤੇ ਫ਼ਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਸਿਆਸਤ ਖੇਡ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ 'ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਸਟੇਟ' ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।' (building a 'Hindu Nation State' which will subsume the Sikh and other identities into pan-Hindu identity.)

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਬਿਆਨ (23 ਮਾਰਚ) ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਾਫ਼ੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਾਨੂੰ (ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ) ਦਾਖ਼ਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਹੈ ਇਸ ਕਦਮ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ...ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਨੋਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ।"

"I think, we should not enter the Golden Temple, but it is a question of what is good balance. Today, we see it, it is not as if Sikhs are against the Hindus, and we should not do anything that separates them." (Rajiv Gandhi, 23 March, 1984)¹

... ..

ਦੇਸ਼ ਦੀ 'ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ' ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਨਾਹਰੇ 'ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਸੁਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਐੱਲ.ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ 24 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਤੁਰੰਤ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ 'ਤੁਰੰਤ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲਾਗੂ ਕਰਨ' ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ (ਮਈ ਪਹਿਲੀ) ਦਿੱਲੀ ਬੋਟ ਕਲੱਬ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਅਲਾਇੰਸ (ਐੱਨ.ਡੀ.ਏ.) ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਟੱਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਾ ਦਿਖਾਵੇ।' ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਨੇ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।'

1. Later it was cited by AG Noorani in his article "A White Paper on Black Deeds" in *The Illustrated Weekly of India* (July 22, 1984).

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ-ਨੁਮਾ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ 'ਧੱਕੇ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ' ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੋਲਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਅਖਬਾਰੀ ਬਿਆਨ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰਗੁਲ ਦਰਮਿਆਨ ਬੰਸੁਰੀ ਦੀ ਹੂਕ ਵਾਂਗ ਰੁਲ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਚੋਪੜਾ ਵਰਗੇ ਸੁਹਿਰਦ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲੇਖਣੀ (23 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1984, ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ) ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰੇ', ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਐੱਸ. ਸਹਾਏ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਡਾ. ਰਜਨੀ ਕੁਠਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਸੁਝਾਅ ਕਿ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣੀ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗੀ' ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਰਜਨੀ ਕੁਠਾਰੀ ਦੇ ਉਠਾਏ ਨੁਕਤੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਰਹੇ ਕਿ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੱਡੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮੱਥੇ ਟੇਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਲਾ ਜੀ ਦੇਵਰਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਡੂੰਘੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਅੰਦਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਆ ਗਈ ਹੈ।'

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਚਰਚਾ-ਮੰਡਲੀ ਜੁੜੀ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦੇ, ਕਿ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਬਣਦੀ ਸਿਆਸੀ ਥਾਂ' (due political space) ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦਾ 'ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ' ਨੂੰ ਸਮੋ ਦੇਣਾ ਸੀ (subsuming the diversity into a monolithic pan-Hindu entity)। ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਰੱਟ ਕਿ 'ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ' ਦਾ ਲੁਕਵਾਂ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਧੁਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਸਟੇਟ ਦਾ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿੰਬਲ (symbol) ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੀਕ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ... ਅਤੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇਗੀ।'

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈਆਂ

ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਆਸਣ ਲਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ ਵਾਲੀ ਕੋਸ਼ੀ ਧੁੱਪ ਸੇਕਣ ਦੇ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹਿੰਸਕ ਤਣਾਓ ਗਰਮਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤੰਗ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਰਕਲ ਵਿਚ ਤੋਖਲਾ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਦੂਰਬੀਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਬਾਹੀ 'ਤੇ ਬਣੇ

ਟੈਂਪਲਵਿਊ ਹੋਟਲ 'ਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਛੱਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ, ਸੰਤ ਕੌਲ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਤੋਂ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਉੱਲੂ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਵਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਟਕਸਾਲ ਦਾ 14ਵਾਂ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਜਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪਚੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਖੰਡਾ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਲੜਦਾ ਲੜਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਭੱਜ ਜਾਵਾਂਗੇ? ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸ ਹਾਂ... ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਉਜਾੜ ਹੀ ਦਿਸਦੈ...'।"

ਕਈ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ ਕਿ 'ਦੇਸ ਦੀ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ, ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ, ਮਾਡਰਨ ਮਿਲਟਰੀ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੋਗੇ?' ਤਾਂ ਸੰਤ ਨੇ ਫ਼ੌਰੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ, "ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੀ ਪੈਰੀਂ ਚੱਲ ਕੇ ਆਉਣਾ ਹੈ... ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿਆਂਗੇ। ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਹੀ ਨੇ...ਤਲੀ 'ਤੇ ਸੀਸ ਧਰ ਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਹੀ ਸਿੰਘ ਬਥੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।"

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਕਸਰ ਸਾਡੇ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, "ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਹੋਣੇ ਨੇ?" ਸਾਡੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ 'ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸੌ ਡੇਢ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ।' ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਵਾ ਕੁ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ।' ...

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਸਤਿੰਦਰ

1. ਗੁਰਬਚਨ ਜਗਤ 1978-1981 ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲਿਸ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਵਿਸਾਖੀ 1978 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਝਗੜਾ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਚਨ ਜਗਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਏ.ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. (ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ.) ਸੀ। ਸਾਰੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੂਚਨਾ ਉਸ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। 30 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲੇਖ (6 ਜੂਨ, 2014) ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਜਗਤ ਨੇ ਸੰਤ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 130 ਦੱਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਲੈਫ਼. ਜਨਰਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਿਆਲ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਅੱਗੇ ਸੰਤ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕੜੀਆਂ ਅੜ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਬੱਟ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।' ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਮਿਥੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ 70 ਘੰਟਿਆਂ ਤਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।"

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚਲੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੂਚਨਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਾਂ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ?” ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਹਰ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਸੀਹ ਵਸੀਲੇ ਨੇ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਹਨ; ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਦਬਦਬਾ, ਸਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਚੱਲਦੇ ਨੇ; ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਹੀ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ... ਪਰ ਬੇਵਸ ਹਾਂ... ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ... ‘ਡਾਢੇ ਦਾ ਸੱਤੀ ਵੀਹ ਸੌ’। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਦੇਸ ਧੋਹੀ’ ਅਤੇ ‘ਦੇਸ ਦੇ ਗੱਦਾਰ’ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ‘ਮਹਾਨ ਦੇਵੀ’ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਬੇਵਸੀ 'ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕੀਤਾ, “ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ ਦੀ ਰੱਟ ਲਾ ਰਹੇ ਹੋ? ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਕਿ ਦੇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਉਣਾ। ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੀ.ਏ. ਰਿਹਾ... ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਨਹਿਰੂ ਨੇ 1950 ਵਿਚ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ’।”

“ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜਮਹੂਰੀ ਅਤੇ ਇਸ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਛੱਡ ਕੇ, ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਅਸੀਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਕੀ ਕਰੀਏ?” ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਸਤਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮੋੜਵਾਂ ਸਵਾਲ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੋਨੋਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੂਚਨਾ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਾਂ। ਗੰਭੀਰ ਵਿਸਫੋਟਕ ਅਤੇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਢੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਫ਼ ‘ਵੋਟ-ਰਾਜਨੀਤੀ’ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਾਂਗਰਸ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੇਸ ਦਾ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਈ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਮਾਡਰਨ ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ (Hindu majoritarian state) ਖੜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਬੰਦੋਬਸਤ (attaching the Hindu ethos to the state governance) ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ‘ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਅਕੀਦੇ ਵਾਲੀ ਪੱਧਤੀ’ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (the state ideology) ਬਣਾ ਲਿਆ।”

ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, “ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਵਜੂਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ 'ਮਾਡਰਨ ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ' ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰਾ-ਆਧਾਰਿਤ 'ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ' ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਕਲਚਰਲ ਇਕਸਰਤਾ' (homogenisation) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ, ਪੱਕੇਬਾਹੀ ਅਤੇ ਧੌਸ ਤਾਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਖਾਲੀ 'ਵੋਟ-ਰਾਜਨੀਤੀ' ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਲਖਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਡਵਾਨੀ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਿਉਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਹਰਾ ਮਦਦ 'ਚ ਆ ਖੜਦੇ? ਕਿਉਂ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਜਲਦੀ ਫੌਜ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ? ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤਕ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਆ ਖੜੀਆਂ ਨੇ?”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਹੀ ਸੈਕੁਲਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ”, ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੇਰੀ ਨਾਦਾਨਗੀ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਸਿਆਸੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਕੀ ਲੋੜ ਪਈ ਹੈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਐਲਾਨਣ ਦੀ, ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਹੀ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸੈਕੁਲਰ ਰੁਤਬੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ?' ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੂਲਵਾਦੀ (fundamentalist) ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਜਾਹਰਾ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਹੋਇਆ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿਆਸਤ' ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਭਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਾਮਰੇਡ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਦੇ 'ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ' ਵਾਲੇ ਨਾਹਰੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਡਟ ਕੇ ਖੜੇ ਗਏ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਉਲਟਾ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ (pluralism and diversity) ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ।”

ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ

ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਖੰਨਾ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹੋਈਆਂ ਗੜਬੜਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗੜਬੜ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ (disturbed area) ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕਿਊਰਟੀ ਐਕਟ (National Security Act - NSA) ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਰਮੀਮ ਕਰ ਕੇ ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੋਰਟ-ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਿਚ ਭੇਜ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ (black

laws) ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਏ. ਅਧੀਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਹੀ ਘੜੇ ਗਏ ਹਨ।'

ਤਰਮੀਮ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਖ਼ਤ ਬਣਾਏ ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਏ. ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ 1919 ਵਾਲੇ ਰੋਲਟ ਐਕਟ (Rowlatt Act) ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਹੱਕ-ਮਾਰੂ ਦੱਸਦਾ ਸੀ, "ਉਸ ਸਮੇਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਵਿਰੁੱਧ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਬੜੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਹੋਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ 'ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ' ਜਿਹੜੀ ਲੋਕ ਰੋਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿਖਰ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੇਸ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਕਫ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿੱਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।"

ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਪਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ 'ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਚਾਰਟ' (Charter of Slavery) ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕੀ ਹੁਣ ਵਾਲੇ 'ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ' ਦੀ ਲੜੀ 'ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਜਰਾ-ਨਸਬ ਨਹੀਂ ਹੈ?' ਤਾਅਜ਼ਬ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਮਹਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਉਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਪੌਸ਼ਾਕਾਂ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕਿਊਰਟੀ ਐਕਟ, 1980 ਵਿਚ ਕਈ ਤਰਮੀਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਹੀ ਹੋਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਡਿਸਟਰਬਡ ਏਰੀਆ ਆਰਡੀਨੈਂਸ (Punjab Disturbed Areas Ordinance-1983); ਆਰਮਡ ਫ਼ੋਰਸਜ਼ (ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਸਪੈਸ਼ਲ ਪਾਵਰਜ਼ ਐਕਟ-1983 (Armed Forces (Punjab and Chandigarh) Special Powers Act -1983); ਦੀ ਟੈਰਰਿਸਟ ਇਫ਼ੈਕਟਡ ਏਰੀਆ (ਸਪੈਸ਼ਲ ਕੋਰਟਸ) ਐਕਟ-1984 (The Terrorist Affected Areas (Special Courts) Act-1984) ਆਦਿ ਸਭ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ 1984 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤਕ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।¹

ਸੋਢੀ ਦਾ ਕਤਲ

ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਆਜ਼ਾਦ' ਹਫ਼ਤਾ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸੱਦਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਅਕਾਲੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ

1. ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਟੈਰਰਿਸਟ ਐਂਡ ਡਿਸਰਪਟਿਵ ਐਕਟੀਵਿਟੀਜ਼ (ਪਰੀਵੈਨਸ਼ਨ) ਐਕਟ-1985 (Terrorist and Disruptive Activities (Prevention) Act-1985) ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਟਾਡਾ' ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ। 'ਟਾਡਾ' ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਦਲੀਲ-ਅਪੀਲ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ।

ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੀ ਤਣਾਓ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਛੱਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 17 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਿੰਘੀ ਹੋਟਲ ਵਿਚ 'ਸ਼ਿੰਦਾ' ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇਬਾਜ਼ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਢੀ ਨੂੰ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਿੰਦੇ ਦੀ ਸਾਬਣ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਵੀ ਕਤਲ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਵੇਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਸ਼ਿੰਦਾ ਦੌੜ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ 'ਸੋਢੀ' ਦੇ ਕਤਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ, "ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਵੱਢ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।" ਸੋਢੀ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਸੋਢੀ ਤਾਂ ਬੜਾ ਕਾਮਯਾਬ, ਦਲੇਰ ਯੋਧਾ (hitman) ਸੀ; ਉਹ ਤਾਂ ਭਜਨ ਲਾਲ 'ਦੁਸ਼ਟ' ਦਾ ਕੰਡਾ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ; ਸੋਢੀ ਤਾਂ ਹੱਥ ਛੱਡ ਕੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਾ ਆਦਿ ਆਦਿ।' ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੋਢੀ ਨੂੰ 'ਖਾਸ ਮਿਸ਼ਨ' 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੀਟੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੌਰਾਨ ਉਸ (ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ) ਨੇ ਕਬੂਲਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਸ਼ਿੰਦੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਲਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੇ (tape-recorded) ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿੰਦੇ ਅਤੇ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।' ਚਰਚਾ ਇਹ ਵੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਟੇਪ-ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ 'ਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ 'ਕਿਥੇ ਗਈ' ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉੱਘ-ਸੁੱਘ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ; ਉਸਨੂੰ ਕਿਤੇ 'ਖਪਾ' ਦੇਣ ਦੇ ਚਰਚੇ ਵੀ ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਹੀ ਚੱਲੇ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਸੋਢੀ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਤਣਾਓ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਪੀ.ਏ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਉਸਦੀ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਚਟਾਨ ਵਾਂਗ ਖੜਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਕੈਂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖੜ ਅਤੇ ਮੂੰਹ-ਢੱਟ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਬਿਆਨੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਾਹਮਖ਼ਾਹ ਆਵਾ ਵਿੱਢ ਲਿਆ ਸੀ। ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ

ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਗੁਰਚਰਨ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਚੰਬਲ ਦਾ ਡਾਕੂ' ਕਹਿੰਦੇ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਕਾਫੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਸੋਢੀ ਦੇ ਕਤਲ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਸ਼ਿੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਤਲਵੰਡੀ) ਦੇ ਲੋਕਲ ਨੇਤਾ ਮਾਲਿਕ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਿੰਦੇ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਚਰਚੇ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਭਾਟੀਆ ਵੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅੱਗੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ?" ਭਾਟੀਏ ਵੱਲੋਂ, ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗਣ ਉੱਤੇ ਸੰਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਚਲਾ ਜਾ, ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕੀਤਾ।"

ਭਾਟੀਆ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਉਤਰ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਖੜੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਓਂਕਾਰ ਗਰਗ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਭਾਟੀਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ 50 ਕੁ ਸਾਲਾ ਨਿਹੰਗ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਟੀਆ ਬਚਾਓ ਵਿਚ ਦੌੜਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਰਗ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਜਿਆ; ਗਰਗ ਸੜਕ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਭੱਜ ਕੇ ਭਾਟੀਆ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਨਿਹੰਗ ਦੌੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਪਿਸਤੌਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਭਾਟੀਆ ਸਰਾਂ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਢੇਰੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਉਥੇ ਖੜੇ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ 'ਬੈਜੀ' ਨਾਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ, 'ਬੈਜੀ' ਫੱਟੇ ਤੋਂ ਲੁੜਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਜ਼ੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਬੈਜੀ' ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਚਰਚੇ ਆਮ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗਰਮੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। 'ਗੁਰੁੱਪਾਂ' ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ, "ਆਪਸ-ਵਿਚਲੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਆਪਸੀ ਟੱਕਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਟੀਏ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੱਗਦੈ, ਸੰਤ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੈ।'

ਫਿਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਨੇ, ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਟੀਏ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 'ਕਿਹੜੀ ਸੰਤ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ ਸੀ?' ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਭਾਟੀਏ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਮ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਉਣਾ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਗਤ ਨੇ, ਹੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰੇਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਕਿ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ 'ਭੋਟਾ' ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚ 'ਭੋਟਾ' ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ।'

... ..

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਆ ਕੇ (ਜੂਨ, 1983) ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਕ 'ਜਨਤਕ ਜਲਸੇ' ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, "ਭਾਰਤ ਨੂੰ 'ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ' ਕਰਨ ਦੀ 'ਵਿਦੇਸੀ ਸਾਜ਼ਸ਼' ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ।" ਉਸੇ ਲੜੀ 'ਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਭੂਪਾਲ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੱਖਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ।" ਇਸੇ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ (84) ਵਿਚ ਪੈਟਰੀਆਟ (*Patriot*) ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖੀ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਝਗੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਹੁਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਵਿੱਢ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।' ਇਸ ਵੱਡੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਜ਼ਿੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਮ-ਸਹਿਮਤੀ ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ/ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ/ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ ਸਨ—ਗਿਰੀ ਲਾਲ ਜੈਨ, ਐੱਨ.ਸੀ. ਮੈਨਨ, ਅਰੁਣ ਸ਼ੋਰੀ, ਆਰ.ਕੇ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਵਰਮਾ ਆਦਿ।

ਇਸੇ ਹੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਵਿਚ 15 ਮਈ 1984 ਨੂੰ ਸ਼ੇਖਰ ਗੁਪਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਚਾਵਲਾ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਨੁਕਰਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਛਾਪੀ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਪਲ ਨਾ ਲਾਉਂਦਾ। ਐਵੇਂ ਖ਼ਾਹਮਖ਼ਾਹ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲੀ ਡਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ...ਹਰ ਮਸਲੇ ਦਾ ਉਪਾਅ ਹੈ...ਬਸ ਦਿਲ ਗੁਰਦਾ ਚਾਹੀਦੈ।"

ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਾਣ ਚੋਪੜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ ਦੀ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਲੇਖਣੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਨੇ 24 ਤੋਂ 27 ਅਪ੍ਰੈਲ (1984) ਤਕ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬਿਤਾਏ ਸਨ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜੇਕਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਮੰਨ ਲਵੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ... ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਸਾਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਅਲੱਗ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ 13 ਮਈ 1984 ਨੂੰ ਦਾ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (*The Illustrated Weekly of India*) ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਭਾਰੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ‘ਭਾਰਤ-ਇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ’ (Idea of India) ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ... ਸਿੱਖ ਮਨ ਅਤੇ ਹਿਰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਸਦੀਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜਨਗੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛਿੜਨ ਵਾਲੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਕਿਤੇ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।”

ਸਵਾਮੀ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨੋਟਿਸ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੀ? ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇਸ਼ ਦੀ ‘ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ’ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਨਾਹਰੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ‘ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ’ ਅਤੇ ‘ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ’ (Great Indian Nation; Great Indian Cultural and Historical Heritage) ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ (imagery) ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਰਗੀਆਂ ਤਮਾਮ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ‘ਮਨ-ਮੰਦਰ’ ਉੱਤੇ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਜਾ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ‘ਕਾਤਲਾਂ, ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮ-ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਨਾਹਗਾਹ’ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਏ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ, ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਜ਼ਿਆਦਾ-ਤਰ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਤਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੌਸ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਅਨੈਤਿਕ ਅਪਰਾਧੀ ਤੱਤਾਂ’ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਦੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ‘ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ’ (saviour) ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ‘ਸੰਭਾਵੀ ਹਮਲੇ’ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਲਈ ‘ਮੁਕੰਮਲ ਮਾਹੌਲ’ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਦਿੱਤਾ, ‘ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ

ਨਾਲ ਉਹੀ ਵਰਤਾਓ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਲਾਇਕ ਹਨ।' (The Sikhs should get the treatment they deserve) ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਭਿਣਕ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।' ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਤਾਂ ਕਮਰਕੱਸੇ ਕਰ ਲਏ ਨੇ, ਫ਼ੌਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ... ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਹੋਵੇਗੀ... ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਪਦੈ ਫ਼ੌਜ ਟੈਂਕ ਚੜ੍ਹਾਏਗੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵੱਲੋਂ ਗੁਪਤ ਮੋਰਚੇਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀ ਕੇ.ਜੀ.ਬੀ. (K.G.B.) ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਨ ਦੀਆਂ 'ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ' ਨੂੰ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ 'ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ' ਸਮਝਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਸਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ' ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ 14 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਖ਼ਬਰ ਏਜੰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਪੱਖੀ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਰਾਓ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ... ਕਾਂਗਰਸ ਸਮੇਤ ਸਭਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ, 19 ਅਕਤੂਬਰ, 1982 ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਗੁਪਤ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ, ਸੀ.ਆਈ.ਏ. ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਹੱਲ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ।' ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ 'ਰਾਮ-ਰੋਲੇ' ਦੌਰਾਨ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅੰਦੋਲਨ' ਨਾਮ ਦਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵੀ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਰੁਨਾ ਆਸਫ਼ ਅਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਘੂਨੰਦਨ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, "ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਡੱਟ ਜਾਓ।"

...

...

...

...

ਮੋਰਚਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਘਟਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜੀ, "ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ... ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਮੰਗ ਹੈ?" ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਕੌਲ ਗਏ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਦੋ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ। ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਵਿਛੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਤਕੀਏ ਦੀ ਢੋਅ ਲਾ ਕੇ ਲੇਟਿਆ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸਵਾਲਾਂ

ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਜਦੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸੰਤ ਜੀ, ਇਕ ਨੁਕਤੇ ਵਿਚ ਦੱਸੋ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?” ਅੱਧ ਲੇਟਿਆਂ ਵਾਲੀ ਮੁੱਦਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤ ਇਕਦਮ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਅਕੜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਉਂ, ਅਸੀਂ ਗਰਦਨ ਅਕੜਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।” ਪ੍ਰਸ਼ਨਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਦੇ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਅਤੇ ‘ਧੌਣ ਅਕੜਾ ਕੇ ਚੱਲਣ’ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਹੈ।’ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਸਾਡੀ ਮੰਗ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਹੈ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਸੀ ਕਿ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੰਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ‘ਸੰਤ ਜੀ! ਇਕ ਵਾਰ ਮੁਖਾਰਬੰਦ ‘ਚੋਂ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਤਾਂ ਕਹੋ’, ਸੰਤ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ, “ਮੇਰੇ ਜੱਟ-ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦੈ... ਤੁਸੀਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ, ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਰੱਖਦੈ।” ਇਹ ਆਮ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਪਈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਤ ਨੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਛਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਦੱਸੋ।” ਅੱਗੋਂ, ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੰਤ ਜੀ, ਇਕ ਵਾਰ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਬੋਲ ਦਿਓ, ਛਾਲੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।” ਸੰਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ’।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਤਰਜ਼ ‘ਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਈ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਨੂੰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਅੱਜ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਨੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ, ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।’ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਸੰਤ ਜੀ ਦੱਸੋ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੀ ਹੈ?” ਸੰਤ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਕਦਮ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਭਾਈ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਨਾ ਕਰਨਾ... ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰੋ।”

ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਗਰਮੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤੌਖਲੇ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸੋਢੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਘੱਟ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਸ਼ਾਇਦ, ਸੰਤ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਸਨ ਕਿ ਦਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ। ਦਿਨ ਦੇ 10-11 ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਪਦੀ 5-6 ਘੰਟੇ ਲੰਬੀ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸਰਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਵਾਲੀ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ‘ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਤੇ ਪੁੱਪ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਸੁੰਨੀ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਦੇ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਾ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਫਿਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਾ ਇਧਰ ਫਿਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ, ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਦੋ ਮੁੱਛ ਫੁੱਟ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਨੂੜ ਕੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੱਡੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੂਰੋਂ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਨੂੜੇ ਹੋਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ, ਤੇ ਬਿਨ ਬੋਲਿਆਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਲਟਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, “ਦੁਰਾਚਾਰ ਕਰਦੇ ਅੰਦਰ ਫੜੇ ਗਏ।” ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰੈਸ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਵੀ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨੂੜੇ ਹੋਏ ਲੜਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਰੁਕੇ ਰਹੇ। ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਮਸਲੇ 'ਤੇ 'ਬੱਬਰਾਂ' ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੋਲੀ ਵੀ ਚੱਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਡਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਉਂ, 'ਬੱਬਰਾਂ' ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਬੇ-ਭਰੋਸਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 'ਬੱਬਰਾਂ' ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਛਪਿਆ ਕਿ, 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮੁਖੀ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਬੱਬਰ' ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।' ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੇ ਸੱਚ ਝੂਠ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਘਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਬਿਆਨ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਉਹ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰਨਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਨੂੰ 'ਸੁੱਖਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ 'ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਜੰਗ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਸ਼ਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (ਸੰਤ ਦੀ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡ ਸਪੀਚ 'ਚੋਂ)

ਸੋਢੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਰਚਰਨ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ 'ਸੰਤ' ਨੂੰ 'ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਏਜੰਟ' ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ, ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਛੋਟੇਪੁਰ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਚੰਬਲ ਦਾ ਡਾਕੂ' ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਸਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਤਾਲਬ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਵਰਗੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਭੱਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟਦੇ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ 'ਚੈਲੰਜ' ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਝਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰਾ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 10 ਮਈ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ

ਸਾਬਕਾ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਪਿਛਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 12 ਮਈ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਗਰੁੱਪ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਮੇਸ਼ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੜਕੀ ਭੀੜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ; ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਰਗੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵੀ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ, ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੁਪੇ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਘਟਨਾ ਦੀ 'ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ' ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ (no investigation and no follow-up)। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕਵਰ' (cover) ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਵਿਹਲ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਦੂਜਾ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ/ਪੁਲਿਸ ਪੱਖ (police version) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਘੜਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਸਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ (factual reporting) ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਜਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ 'ਕਿੰਤੂ ਪਰੰਤੂ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਐਡੀਟਰ ਅਤੇ ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਪਾਲਸੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਪਿੱਠ ਪੂਰ ਰਹੇ ਸਨ।

... ..

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ' ਅਤੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ 'ਜਥੇਦਾਰ' ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਲੰਟੀਅਰ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਗਏ 'ਜਥੇਦਾਰਾਂ' ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਸਟ 'ਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਸੰਤ, ਅਕਸਰ, ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ, "ਉਹੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾਇਓ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰਿਆ ਹੋਇਆ...। ਸਟੇਨਗੰਨ ਲੈ ਲਵੋ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੋ...। ਕਈ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ 'ਸੰਤ ਜੀ ਸਟੇਨਗੰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਲਾਇਸੈਂਸ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।' ਮੈਂ ਕਹਿੰਨਾ ਭਾਈਓ... 'ਜੇ ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਾਇਸੈਂਸ ਪੁੱਛੇ... ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿਓ... ਮਤੇ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ... ਸਿੰਘੇ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲਾਇਸੈਂਸ ਲੈਣ ਲਈ ਦਰਖਾਸਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ? ਸਿੰਘੇ! ਹਥਿਆਰ ਕਦੇ ਮਜ਼ਲੂਮ, ਔਰਤ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉਪਰ ਨਾ ਉੱਠੇ। ਕਿਸੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਘਰ ਆਈ ਹਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੈਣ ਜਾਣੋ।"

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ 'ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ' ਦੀ ਲੰਬੀ ਲਿਸਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਮਰਜੀਵੜੇ ਬਣਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਕਸਮ ਚੁਕਾਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਇਕੱਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸਵਾ ਲੱਖ

‘ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ’ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ‘ਤੇ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿਆਸੀ ਅਕਾਲੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ਤ ਇਕੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ‘ਜਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ’ ਕਹਿ ਕੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਵੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਐਲਾਨਾਂ ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ‘ਠੁੱਸ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ’ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨੇ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ-ਅੰਤਰ (parallel) ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਧੜੇਬਾਜ਼ੀ ਖੜੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਘੱਟ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਨੇ... ਹੁਣ ਮੁਹਿੰਮ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।’

... ..

ਮਈ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲਾਂ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਦਾਖ਼ਲਾ ‘ਅੱਜ ਵੀ ਹੋਇਆ—ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਹੋਇਆ।’ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੌਂਝਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ‘ਤੇ ਖੜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਪੁਜੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼./ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਜਵਾਨ ਜਾਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਪਤ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ/ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਕੰਨਸੇਆਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜਥੇ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਢ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੱਲ ਚੱਲਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, ‘ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਨੇ; ਇਕ ਲੱਖ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪੈਣਾ; ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਨ, ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਦਿਨੇ ਤਾਰੇ ਦਿਖਾ ਦੇਵਾਂਗੇ...। ਪਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਬਜਰ ਗਲਤੀ ਕਰੇਗੀ।’

ਫਿਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰੀ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ?” ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ‘ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਇੰਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣਗੇ।’ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ,

ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਫੌਜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਫੌਜੀ ਟੈਂਕ ਇਥੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਵੀਹ ਮਈ ਨੂੰ ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੈਸਟ ਡਾਇਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਵਾਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਕੁ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਸਿੱਧੀ ਲੋਕ-ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ‘ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਬਾਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਧਰਮ, ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਬਾਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ...।’ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਇਹ ਤੁਕ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਜ਼ਾ ਗਮਗੀਨ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ‘ਸਿਰ ਤਲੀ’ ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਲੜਨ ਮਰਨ ਲਈ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।’ ਅੰਤਰੀਵ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਲ ਹੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਪੱਟੀ 'ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦਸਤਕ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਨਾ ਮਿਲੇ।’ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੰਤ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਅਪਣੱਤ ਅਤੇ ਲਗਾਓ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸੁਣਦੇ ਆ ਰਹੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਕਾਰ ਚਿੱਤਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਜੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਉਥੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਖਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਹਮਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਦਾ ਪਿੜ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਅਖੀਰ ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ।” ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ’ ਜਾਂ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਜਾਣ’ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਆਪਸੀ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸੰਤ ਨੇ ਕੋਈ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ‘ਵਾਰਨਿੰਗ’ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣਗੇ... ਸੰਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਫੌਜ ਦਾਖਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ‘ਵਰਜਕ, ਰੋਕ’ (deterrent) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਹੈ।”

...

...

...

...

ਮਈ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਸੁਭਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਸੰਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ

ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਸਾਂਭ ਲਏ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਏ। ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਥਿਆਰ-ਅਸਲਾ ਥਾਵੇਂ-ਥਾਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।' ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਵੀ 9 ਐੱਮ.ਐੱਮ. ਦਾ ਨਵਾਂ ਰਿਵਾਲਵਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਡੱਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਨਕੋਰ, ਸਿੱਧਾ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਆਇਆ ਲੱਗਦੈ।" "ਮੌਕਾ ਆ ਗਿਆ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਾਂਗੇ", ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਸੰਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦਬਾਅ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ।"¹

ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੰਕੇਤ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। "ਸਿੰਘੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਵਹੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਘੱਤ ਦੇਣਾ... ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਮਿਥ ਕੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉੱਕਣਾ।" ਮੈਨੂੰ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਨੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਐਕਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ... ਹਮਲਾ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਪਰਸੋਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ... ਪਿੰਡ, ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸੰਤ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਰਛਪਾਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਫਿਰ ਬੰਦ ਹੋਣਗੇ, ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।' ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਪੱਟੀ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਸਬਿਆਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ 'ਅਦਲੇ ਦਾ ਬਦਲਾ' ਵਾਲੀ ਰਣਨੀਤੀ ਮੈਨੂੰ ਜਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦੀ 'ਕਾਟ' (deterrent) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ 'ਜੇ ਸਿੱਖ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਯਰਗਮਾਲ (hostages) ਸਮਝਣਗੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਯਰਗਮਾਲ' ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।' ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਅਕਸ ਉਭਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, 'ਨਿਹੱਥੇ 'ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।' ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੀ

1. ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਸੰਤ 'ਤੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।' ਸ਼ੇਖੋਂ ਵੀ ਸੰਤ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਾ ਜਵਾਬ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੋਝੀ ਜਿਹੀ ਹਿਚਕਿਚਾਹਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸੰਤ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੋਗੇ...ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਬਣ ਜਾਓਗੇ।'

ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਕਿ 'ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਹੀ ਗਲਤ ਹੋਵਾਂ; ਹੋ ਸਕਦੇ ਜੰਗ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਇਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰਣਨੀਤੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦੈ।'

ਏਸੇ ਉਪੋੜ-ਬੁਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ, "ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਣਾਓ ਵੱਧ ਰਿਹੈ, ਜਲਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਆ ਜਾ।" ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਸੁੰਨ-ਸਾਨ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਚੱਕਰ ਲਗਾਇਆ ਤਾਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਖਾਲੀ-ਖਾਲੀ ਜਿਹੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਵਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਬੰਕਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਿਸਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਖੜੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜਲ ਅੰਦਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ 'ਦਰਬਾਰ' ਨਹੀਂ ਸਜਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਥੇ ਜੁੜੀ 'ਸੰਗਤ' ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜਥੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਹਿਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਸਵੇਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ।

ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਕੰਨਸੋਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਕਿ 'ਸੰਤ ਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।' ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਸੰਤ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।" ਪਰ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੱਲ ਕਿ 'ਸੰਤ' 'ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਦਬਾਅ ਹੈ', ਮੈਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਤ' 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਹੁਣ ਟਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ, ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ 'ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ' ਵਾਲੀ ਤਸਬੀਹ ਦੇਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।'

...

...

...

...

1. ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੋਡਿਓ ਡਿੱਠੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ (ਮੇਰੀ ਹੱਡਬੀਤੀ-ਜੰਗ ਬੀਤੀ) ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ: "ਮਈ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਥੇ (ਜਥਾ ਭਿੰਡਰਾਂ) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਂ। ਸੰਤ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਸਿੰਘ...ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਲੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣਗੇ...ਛਾਤਾ-ਬਰਦਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣਗੇ।... ਛਾਤਾ-ਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇਣਾ...'।' ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਭਾਈ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਡਾਇਰੀ ਲੈ ਕੇ ਜਥੇ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।... ਦੇ ਮਿੰਟ ਦੀ ਚੁੱਪ ਬਾਅਦ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, '...ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਹੋਵੇਗਾ...ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਥੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਣੀ...ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮਹਿਤਾ ਦੀ ਡਿਓਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਕਰ ਦੇਣਾ।"

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੀ ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ 'ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ' ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ 4 ਜੂਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 23 ਮਈ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਐਕਸ਼ਨ ਅਜੇ ਗੁਪਤ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਇਹੋ 4 ਜੂਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਸੀ।

ਤੀਹ ਮਈ ਨੂੰ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੇ ਘਰ ਬੋਝੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੁਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਲੱਗਦੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭੇਜੇ। ਦੇਸ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਓ।” ਨੇੜੇ ਬੈਠਾ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਤਾਂ ‘ਇੰਦਰਾ-ਬਾਣੀ’ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ... ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪੱਕਾ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ ‘ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਨੇ... ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੂਪਣਗਾਹ ਬਣ ਗਿਆ... ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਚਰਚਾ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੌੜੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਨੇ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਕਈ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਐੱਚ.ਕੇ.ਐੱਲ. ਭਗਤ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਐਡੀਟਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਲੰਚ/ਡਿਨਰ 'ਤੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼ ਪੇਪਰ ਐਡੀਟਰਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ (All India Editors Conference) ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਲੱਬ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (Press Club of India) ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ‘ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮੰਤਵ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ-ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜਚਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਦਾ ‘ਮੈਕਰਾਥੀਇਜ਼ਮ’ (McCarthyism) ਹੈ।” ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ‘ਮੈਕਰਾਥੀਇਜ਼ਮ’ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਿਆ, “1950-55 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਮੁਹਿੰਮ ਛੇੜੀ ਗਈ ਜਿਸਨੂੰ ‘ਦੂਜਾ ਲਾਲ ਹਊਆ’ (Second Red Scare) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਜੋਸ਼ਪ ਮਕਾਰਥੀ (Joseph McCarthy) ਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੈਨੇਟਰ (Senator) ਨੇ ਐੱਫ਼.ਬੀ.ਆਈ. (F.B.I.) ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਫੈਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਨੇ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਭੇਦ ਭਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਹਨ... ਦੇਸ ਦੀ ਸਕਿਊਰਟੀ ਲਈ ਉਹ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਐਟਮ ਬੰਬ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਅਮਰੀਕੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ

ਸਰਕਾਰੀ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ 'ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ' ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਓਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਲੱਖ ਨਫ਼ਰੀ ਵਾਲੀ ਅਮਰੀਕੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (CPUSA) ਦੀ ਸਫ਼ ਵਲੋਟੀ ਗਈ; ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ; ਬਲੈਕਲਿਸਟਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।" ਗੌਰ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਲਾਮਤੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ 'ਹਊਆ' ਦਿਖਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਥੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਸਹਿਮੇ-ਭੈਭੀਤ' (paranoid) ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫੈਲਾਏ ਹਰ ਝੂਠ ਨੂੰ 'ਅਲਾਹੀ ਸੱਚ' ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਨੇ।"

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕ ਕਹਾਵਤ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ 'ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਹਲਕਿਆ ਕਹਿ ਕੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਦਿਓ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਡਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਬੰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੌੜੇਗਾ।' (call the dog a 'mad dog' and kill it) ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰੋ. ਜੋਹਰ ਫਿਰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ, "ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨਪੀਪਲ (unpeople) ਖ਼ਾਤੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਜਾਰਜ ਔਰਵਿਲ (George Orwell) ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਮਾਡਰਨ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੁਝ ਅਣਚਾਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਅਨਪੀਪਲ ਕੈਟੇਗਰੀ' (unpeople category) ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਭਾਗ ਸਿਰਫ਼ ਪੀਪਲ (people) ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੈ। ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਸੁੱਟੇ ਅਜਿਹੇ 'ਅਨਪੀਪਲ ਲੋਕ' ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ, ਗਰੀਬ ਭੁੱਖਮਰੇ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਹਨ। ਯੂਰਪ-ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਭਜਾਏ ਗਏ ਯਹੂਦੀਆਂ (Jews) ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਵੀ ਹੁਣ ਇਸੇ ਕੈਟੇਗਰੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।"

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਮੈਂ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ... ਸੜਕ ਸੁੰਨੀ-ਸੁੰਨੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਟਾਰਗਟ (target) ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।' ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਲ (trapped) 'ਚ ਫਸਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਹਿਸਟਰੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ ਸੀ।'

...

...

...

...

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, 31 ਮਈ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਚੱਕਰ ਲਗਾਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਭੜਕਾਊ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਤੇ ਸਹਿਮੀ ਸਹਿਮੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ...। ਡੂੰਘੀ ਚੁੱਪ ਜਿਹੀ ਪਸਰੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ, ਇਉਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਖੰਡ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਢਲਣ ਲੱਗੀ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਤਪਸ਼ ਕਿਰਨਾਂ

ਕੁਝ ਨਰਮ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਪੰਜ ਕੁ ਵਜੇ ਆਪਣੇ ਗਰੀਨ ਐਵੀਨਿਊ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਟਾਈਪ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸੰਭਾਵੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਆਸਦਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸਤਰਾਂ ਟਾਈਪ ਕੀਤੀਆਂ...ਫਿਰ ਉਸ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਨਵਾਂ ਵਰਕਾ ਟਾਈਪ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ, ਕੁਝ ਕੁ ਲਾਈਨਾਂ ਟਾਈਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ, ਮੈਂ ਰੁਕ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਚਿੱਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ 'ਕੌੜੀ ਅਸਲੀਅਤ' ਨੂੰ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਛਾਪੇਗੀ ਨਹੀਂ...ਏਜੰਸੀ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਟਾਈਲ (stereotype reporting) ਹੀ ਚੱਲੇਗਾ..। ਇੰਨੇ 'ਚ ਮੇਰੇ ਸਟਾਫ਼ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੈ... ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦੈ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ... ਟਾਈਪ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਕਾਂਡ ਤੀਜਾ

ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਦਿਨ :

ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

[ਸਵਾ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀ]

ਜੂਨ 84—ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦਿਨ

ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ (1984) ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੀ ਲੰਬੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਰਿਸ਼ੀਵਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ।” ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ‘ਫਲੈਸ਼’ (flash news) ਭੇਜੇ। ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਟਾਈਪ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਢਲ ਗਈ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਤਿਵਾੜੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਕਮਾਂਡਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਥੱਲੇ ਸੱਤ ਘੰਟੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਸਿੱਧੇ ਦਿੱਲੀਉਂ ਆਏ ਹੋਣਗੇ।”

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਵੀ ਮੋੜਵਾਂ ਫ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇੜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ‘ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਫ਼ਾਇਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।’ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸੁੰਨਸਾਨ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੂਰਜ ਛੁਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਦੌੜੇ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਨਿੱਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਬੰਦ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਟੈਸਟ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ (test firing) ਸੀ।’ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਇਆ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਦੇਖਿਆ, ਹਰਿਮੰਦਰ

ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜਲ, ਛੱਤ ਉਪਰ ਵੀ ਗਏ ਸਾਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਗੋਲੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਹਟ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਾਈਟ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ, ਦੂਰਬੀਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਧਮ ਰੇਂਜ ਵਾਲੀਆਂ ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਇੰਚ ਵੱਡੇ ਮੋਰਟਾਰ (mortar) ਵੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਲੱਕੜ ਵਾਲੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ ਵੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ 32 ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲਾਲ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਖੋਖੇ ਛੱਤ 'ਤੇ ਵੀ ਪਏ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਵੀ ਉਖੜ ਗਏ ਸਨ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਸੱਤ ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕਮਰੇ ਜਾਂ ਓਟ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਖਿਸਕਿਆ, ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਅੱਠ ਸਿੱਖਾਂ, ਇਕ ਔਰਤ ਸਮੇਤ, ਦੋ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਖਾੜਕੂ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 26 ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਨੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਾਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮਿਲਿਆ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਭ ਦੇ ਗਲੇ ਭਰੇ ਹੋਏ, ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ “ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੁਣ ਕੀ ਹੈ?”

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਈ ਬੇਹਰਮਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਣਗੇ।” ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ, ‘ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਨੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਪਣ-ਟੋਹਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।’

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਅਕਾਲ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਕਮਰਾ ਨੰ. 2 ਵਿਚ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਭਾਈ ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਅੰਦਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ..। ਸਭ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ... ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਜਥੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ।”

ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਖੁਦ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ (dispatches) ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ

ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਹੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਲੱਗੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਸੀ। (ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ-1) ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਬਸ ਕੁਝ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਕਾਪੀਆਂ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਪ੍ਰੈਸ (Associated Press - A.P.) ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮਾਲ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਰਿਟਜ਼ (Ritz) ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ 7-8 ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਏ.ਪੀ. ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਰਿਟਜ਼ ਹੋਟਲ ਦੇ ਲਾਊਂਜ਼ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 'ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਮ ਸੰਦੇਸ਼' ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ, ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ 8.30 ਵਜੇ (ਰਾਤ) ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਸੈੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਦੂਜੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸੰਦੇਸ਼' ਸੁਣਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ "ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਦੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਸਕਰਿਪਟ (script) ਵਿਚ ਐਨ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।" ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ 'ਸਰਸਵਤੀ ਵੰਦਨਾ', ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਖ਼ੀਰ, ਰਾਤ ਦੇ ਸਵਾ ਨੌਂ ਵਜੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣਾ 'ਸੰਦੇਸ਼' ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਥੱਕੀ ਟੁੱਟੀ ਜਿਹੀ ਜਾਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਗੜਬੜ ਲਈ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ ਕਿ 'ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝੋਤੇ ਰਾਹੀਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੜੀਅਲ ਰੁਖ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ।'

ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸਵਾਸੀਆਂ ਅੱਗੇ 'ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜੇ ਦੋਸ਼ੀ' ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਦੁੱਧ-ਧੋਤੀ' ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਅੰਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ 'ਮੋਰਚਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ।' ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪਾਲੇ ਵਿਚ ਗੋਦ ਸੁੱਟਦਿਆਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਚ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਭੈਣਾਂ, ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚਲੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਉਹ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ

ਅਤੇ ਦੇਸਭਗਤੀ ਵਾਲੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਣ।” ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਵੁਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋਈ, “ਆਓ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਇਕੱਠੇ ਹੋਈਏ... ਖ਼ੂਨ ਡੋਲਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਫ਼ਰਤ-ਘਿਰਣਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗੀਏ।”

ਇਸ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਾਬ-ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਬੁਲਾ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। “ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ, ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਹੈ... ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ।” ਹੋਟਲ ਦੀ ਲਾਊਂਜ ਵਿਚ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ, ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖਰ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਪੋਸਟ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮਾਨਗਾਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰ—ਸਿਗਮਾ (Sigma) ਤੋਂ ਬਲਦੇਵ ਅਤੇ ਯੂ.ਟੀ.ਆਈ. ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੋਤਮ ਆਦਿ ਲਾਊਂਜ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, “ਹੁਣ ਅਕਾਲੀ ਕਿਵੇਂ ਮੋਰਚਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਦੇ ਨੇ... ਉਹ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫਸੇ ਬੈਠੇ ਨੇ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।” ਵਿਗੜੇ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਕ ‘ਲੂਨਾਟਿਕ’ (lunatic-ਪਾਗਲ) ਸਿੱਖ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੁਰੇ ਦਿਨ ਆ ਗਏ ਨੇ।” ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲ ਸੋਧਤ ਮਾਰਕ ਟੱਲੀ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਭਰਵੀਂ ਹਾਮੀ ਭਰਦਿਆਂ, ਸ਼ੇਖਰ ਗੁਪਤਾ ਬੋਲਿਆ, “ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੇਵੇਗੀ?”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਟੀ ਦੇ ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੀਤਲ ਦਾਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੀਤਲ ਦਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੀਲਕਸ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਛੱਡਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੁਣ ਵਰਜਿਤ ਖੇਤਰ (restricted area) ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਸਟ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਟਜ਼ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੇਢੀਆਂ-ਮੇਢੀਆਂ ਵਸੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਸਕੂਟਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਮੈਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ-ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ‘ਡੈਡ’ (dead) ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਦੋ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਲਾਈਨਾਂ

(teleprinter lines) ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਓਪਰੇਟਰ (teleprinter operator) ਬਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਲਾਂ ਮਰੋੜੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਬਿਫਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਗਿਆ ਕਿ 'ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਲਾਈਨ ਠੀਕ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ।' ਉਸ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵੀ ਡੈੱਡ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਗਏ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਤੋਮਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ 50-ਕੁ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਧਵਨ ਨਾਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਲ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ'-ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਲਈ ਹੋ ਰਹੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਧਵਨ ਮੈਨੂੰ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਬੈਠਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਟੇਢੇ ਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਲ ਤੋਰੀ, "ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਨੇ।" ਉਸ ਤਰਫ਼ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਅਤੇ ਉਸਦਾ 'ਮੋਮੋਨਗਣਾ ਅੰਦਾਜ਼' ਮੈਨੂੰ 'ਸੂਲ ਵਾਂਗ ਚੁੱਭਿਆ' ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਰੋਕਿਆ ਨਾ ਗਿਆ, "ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਡਿਸਟਰਬਡ ਹੋਇਆ ਸਮਝੋ।" ਪ੍ਰੋ. ਧਵਨ ਨੇ ਇੱਕੋ ਦਮ ਤੇਵਰ ਬਦਲ ਲਏ, ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਬਾਰੇ ਫੁੱਟ ਪਏ। "ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਬੰਦੇ ਕੀ ਲੜਨਗੇ? ਸਰਕਾਰ ਕੁਚਲ (crush) ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਵੇਗੀ..। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਕੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹੈ? ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ?" ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੁਵਾਦੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਾਂਗੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਟਰੀ ਲਈ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਗਰਾਊਂਡ ਬਣਾਉਣ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦੀ?"

ਪ੍ਰੋ. ਧਵਨ ਹੁਣ ਜੇਤੂ ਰੈਂਅ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਭਾਰਤ ਹੁਣ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਵੱਡੀ 'ਮਿਲਟਰੀ ਤਾਕਤ' ਹੈ, ਹੁਣ ਉਸ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦੀ, ਇਹ ਚੰਦ ਕੁ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਕੀ ਕਰਨਗੇ?" ਤੋਮਰ ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ, ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰੋ. ਧਵਨ ਦੀ ਕੱਟੜ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਵਖਿਆਣ ਮੈਥੋਂ ਸਹਿਣ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਕੋਠੀਓਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੀਬ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਕਿਵੇਂ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਨੇ..? ਕੀ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦਬਾਅ ਵਿੱਚੋਂ, ਡਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਉਪਰੋਂ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ?'

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਜ਼ਾਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ,

ਕੋਬਲਾਂ ਵਿਛ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਿਵਲ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਫਰਲਾਂਗ ਕੁ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਸੀ। ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਡੀਆਂ, ਜੀਪਾਂ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਸਟੇਨਗੰਨਾਂ ਲਈ ਕਈ ਜਵਾਨ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜੀਬ ਹੀ ਤਣਾਓ ਵਾਲਾ ਘੁਟਿਆ ਘੁਟਿਆ ਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਥੋਂ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਐੱਸ.ਪੀ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ 'ਪੰਡਤ ਜੀ' ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਥੇ ਫ਼ੌਜੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਹੋ?” ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ‘ਹਾਂ’ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਕਦਮ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇਵਰ ਬਦਲ ਲਏ। ਹਾਕਮੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ‘ਝਾੜਨਾ-ਕੋਸਣਾ’ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। “ਤੁਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਰਾਸਰ ਗ਼ਲਤ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋ... ਤੁਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੇ ਟੈਰਰਿਸਟਾਂ (terrorists) ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹੋ।” ਅਫ਼ਸਰੀ ਰੋਹ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਉਹ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਐੱਸ.ਪੀ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਬਾਜਵਾ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਣਗੇ।” ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਹਾਕਮੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ‘ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁਣ ਫ਼ੌਜ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।’ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਫ਼ੌਜ ਲਈ ‘ਪ੍ਰੈਸ’ ਦੀ ਕੋਈ ਵੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।’

ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਖੜੇ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਬੇਹੂਦਾ ਰਵੱਈਏ ‘ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਾਂ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾਂ... ਇਹ ਕੈਪਟਨ ਜਾਂ ਮੇਜਰ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।” ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖਿਆ, ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ... ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।” ਸਾਡੇ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਸੀ। ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਮਾਨਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੁਣ ਇਸ ਘੋਰ ਬੇਵਸੀ, ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ।

ਦਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਡੀ.ਸੀ. ਆਫ਼ਿਸ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਕਰਫਿਊ ਪਾਸ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਰਫਿਊ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਕੋਤਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਅਖ਼ੀਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਕੁ ਵਜੇ ਕਰਫਿਊ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਹੀ ਬੋਝਲ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕੋਤਵਾਲੀ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ

ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਾਂ, “ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਗਲੇ ਪਲ-ਘੜੀ ਵਿਚ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਜਾਵੇ? ਜਿਹੜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤੱਕਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ... ਭਲਕ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਵੇ।” ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕਦਮ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ... ‘ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।’ ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਸਾਂ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ‘ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਕਰਫਿਊ ਪਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ... ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਪੰਗਾ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ।’ ਅਗਲੇ ਪਲ ਹੀ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ‘ਦੇਖੀ ਜਾਵੇਗੀ... ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘੜੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ?’

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਡਾ ਗਰੁੱਪ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕੀਟ ਕੋਲ ਲੱਗੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਨਾਕੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਦਾ ਦਿਹਾੜਾ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਗਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਣੇ—ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ, ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ—ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ‘ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ (target) ਬਣ ਗਿਐ, ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।’ ਸਾਡੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਇਹ ਦੇਖਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ‘ਤਣਾਓ ਭਰਪੂਰ ਜੰਗ ਯੁੱਧ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ? ਕਿਸ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੈ? ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਉਸ ਦੀ ਦਿੱਖ ਹੈ?’

ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਲਈਏ।” ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ‘ਹਾਂ’ ‘ਚ ‘ਹਾਂ’ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਗੋਰੇ-ਨਿਛੋਹ ਹਸ਼ੂ-ਹਸ਼ੂ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ 4-5 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ‘ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਠੁਮਕ ਠੁਮਕ ਕਰਦਾ ਉਹ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ, ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿਖਰ ਦਾ ਸੂਰਜ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਰਨਾਂ ਨੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦਾ ਫ਼ਰਸ਼ ‘ਤੱਤੇ ਤਵੇ’ ਵਾਂਗ ਮੱਚਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫ਼ਰਸ਼ ‘ਤੇ ਵਿਛੇ ਟਾਟ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ‘ਤੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਤੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਮਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਅੱਡੀਆਂ, ਕਦੇ ਪੱਥਾਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਸਾਂ। ਸਿਰ ‘ਤੇ ਪੀਲਾ ਪਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਉਹ ਬੱਚਾ ਅਤੇ 35-40 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ‘ਜੇਠ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਦੁਪਹਿਰੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਹੀ? ਕੀ ਇਸ ਦੇ ਸੋਹਲ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਮੱਚ ਰਹੇ?’ ਉਹ ਬੱਚਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਨੇ ਬੜੇ ਅਕੀਦੇ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਸਾਂ... ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਰਵਾਂ-ਰਵੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੱਗੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਸਾਂ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਤੋਂ ਭੀੜੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ‘ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਲੋਹੇ ਦੀ ‘ਗਰਿਲ ਵਾਲਾ’ ਗੇਟ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਗੇਟ ਅੱਗੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਰੇ ‘ਤੇ

ਖੜੇ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੇ ਸਾਂ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਉਹ ਭਾਵਪੂਰਤ ਤਿੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨਿਸਚਿਤ ਘੜੀਆਂ-ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਅਦਿੱਖ ਪਸਰ ਰਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਅੰਦਰ ਸਾਡੀਆਂ ਮੁਕ ਤੱਕਣੀਆਂ ਮਾਨੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਇਕ ਰੱਸੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਲਾਈਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਗਏ। ਅਖ਼ੀਰ, ਅਸੀਂ ਤੀਜੀ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਾਂ।

ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੰਤ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਵਿਛੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੇਸਰੀ ਪਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਛਹਿਰੇ ਉਪਰ ਹਲਕੀ ਮਲਮਲ ਦੀ ਫਤ੍ਹੂਹੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੁੰਮਸ, ਘੁਟਣ ਸੀ, ਕੋਈ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪੱਖਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਫ਼ਤਹਿ ਬੁਲਾ ਕੇ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਚੁੱਪ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤ ਵੱਲ ਬਿਟ ਬਿਟ ਤੱਕਣ ਲੱਗੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਗੰਭੀਰ ਚੁੱਪ, ਡੂੰਘੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸਾਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੀ ਤੇਜ਼ ਹਲਚਲ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਰਮਾਹਟ ਅਤੇ ਘੁਟਣ ਨੂੰ ਮਾਨੋ ਭੁਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਅਖ਼ੀਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ, ਘੋਖਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹ ਪਥਰਾਈ-ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋੜੀ, “ਭਾਈਓ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਾਤਲੋਕ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਹਾਂ... ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਬਾਝ ਨਹੀਂ ਸਰਨਾ।” ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ‘ਹਾਂ’ ਜਾਂ ‘ਨਾਂਹ’ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤ ਦੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਸੀ... ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਅਟਕੇ ਹੋਏ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਨੇ ‘ਸਿਰ ਦੇਣ’ ਦੀ ਬਾਤ ਛੋਹ ਲਈ ਸੀ। ਫਿਰ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਬੁੱਤ-ਨੁਮਾ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾ ਲਈ। ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੰਤ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ 'ਚ ਬੋਲਿਆ, “ਸਿਰ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ... ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਾਂਗੇ।” ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰੋਣਕ ਤੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਚਮਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ‘ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜਾਮ’ ਪੀਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਵਿਅੰਗ-ਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਵੇਖ ਲਈ ਏ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ... ਵੇਖ ਲਏ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਹੱਥ ?” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ/ਮੀਡੀਆ ‘ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ’ ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ‘ਫ਼ਿਰਕੂ ਘਿਰਣਾ, ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ’ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀਆਂ ਦੋਗਲੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸੰਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ‘ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪੱਤਰਕਾਰ’ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆਉਣਾ

ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਡਰ ਹੇਠ ਹਰਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਲਾਂ-ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਛੋਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਇਨ੍ਹਾਂ (ਹਿੰਦੂਆਂ) ਦੀ ਬਦਨੀਤੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।' ਹਰਬੀਰ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਤੇਵਰਾਂ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਿਗਾਹਾਂ ਮਿਲਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੰਭੀਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ, ਹਰਬੀਰ ਵੱਲੋਂ ਉਖੜਾ-ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੋਹਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਹਰਬੀਰ ਦੇ ਬੇਬਵੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ (illustration) ਵੱਲ ਮੈਂ ਕੋਈ ਤਵੱਜੋ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਕਿ 'ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?'

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਫੇਰ ਤਿਰਛੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਸੰਤ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਟਕੋਰ ਹਰਬੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰੀ, "ਇਹ ਗੱਲ ਅਕਾਲੀ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ... ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਾਓ।" ਦੂਜੇ ਪਲ ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੋਲਿਆ, "ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਐ...ਹੁਣ ਕੀ ਬਕਾਇਆ ਰਹਿ ਗਿਆ?"

ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਥੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਰੇਤੇ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਚਿਣ ਕੇ ਮੋਰਚਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਨੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੰਤ ਆਸਣ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਛੋਲਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁੜ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਬੋਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਜ਼ਾਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੰਗ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਪਿੜ ਹੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੱਝ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਦੀ ਟਕੋਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਹਰਬੀਰ ਨੇ, ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭੇਦ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਤਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਰਬਰਾਉਂਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ 'ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ' ਵਾਂਗ ਬੁਝ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਜੁਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਤਾਲੇ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ। ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਹਾ, ਭਾਂਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਨਿਰਛਲ, ਨਿਰਸਵਾਰਥ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟ ਰਹੀ ਜਾਪ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੁੰਨਸਾਨ ਖ਼ਲਾਅ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਵੇਂ ਮੁੜ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਨੇ ਸਟੇਨਗਰੀਨਾਂ, ਐੱਸ.ਐੱਲ.ਆਰ. ਫੜੀ ਬੈਠੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਸਿੰਘ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਓ... ਲੜਨ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ।" ਇੰਨੇ ਵਿਚ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਟੇਨਗਰੀਨਾਂ ਫੜੀ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਸੰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। "ਸੂਰਾ ਕਦੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਭੱਜਦਾ।" ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜਣ

ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਬਿੱਲੀ-ਕਬੂਤਰ ਦੀ ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਬਿੱਲੀ ਦੇਖ ਕੇ, ਕਬੂਤਰ ਬੈਠਾ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦੈ... ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਬਿੱਲੀ ਨੇ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ... ਝਪਟ ਕੇ ਬਿੱਲੀ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਗਲੋਂ ਜਾ ਫੜਦੀ ਹੈ... ਕਬੂਤਰ ਦਾ ਤਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨਾ ਮੀਟੇ। ਕਬੂਤਰ ਦਾ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸਿੰਘੇ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਖਸ਼ਣਾ ਨਹੀਂ... ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਭੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਝਪਟ ਹੀ ਲੈਣੈ।”

ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾਉਂਦਿਆਂ ਸੰਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਕਾਲੀ ਭਾਈ ਤਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਬੈਠੇ ਨੇ... ਹਿੰਦੂ ਅਹੰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਪਟ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ।” ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਧੂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਸੰਤ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਵਿਚਲੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਪਲਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਹੋਏ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਤ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, “ਇਸ ਵਾਰ ਲੜਾਈ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ... ਪਹਿਲੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਧਵਾਟੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਭੱਜਾਂਗੇ... ਨਾ ਭੱਜਣ ਦੇਵਾਂਗੇ।”

ਲੜਾਈ, ਉਸ ਪਲ, ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ‘ਟੀਸੀ’ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਚੰਦ ਕੁ ਪਲ ਪਰ੍ਹੇ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਾਂ ‘ਤੇ ਕੱਢਣ ਬੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਮਤਵਾਲੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਉਸ ਸੰਗੀਨ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਅਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਿਲਾਈਆਂ, ਉਠ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ... ‘ਮੇਰੀ ਸੰਤ ਨਾਲ ਅਖੀਰਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੈ।’

ਸੰਤ ਨੇ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ... ਸ਼ਾਇਦ ਦੂਜੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਾਥੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਭੀੜੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਲਟਕਦੇ ਰੱਸੇ ਨੂੰ ਫੜ ਉਤਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਜੇ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਤੰਗ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ‘ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਖੜਾ ਸਾਂ। ਮੁੜ ਮੈਂ ਸੰਤ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਸੰਤ ਤੋਂ ‘ਆਖ਼ਰੀ ਸੰਦੇਸ਼’ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਮਨ ‘ਚ ਫੁਰਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਲ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ‘ਫਲੈਸ਼’ ਜਿਹੀ ਵੱਜੀ... ‘ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਕਰਫਿਊ ਪਾਸ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕੂੰਗਾ।’ ਮੇਰੇ ਪੈਰ, ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਪੌੜੀਆਂ ਤਰਫ ਘੁੰਮ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੈਠੇ ਸੰਤ ‘ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਝਾਤ ਪਾਈ। ਰੱਸਾ ਫੜ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਥੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੇਜ਼-ਕਦਮੀ ਚੱਲ ਕੇ ਜਾ ਰਲਿਆ ਸਾਂ ਪਰ ਅਜੀਬ ਦੁਬਿਧਾ-ਦੁਚਿੱਤੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਜਕੜ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿ ‘ਸੰਤ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ?' ਇਸ ਆਪਾ-ਚੀਨੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਜੂਦ ਝੋਜੋੜਿਆ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਖੜੇ ਜਿਹੇ ਪੈਰੀਂ ਮੈਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੇ ਸੰਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਚੰਦ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਤਲਵੰਡੀ) ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਭਰਾ ਬਣ ਕੇ ਰਵੀਂ... ਕੋਈ ਤੇਰੀ ਵਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇਗਾ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਟੀਲ ਦਾ ਦੋ ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਤੀਰ ਫੜੀ ਸੰਤ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਲੰਬੇ ਚੋਲੇ ਉਪਰ ਗਲੇ 'ਚੋਂ ਭੂਰੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਬੈਲਟ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਲਟਕਦੇ ਰਿਵਾਲਵਰ ਵੱਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਦੁਪਹਿਰ ਢਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਜੇ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਤਪਸ਼ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਸੂਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਚੁੱਭ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸਾਂ। ਆਪਣੀ ਹੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਵਿਚ ਫਸਿਆ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪੈਰ ਘੜੀਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਵਿਛੀ ਟਾਟ 'ਤੇ ਇਕ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਅਖੀਰ ਅਸੀਂ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ 'ਜੋੜਾ ਘਰ' ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਚਾਰ ਔਰਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਗਰਭਵਤੀ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅਸੀਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਈਆਂ ਸਾਂ... ਬਾਹਰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਈਏ, ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲੱਗ ਗਿਐ ?” ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਗਤ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਦੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋੜਵਾਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵਾਂਗੀਆਂ... ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਬੱਸ ਮੋਟਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ?”

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਮੈਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਭਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਟੋਕਨ ਕੱਢ ਕੇ ਜੁੱਤੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਸਬੰਥੀ ਹਸ਼-ਹਸ਼ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲਾ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜੀ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਲਾਇਨ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ। ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, “ਜੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਨਾ ਹਟਿਆ, ਇਹ ਬੱਚਾ ਵੀ ਕਿਥੇ ਜਾਵੇਗਾ... ਪਰਸੋਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗੀਆਂ... ਬੱਚੇ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ?”

ਸਾਡਾ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਜੋੜਾ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜੁੱਤੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੱਸ ਹੱਸ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਜ਼ੁਕ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਮ ਹਾਲਤ ਵਾਲਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ

ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।” ਫਿਰ ਸੰਤ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ‘ਗ਼ਲਤ-ਠੀਕ’ ਹੋਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ, ਅੰਤ ਵਿਚ, ਰਸਮੀ ਬਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਪੀਆਂ ਪੈਨ ਕੱਢ ਲਏ। ਬਿਆਨ ਦਾ ਸਾਰਅੰਸ਼ ਸੀ, ‘ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਿੰਨਾ ਟਾਈਮ ਰੇਡੀਓ ‘ਤੇ ਦੇਵੇ। ... ਅਸੀਂ ਵੀ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੀਏ... ਕੌਣ ਗ਼ਲਤ ਹੈ... ਕੌਣ ਠੀਕ ਹੈ?’

ਉਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਗ਼ਮਗੀਨ ਸੀ। ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਧੱਕੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵਿਗੜਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਮੈਂਬਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਜੰਗ’ ਦੇ ਦਮਗਜ਼ੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਐਲਾਨੀ ਗਈ ‘ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ’ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਤਣਾਓ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲੋਂ ‘ਅਨਾਜ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ’ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ‘ਐਕਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ’ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦੋ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਾਹਰ ਆ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮਾਤਮੀ ਚੁੱਪ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਡੂੰਘੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ‘ਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਮੱਧਮ ਧੁਨਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਹਰਬੀਰ ਫਿਰ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੇ... ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਉਥੇ ਗੋਲੀਆਂ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਕੇ ਵੱਜੀਆਂ?” ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਨਾਕੇ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਕੁ ‘ਪਾਸ ਦਿਖਾ ਕੇ’ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦਾ ਨਾਕਾ ਲੰਘ ਕੇ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਲਈ ਬਿਖਰ ਗਏ ਸਾਂ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਵਿਚ ‘ਦੋ ਘੰਟੇ ਦੀ ਢਿੱਲ’ ਦੀ ਮੁਨਿਆਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ (Public Relations Department) ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ (announcement) ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਜੋੜਾ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਦਾ ਹਸੁੰ-ਹਸੁੰ ਕਰਦਾ ਮੁਖੜਾ... ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਚਿੱਤਰਪਟ 'ਤੇ ਉਕਰ ਆਉਂਦਾ... ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੈਂ ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕੀ ਉਹ ਸਲਾਮਤ ਹੋਣਗੇ ?

... ..

ਦੇਰ ਰਾਤ ਏ.ਪੀ. ਦਾ ਰਿਪੋਰਟ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਕ ਨਾਕੇ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ (ਏ.ਪੀ.) ਦੇ ਦੋ ਫੋਟੋ ਜਰਨਲਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧੇ 'ਰਿਟਜ਼' ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾਣ। ਇਸ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। 'ਰਿਟਜ਼' ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਫੋਟੋ ਜਰਨਲਿਸਟ ਦੂਜੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆਂ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਜੂਨ ਵਿਚਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਟੈਲੀਫ਼ਿੰਟਰ ਲਾਈਨਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਇਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰੁਕਣ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ? ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਲਈ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨੇੜੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਜਿਥੋਂ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਦਾ ਰਵਾਂਗਾ।" ਉਸ ਦੀ ਟੈਕਸੀ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਕਲੀਨ-ਸ਼ੇਵਨ ਸਿੱਖ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਡਰਾਈਵਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦੇਣਗੇ, ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ।" ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ, ਅਖ਼ੀਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਮਾਚਲ ਵੱਲ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ।

ਉਧਰ, ਚਾਰ ਜੂਨ ਨੂੰ ਰਿਟਜ਼ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਟੀ ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੀਤਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ 'ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਲਦੀ ਭੇਜੋ (send them out)।' ਪਰ ਸੀਤਲ ਦਾਸ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਾਇਦ, ਬੱਸ ਆਉਣ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਅਖ਼ੀਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 4-5 ਜੂਨ ਵਿਚਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਕੱਲ੍ਹ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦੇ 7 ਵਜੇ ਤੋਂ ਹੀ 36 ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੀ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਜੂਨ ਵਿਚਲੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਸਵੱਖਤੇ ਉਹ ਟੈਕਸੀ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਮੇਰੇ ਆਫ਼ਿਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਦੀ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੁੱਸ ਹੋ ਗਈ। ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਨਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਸਖ਼ਤੀ ਬਾਰੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਗੱਡਾ ਰੋਹੜਾ ਤਕ ਵੀ ਸੜਕ

‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ... ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।’

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਫੋਨ ਦਾ ਡਾਇਲ ਘੁਮਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਟੈਲੀਫੋਨ ‘ਡੈੱਡ’ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਤਿਆਰੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਕੋਲ ਸੂਚਨਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ‘ਟੈਕਟੀਕਲ ਹੈੱਡਕੁਆਟਰ’ (tactical headquarter) ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਬਿਲਡਿੰਗ ‘ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ‘ਟੈਕਟੀਕਲ ਸੈਂਟਰ’ ਨੇ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਲਈ ਪੂਰੀ ਕਮਾਨ ਸਾਂਭ ਲਈ ਸੀ।

ਸਵੇਰ ਦੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਣ ਦੀ ‘ਨੂਹ-ਠਾਹ’ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਅੰਦਰੋਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ‘ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ। ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫ਼ੌਜੀ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਐ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਗੰਨ ਫ਼ਾਇਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ।” ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ‘ਜੰਗਨਾਮਾ’ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀਆਂ। ‘ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੇ।’ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਪੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੀਬ ਮਾਨਸਿਕ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰੀ-ਤਰਜ਼ੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ‘ਖ਼ਬਰ’ ਲਈ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਭਾਅ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਾਂਗੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ‘ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਲਈ ਵੱਡਾ ਮੌਕਾ’ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੁਕ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਸਮਝੋਂ-ਬਾਹਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਮੂੰਹ ਕਰੀ ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਖੜੇ ਸਾਂ।

ਪਹੁ ਫੁੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਧਾ ਦੋ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ‘ਤੇ ਸੀ। ‘ਸਰਚ ਲਾਈਟਾਂ’ (search lights) ਦੇ ‘ਫਲੈਸ਼’ (flash) ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਲਾਲ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ, ਫਿਰ ਮਗਰੋਂ ‘ਗੜ੍ਹ-ਗੜ੍ਹ’ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਕਿ ‘ਵੱਡੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।’ ਇਹ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਇਮਾਰਤਾਂ ‘ਤੇ ਬਣੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੋੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।’ ਦੂਜੇ ਪਲ ਲੱਗਦਾ, ‘ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ‘ਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।’

ਫਿਰ ਪਹੁ ਫੁੱਟ ਆਈ... ਚਿੱਟਾ ਦਿਨ ਪਸਰਣ ਲੱਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਛੱਤ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਰੇਡੀਓ ਅਸੀਂ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ (AIR) ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ‘ਸਵਰਨ ਮੰਦਿਰ ਮੇਂ ਛੁਪੇ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦੋਂ ਕੋ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਡਾਲ ਦੇਨੇ ਕਾ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਦੇ ਦਿਆ...। ਯਹ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏਗੇ...।’

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਗਾ ਲਿਆ ਸੀ। 'ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਬਜ਼ਿੱਦ ਹੈ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦਾਂ ਕਾ ਆਗੂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਤੁਰੰਤ ਹਥਿਆਰ ਛਾਲੇ, ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰੇ... ਨਹੀਂ ਤੋਂ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਅਪਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇਗੀ...। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕਾ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਹਿਤਾ ਚੈਕ ਕੇ ਭੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ।'

ਮੇਰੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਗਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਬਾਵਾ' ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੋ-ਮੰਜਲੀ ਕੋਠੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾ 'ਬਾਵਾ' ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ 75-76 ਸਾਲਾ ਪਿਤਾ, ਅਕਸਰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ, "ਅੱਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀ ਵਾਪਰਿਐ?" ਏਥੇ ਗਰੀਨ ਐਵੀਨਿਊ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਵਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰੀ ਸੀ।

"ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।" ਸਵੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ 'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਝੂ ਟਪਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵੁਕ ਹੋਏ ਉਹ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, "ਸਵਾ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1762-64 ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਹਮਲਾਵਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤਬਾਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।"

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਸਾਡੀ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਲੋਕਲ ਲਹਿਜੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਚੇਲਾਨੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਘੱਟ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਐ, ਨੌਂ ਬਿਹਾਰ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ 'ਮੂਵ' (move) ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦੇ 'ਐਮਬਲਮ' (emblem) ਵਾਲੀਆਂ ਮੋਟਰ-ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਇੱਧਰ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ।" 'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਛੋਹ ਲਿਆ, "ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਕੋਈ ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋਈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਯੂ.ਪੀ./ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੇ ਸਨ। ਖ਼ੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗੋਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਂ ਅੱਠ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਦੇ ਲੜੇ ਨਹੀਂ... ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਖੜੀ ਕੀਤੀ 'ਬੰਗਾਲ ਰੈਜੀਮੈਂਟ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ।" ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਰਿਆ-ਪੀਤਾ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ 'ਜ਼ਲੀਲ ਸਿੰਘ' ਹੈ... ਇਹਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।"

ਚਾਰ ਜੂਨ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੋਲੀ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਅਸੀਂ ਦਿਨ-ਭਰ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਰੇਡੀਓ

ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ 'ਬਾਹਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ' ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ 'ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ' ਹੋਏ ਹਨ।' ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਬੁਲੇਟਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 38 ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਪੰਜ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ।' ਫਿਰ ਇਕ ਏ.ਆਈ.ਆਰ. (A.I.R.) ਬੁਲੇਟਿਨ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ "ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਦੇ 'ਐਕਸ਼ਨ' ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਨਿਹੰਗ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ' ਸਨ।" ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਸੁੰਨਤ' ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਨ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਏਰੀਏ ਦੇ ਸਮਗਲਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣ-ਆਉਣ ਲਈ 'ਸੁੰਨਤ' ਕਰਵਾ ਲਈ ਹੋਵੇ।" ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਵੀ ਮੀਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਫੈਲਾਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਖ਼ੂਬ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਪਿੱਛੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ।' ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਉਸੇ ਕੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ।

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦਾ 4-5 ਜੂਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਮੈਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ 'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ।" ਬਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ 'ਏਅਰ ਫ਼ੋਰਸ' ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ 'ਡੋਗਰਾ' ਨਾਮੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਫ਼ਸਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦੈ।" ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ, ਬਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਉਹ 'ਡੋਗਰਾ ਅਫ਼ਸਰ' ਨਾਲ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਗਿਆ।

... ..

ਪਿਛਲੀ ਚਾਰ ਜੂਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਇੱਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਚੀਕਾਂ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ੋਰਗੁੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ 'ਤਾਂਗਾ ਕਲੋਨੀ' ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਇਕ-ਭੇਢ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਸਮਾਨ ਲਾਲ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਰਚ' ਲਾਈਟਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਾਰੇ ਏਰੀਏ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਫਿਰ ਮਗਰੋਂ ਤਾੜ-ਤਾੜ ਕਰਕੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਨੇ; ਕੜ ਕੜ ਕਰਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੇ ਅਟਾਰੀ-ਵਾਹਗਾ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਕੇ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤਾੜ-ਤਾੜ...ਸ਼ੂ-ਸ਼ੂ ਕਰਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਣੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੂਕਾਂ-ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣੀਆਂ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੇ ਹੀ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ, ਅਸੀਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ।

ਪੰਜ ਜੂਨ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਢਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਚੱਲ ਰਹੇ 'ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ' ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੂਚਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ 'ਡੋਗਰਾ ਅਫ਼ਸਰ' ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। "ਹੋ ਸਕਦੈ, ਇਹ ਏਅਰ ਫ਼ੋਰਸ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ", ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ।

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਕੱਲ੍ਹ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਟੈਂਕੀ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।"

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਏਅਰ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਵਮੈਂਟ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ।" ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਕੋਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ 'ਡੋਗਰਾ ਅਫ਼ਸਰ' ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਸਨ।

ਉਸ ਕੋਲ ਇਹ 'ਅਫ਼ਵਾਹ' ਵੀ ਰੁੜ੍ਹ ਖੁੜ੍ਹ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ 'ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦੇ' ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੋਲ ਭੇਜੇ ਕਿ, ਉਹ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰੇ' ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੋਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ 'ਲਿੰਕ' (link) ਰੱਖਣ ਲਈ ਟਰਾਂਸਮੀਟਰ ਵੀ ਹੈ।¹

'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਕੋਲ ਆ ਗਏ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਅਜਨਾਲਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਨਾਕੇ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਕਈ ਦੋਧੀ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੇ।" ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਅਜਨਾਲਾ ਅਤੇ ਮਜੀਠਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ, ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, 'ਤਾੜ-ਤਾੜ' ਕਰਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਗੋਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕੰਨਸੋਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਪੰਜ ਤਰੀਕ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ 'ਬੁੰਗਿਆ' ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣਕਾਰ, 'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਹ ਬੁੰਗੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ 'ਵਾਚ ਟਾਵਰ' (watch towers) ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ 'ਮੁਵਮੈਂਟ' (movements) 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਮੇਂ ਬੜੀ

1. ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, "ਕੋਈ ਦੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ (ਸਿੱਖ) ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੋਲ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ (emissaries) ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ 'ਲਿੰਕ' ਸੀ। (ਟਰਾਂਸਮੀਟਰ ਦੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ)। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਅ (RAW) ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰਚਿਆ ਸੀ।" (ਦੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਅਤੇ ਦਾ ਇਲਲਸਟ੍ਰੇਟਡ ਵੀਕਲੀ (The Illustrated Weekly of India, Bombay), 7 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1985)

ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋ ਬੁੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਬਲਾਂ-ਕੰਧਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਸਿਆਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋ... ਦੋ ਕੁ ਤਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲਵੋ।”

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਲੀ ਤੋਂ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੁਆਲੇ ਘਮਾਸਾਣ ਲੜਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਏ, ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਮੋਰਚੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਨੇ... ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਨੇ।’ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਜਿਵੇਂ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ‘ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ’ ਵਿਚ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ।”

“ਪਰ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ‘ਗੜ੍ਹੀ’ ਹੀ ਘੇਰੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ”, ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ‘ਬਾਵਾ ਜੀ’ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਸਨ। ਉਹ ਬੋਲੇ, “ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਵੀ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਅਜ਼ਾਦ-ਹਸਤੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਸੰਤ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ‘ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ’ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਿਹੈ... ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਸਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਵਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ।”

ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਏਅਰ ਫ਼ੋਰਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ‘ਲੜਾਈ ਹੁਣ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾਅ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਦਿਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅੰਦਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ ‘ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ (announcement) ਕੀਤੀ ਸੀ।’ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ‘ਤੇ ਵੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ‘170 ਬੰਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਹਨ।’ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਤਾਂ ਇਹੀ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ‘ਅਤਿਵਾਦੀ’ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ 5-6 ਜੂਨ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਵੇਖਣ ਛੱਤ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਸਾਂ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਅਸਮਾਨ ਲਾਲ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਦਿਆਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਗੜ-ਗੜਾਹਟ ਸਾਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹਨੇਰਾ (ਬਲੈਕ ਆਊਟ) ਸੀ। ਛਟਮ ਦਾ ਚੰਦ ਵੀ ਗੋਭੀ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੇਰ ਰਾਤ ਬਾਅਦ ਡੋਗਰਾ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਘਰ ਸੌਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ।

...

...

...

...

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਬੁਧਵਾਰ, 6 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਾਂਡੋ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਉਤਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ੋਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਗੈਸ ਛੱਡਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।” ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸ਼ਾਇਦ ‘ਸਟੌਨ ਗਰਨੇਡ’ ਦੇ ਗੋਲੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸੁੱਟੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਲਿਆਂ ਦੇ ਫਟਣ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਗੈਸ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ... ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ... ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਏਅਰ ਫ਼ੋਰਸ ਨੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ

ਯੁੱਧ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਕੈਮੀਕਲ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।" ਉਸ ਨੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਜਨੇਵਾ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ' ਨੇ ਕੈਮੀਕਲ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।"

"ਪਰ ਹੁਣ ਕਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਦੇਵੇਗੀ", ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। "ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਵੀ ਇੰਡੀਅਨ ਫ਼ੌਜ ਵਿਰੁੱਧ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਹੀਂ ਛਾਪਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਤੱਥ ਜਾਹਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਹੋਣ... ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਲਈ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਇਕ 'ਪਵਿੱਤਰ ਗਊ' (holy cow) ਸਮਾਨ ਹੈ।" ਮੇਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਤੋੜੀ, "ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਹਰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਰਡਰ 'ਤੇ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਮ ਕੇ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ 5-6 ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ 8-10 ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ।" ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ, 'ਰਾਤ ਦੇ ਪਸਰੇ ਹਨੇਰ-ਘੁੱਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਓਹਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁਪ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਘਮਸਾਣ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।'

ਪਿਛਲੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੇ ਫਟਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਛੱਤ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ, ਟੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਗੋਲੇ ਦਾਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ।" ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਲਾ ਫਟਣ ਦੀ ਘੜ੍ਹਮ ਕਰਦੀ ਲੰਬੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ, ਫੇਰ ਥਰਥਰਾਹਟ ਗੂੰਜਦੀ... ਫੇਰ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਅਤੇ ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਲਾਲ ਹੋਏ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਤੈਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। 'ਟਰੇਸਰ' ਬੰਬ ਲਗਾਤਾਰ ਫਟਦੇ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰਲੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਬਾ ਦਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ' ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ 'ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਅਤੇ ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਰੁਮਕਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੈਰਦੇ ਹੋਏ ਬੱਦਲ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਏਰੀਏ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।'

ਸਾਹਮਣੇ ਘਰ ਵਾਲਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਛੋਪਲੇ ਜਿਹੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰੋਂ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਾਂਗੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ।" ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ, 'ਡੋਗਰਾ' ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਿੱਟਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਦੁਖੀ ਬੈਠਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਫਿਰ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਵੱਜਦਾ ਹਰ ਟੈਂਕ ਦਾ ਗੋਲਾ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦਾ; ਅਹਿੰਸਾ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਫਲਸਫ਼ਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ 'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਫਿਰ ਬੋਲੇ, "ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਹਿੰਦੂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ... ਉਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਹੁਣ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਹੋ।"...

ਦਿਨ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਫਿਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਟੈਂਕਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਭੋਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੋੜਵੀਂ

ਗੋਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।” ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਏਅਰ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ‘ਡੋਰਗੇ’ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। “ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੀ ਖ਼ਬਰ ਹੈ?” ਮੈਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ 9.30 ਵਜੇ ਤਕ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।” ਰੇਡੀਓ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਅਜੇ ਵੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ “ਅਤਿਵਾਦੀ ਅੰਦਰੋਂ ਫ਼ੌਜ ‘ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਏਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ 20-25 ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਇਹ ਗੱਡੀਆਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਭੇਜੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਬਲਿਕ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗੱਡੀ ਕਰਫ਼ਿਊ ਬਾਰੇ ਮੁਨਿਆਦੀ ਕਰਦੀ ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਗਈ। ਡਰਾਈਵਰ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ, ‘ਲੌਗੋਵਾਲ ਤੇ ਟੋਹੜਾ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ।’ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਡਰਾਈਵਰ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰਵਾਏ... ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ।”¹

...

...

...

...

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦੀ ਢਿੱਲ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਪਬਲਿਕ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਪੱਛਮੀ ਬਾਹੀ ‘ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿੱਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ ਉਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗਿੱਲ ਮੈਨੂੰ ਨਹਿਰੀ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਐੱਸ.ਈ. (S.E.) ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਵੱਡੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਮਰ ਦੇ 5ਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਇਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਗਿੱਲ ‘ਬਾਜਵਾ ਸਾਹਿਬ’ ਕਰ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਜਵਾ ਗਮਗੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸਿੱਖ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ‘ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।” ਰੋਕਦਿਆਂ ਰੋਕਦਿਆਂ ਬਾਜਵੇ ਦਾ ਰੋਣਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਜਵਾ ਬੋਲਿਆ, “ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਜਨਰਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਫ਼ੋਰਟੀਅਰ ਫ਼ੋਰਸ (ਐੱਸ.ਐੱਫ਼.ਐੱਫ਼.) ਦੇ ਕਾਲੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਿਆ...

1. ਕਰਨਲ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਜਿਹੜਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਸਰਵਿਸ ਵਿਚ ਸੀ, ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ, ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਾ-ਵਰਦੀ 10.30 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੇ 48 ਨੰ. ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੰਨਾ ਕਸਬੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਕਰਨਲ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਏ.ਪੀ.ਸੀ. ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ। ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਲ ਉਕਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ ਦੀ ਜੀਪ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।” (‘ਡੇ ਐਂਡ ਨਾਈਟ’, ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਵਿੱਚੋਂ)

ਅੰਦਰੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਂਦੀ ਗੋਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੇੜੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਦਿੱਤਾ।” ਬਾਜਵਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਰਲ ਜੰਮਵਾਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ‘ਉਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਏਰੀਏ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਰਿਹਾ ਜਨਰਲ ਜੰਮਵਾਲ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੈ।’ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਜਵਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਏ.ਪੀ.ਸੀ. ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵੱਧ ਸਕੀਆਂ ਤਾਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਟੈਂਕ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵੱਲ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।” ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋਏ ਬਾਜਵਾ ਦਾ ਗਲਾ ਫਿਰ ਰੁਕ ਗਿਆ।

“ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਗੱਲ” ਬਾਜਵਾ ਨੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਤੋਰੀ, “ਹਿੰਦੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਫੌਜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ, ਅਸਲੇ ਦੇ ਬਕਸੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਾਏ... ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂੜੀ ਛੋਲੇ ਅਤੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਭੇਜੀਆਂ।”

ਫਿਰ ਬਾਜਵਾ ਨੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਛੋਹ ਲਈ, “ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਫੌਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਰੇਡ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕੋਤਵਾਲੀ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ, ਫਟੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਫੌਜੀ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰਦੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬੱਟ ਮਾਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ...ਗਾਲਾਂ ਬਕ ਰਹੇ ਸਨ।” ਵੱਡੇ ਸਿਵਲ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਜਵੇ ਕੋਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਡਿਆਨਕ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਨ ਕਿ “ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਟਰੱਕ ਖੜਾ ਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 60-70 ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਨੇ... ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਹਨ।”¹

...

...

...

...

ਪਬਲਿਕ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁਝ ਝੁੱਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੱਡੀ ਲੰਘਾਉਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ, ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਅਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਟਰੱਕ ਜੀਪਾਂ ਮੁੱਖ ਸੜਕ 'ਤੇ ਹਰਲ ਹਰਲ ਕਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾ-ਵਰਦੀ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨ ਸੰਗੀਨਾਂ ਤਾਣੀ ਗੰਨਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਰੱਖੀ... ਖੁੰਬਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਖਿੜਕੀਆਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਕ ਦੱਬੇ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਸਨ। ਡਰਾਈਵਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ

1. ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ: “ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੀਂ ਖੜੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਸਲੂਟ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ‘ਆਰਮੀ ਦੀ ਜੈ ਹੈ...ਜੈ ਹੈ...’ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਫੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ‘ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ’ (Saviour) ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਫੌਜੀਆਂ ਲਈ ਪਰੋਠੇ, ਕੜਾਹ ਪੂੜੀਆਂ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ,” ਕਰਨਲ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। (ਉਹੀ)

“ਪੰਜ ਤਰੀਕ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆ ਕੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਵਸਨੀਕ ਫੌਜੀਆਂ ਲਈ ਕੜਾਹ ਪੂੜੀਆਂ ਲਿਆਏ ਤੇ ਵੰਡਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਈ ਪਰੋਠੇ, ਸਬਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਰੇਹੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲੈ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਜਿਹੜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੁਰੀ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਓ; ਉਹ ਕੁੱਖੇ ਨੇ... ਪਰ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਿਵਲੀਅਨ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਖਵਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ... ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੰਡਜ਼ਾਮ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਕਾ ਮਾਰਿਆ...ਫਿਰ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।” (ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਲ ਉੱਕਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ, ਉਹੀ)

ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਘਰ ਘਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਐ, ਬਹੁਤੇ ਬੀੜ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।” ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 20 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ।

ਛੇ ਜੂਨ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਢਲ ਗਈ। ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਣ ਲੱਗਿਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦਾ ਡਾਇਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਘੁਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਤਾਂ ਸਭ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਟੈਲੀਫ਼ਿੰਟਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਵਿਦੇਸੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ... ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਐ; ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੁਣ ਬੰਦੀ ਨੇ; ਸਾਰੇ ਏਰੀਏ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ (occupied territory)। ਕੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ? ਕੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲੁੱਟੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੀ?... ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ... ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ... ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੀ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ?’ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਸਾਂ।

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਆਪਣੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਟੈਲੀਫੋਨ ਫਿਰ ‘ਫੈੱਡ’ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ, “ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਅੱਧ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋਈ... ਪਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ... ਕਿ ਮੈਂ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਾਂ... ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।” ਚੇਲਾਨੀ ਫਿਰ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ “ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ‘ਟੈਲੀਫੋਨ ਐਕਸਚੇਂਜ’ ਵਿਚ ਇੰਧਰ-ਉਧਰ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਜੋੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ... ਕਿਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜੁੜ ਗਿਆ। ... ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।” ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੇਲਾਨੀ ਡਰ ਗਿਆ... ‘ਹੋ ਸਕਦੈ, ਮੇਰੇ ਛੁਪੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਵੇ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਇੰਨੀ ਲੰਬੀ ਹੋਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੌਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੈ।”

... ..

ਸੱਤ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਅੱਠ ਕੁ ਵਜੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, “ਸੱਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕਾ ‘ਸ਼ਵ’ (dead body) ਏਕ ਇਮਾਰਤ ਸੇ ਮਿਲ ਗਯਾ। ਉਸਕੇ ਸਾਥ ਹੀ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਕਾ ‘ਸ਼ਵ’ ਥਾ।” ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ‘ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕਰੰਟ’ ਵਾਂਗ ਵੱਜੀ। ‘ਬਾਵਾ ਜੀ’ ਦੌੜੇ ਦੌੜੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਏ, “ਦੂਜਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ...। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਕੀ ਬਣੇਗਾ... ਕੌਮ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਕੌਣ ਸੰਭਾਲੇਗਾ?”, ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮੀਂ ਗਿੱਲ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ‘ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਫ਼ੈਦੀ ਨਾਲ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ‘ਜੀ ਆਇਆਂ’ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ।’ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ‘ਗਿੱਲ’ ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮੀਂ ਆਪਣੇ ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਵਲ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਜਨੂੰਨੀ ਹਿੰਦੂ ਬੜੀਆਂ

ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਨੇ, ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਗਲੇ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਆਈਆਂ, ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਸੀ।'

“ਕੁਝ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ 12-15 ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ... ਕੱਪੜੇ ਫਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤਪਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਲੰਮੇ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੱਟ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ”, ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ।¹

...

...

...

...

ਉਸ ਦਿਨ ਕਰਫ਼ਿਊ ਢਿੱਲ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲੇ ਗਏ ਸਾਂ। ਐਧਰੋ-ਉਧਰੋਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਤਕ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਅਤੇ ਭੋਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਗੋਲੇ ਡਿੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਸੰਤ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਈ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰੋਂ ਗੋਲੀਆਂ 10-11 ਵਜੇ ਆਉਣੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਮਝੋ ਛੇ ਤਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤਕਰੀਬਨ 70-72 ਘੰਟੇ ਚੱਲੀ।’²

...

...

...

...

ਸੱਤ ਜੂਨ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗਿਊ, ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਲੋਨੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਦੇਰ ਰਾਤ, ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ 200 ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਦੌੜ ਕੇ ਵੜ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਛੁਪੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰਡਰ ਰਾਹੀਂ ਵੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆ ਠਹਿਰਦੇ

1. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੀ ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੇਵਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਪੰਨੇ* ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਸਫ਼ਾ 42 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

2. ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਨਰਲ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਜਦੋਂ ਟੈਂਕ ਗਰਜਦੇ ਨੇ, ਜਹਾਜ਼ ਗੂੰਜਦੇ ਨੇ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਨਰਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਦਮੀ (ਡਿਫ਼ਰਾਂਵਾਲਾ) ਤਾਂ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।’ (When tanks rattle, planes roar and the ground fires even Generals tremble in their trousers. This man would be on his knees in just two hours.) (ਰਾਮ ਨਰਾਇਣ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ *The Sikh Unrest and Indian State*, pp. 180-183)

ਸਨ। ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਰੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਹਿਮੇ ਡਰੇ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਏ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਅੰਦਰ ਗਰਨੇਡ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੌੜਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਉਸ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ 'ਹਿੱਟ ਮੈਨ' (hitman) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦੇ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜਲ 'ਤੇ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸਕਿਉਰਟੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਾਨਸਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚੋਲਾ ਪਾਉਣ, ਗੋਲ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ 7-8 ਸਟੇਨਗਨਾਂ-ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਦੇਰ ਰਾਤ, ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੀ ਕਿ “ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 38 ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਵੀ ਚੱਲੀ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਤਕਰੀਬਨ 150 ਸ਼ੱਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।”

... ..

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਅੱਠ ਜੂਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ‘ਬਾਵਾ ਜੀ’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਜਲੰਧਰ ਰਾਹੀਂ ਅੱਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਿਲੇਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ...ਪਹਿਲਾਂ ‘ਅਨਾਉਸਮੈਂਟ’ ਹੋਈ... ‘ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਰਿਲੇਅ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਕਿੰਨਾ ਫ਼ਰਕ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ, ਕਿ ‘ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ... ਉਹ ਡਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਕਿਤੇ ‘ਕਮਜ਼ੋਰ’ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣ... ਸਾਡੇ ਹਾਕਮ (ruler) ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ‘ਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਮੇਸ਼ਾ ‘ਦਾਤਾ’ ਹੋਣ ਦਾ ਦੰਭ ਪਾਲਦੇ ਨੇ। ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ‘ਭੱਲ’ (credit) ਖੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ।” ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੇ ‘ਰੀਲੇਅ ਨੈੱਟਵਰਕ’ ਦਾ ਮਾਡਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ‘ਪ੍ਰਪੰਚ’ (farce) ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। “ਦੇਖੋ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਮੰਗਾਂ ਤਾਂ 'ਲੰਗੂਰ ਦੀ ਪੂੰਛ' ਵਾਂਗ ਵਧਦੀਆਂ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਰੀਲੇਅ ਕਰਨਾ... ਕਿਹੜੀ ਵੱਡੀ ਮੰਗ ਸੀ ... ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੰਨ ਲਈ।"

ਦੁਖੀ ਮਿਜ਼ਾਜ 'ਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੋਲਿਆ, "ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦੈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ... ਫੌਜ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠੇ? ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਹਿ ਗਿਐ, ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਵਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹੈ?"

"ਉਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਸੁਖ-ਆਸਨ' ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੈ। ਸੁਭਾ ਸਵੇਰੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਲਿਆ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ", ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, "ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਲਏ ਸਨ... 'ਸੀ' ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ... ਇਸ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਜਾਨ ਬਹੁਤੀ ਪਿਆਰੀ ਹੈ... ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਵੱਡੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗਾ।"

"ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ?" ਇਉਂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

... ..

ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਪੈਦਲ ਹੀ ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ, ਕੋਤਵਾਲੀ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸਫ਼ੈਦੀ (whitewash) ਨਾਲ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, 'Welcome to Indian Army' (ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆ')। ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਮਿਲ ਪਏ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜੀ ਆਇਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਜਨੂੰਨੀ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਲੱਡੂ, ਪੂੜੀਆਂ ਵੰਡ ਰਹੇ ਨੇ... ਕੱਲ੍ਹ ਕਈਆਂ ਨੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਵੀ ਪਾਏ... ਕਈ ਤਾਂ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵੱਲ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਰੱਖੀ ਸੀ... ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ।"

ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਸਾਡੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤਾਇਨਾਤ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਮਠਿਆਈਆਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਚੁੱਕੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ... ਫੌਜੀ ਜਨਰਲਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਐ ਜੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਆਰਮੀ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ... ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਕਰੇਗੀ।"

ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਨਿਊਜ਼ ਐਂਡੀਟਰ ਜਗਦੀਸ਼

ਚੰਦਰ ਵੈਦਿਆ ਦੀ ਟੀਮ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ 'ਸ਼ਾਟ' (shots) ਲਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਡਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਵੀ ਬਣਵਾਈ ਸੀ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਟੀਮ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੈਸਿਟਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੜੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜੇ 10-15 ਮਿੰਟ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਚੱਲਦੇ ਚੱਲਦੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਐੱਸ.ਪੀ. (ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ.) ਪੰਡਤ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਅਪਾਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਅਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਟੀਵਿੰਡ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।" ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੇਵਾ ਸਮਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈ 'ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਜੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ 'ਚੂਡੀ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਸੰਤ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ 'ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਚਾਦਰ ਪਾਈ ਗਈ... ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਘਿਰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ... ਪੂਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।" ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ 'ਸੰਤ ਦੇ ਸਸਕਾਰ' ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕ੍ਰੈਡਿਟ (credit) ਲੈਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ, ਕਿ 'ਸੰਤ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੂੜੇ ਢੋਣ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਰੱਖ ਕੇ ਚਾਟੀਵਿੰਡ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ?' ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸੰਤਾਂ ਦੀ 'ਡੈਂਡਬਾਡੀ' ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ?" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਫ਼ੌਜੀ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ... ਉਸ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਸੀ।"

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਚੱਲਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਪੁਲਿਸ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਘੱਟ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ... ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੀ 27 ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਾਂਡੈਂਟ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸ਼ਰਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ।"

... ..

ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਰੇਡੀਓ/

1. ਕਮਾਂਡੈਂਟ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੋਂ ਤਮਗਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ ਰਘੁਨੰਦਨ ਭਾਟੀਆ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਭਾਜਪਾ ਲੀਡਰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਕਾਂਤਾ ਚਾਵਲਾ ਨੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਸਾਲ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਸੀ।

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਲਗਾਤਾਰ ਝੂਠੀਆਂ ਅਤੇ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਮਿਲਣ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।' ਸੰਤ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਗੁਪਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਸਹੀ (justify) ਕਰਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਚਾਲੂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਸੱਚ' ਨੂੰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਮਤਾ ਪਾ ਕੇ (ਸੱਤ ਜੂਨ) ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵੀ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਸਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਆਦਿ।' ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੇਨਤੀ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।¹

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਮਸ਼ੀਨਰੀ—ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਬੁਲੰਟਿਨ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਿਆ 'ਸੱਚ' ਲਗਾਤਾਰ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦਾ ਸਿਵਲੀਅਨ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਮਿਲਟਰੀ ਸਨਮਾਨ (full military honours) ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚੋਂ 'ਬਰਖ਼ਾਸਤ'/ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ (dismissed/cashiered major general) ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਜੱਜ ਆਰ.ਕੇ. ਖੰਨਾ ਦੀ ਐਂਟੀ ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਕੋਰਟ, ਲਖਨਊ (ਵੈਸਟ) (Anti-corruption court, Lucknow-West) ਨੇ 13 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1984 ਨੂੰ ਬਾ-ਇੱਜ਼ਤ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਬਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਦਬਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

1. ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ, ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਵੀ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਗਿਆਰਾਂ ਹੋਰ ਮੋਹਤਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ (memorandum) ਦੇ ਕੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, "ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ 'ਸਿੱਖ ਪੰਥ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।" ਗਵਰਨਰ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ 1971 ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼) ਵਿਚ 'ਮੁਕਤੀ ਵਾਹਿਨੀ' ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਬਾ-ਇੱਜ਼ਤ ਬਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਜਨਰਲ ਦਾ 7 ਜੂਨ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਤਾਂ 5-6 ਜੂਨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਸੰਤ ਕੌਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਿਨੇ ਇਕ-ਦੋ ਵਜੇ ਮਿਲੀ ਸੀ।

... ..

ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਰਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, "ਸੰਤ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੁਲ 'ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ' ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਫੌਜ ਨੇ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਐਵੇਂ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਗੋੜੇ ਦਿਵਾ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਭ ਠੀਕ ਠਾਕ ਨੇ'... ਸਿੱਖ ਆਰਮੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾ ਕੇ, ਫੌਜ ਨੇ ਉਸ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ... ਸੰਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਤੋਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ... ਉਥੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ... ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਉਥੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੇ... ਇਸ ਦੀ ਸਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੀ ਅਜੇ ਪਹੁੰਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਹਿਮ ਖ਼ੁਲਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਬਾਰੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਹੁਣ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਨਾਏ 'ਰੱਖਿਆਵਾਦੀ' ਵਰਤਾਓ (protectionist attitude) ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। "ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ 'ਚਵਿੰਡਾ ਦੇਵੀ', 'ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਾਲੀ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਫੌਜ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ 'ਸਪੈਸ਼ਲ ਫੌਜੀ' ਟੁਕੜੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ। ਫੌਜ ਨੇ ਕੋਈ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਨ ਦਿੱਤੀ।"

... ..

ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਫੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕੱਲ੍ਹ (ਸੱਤ ਜੂਨ) ਤੋਂ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਫੌਜ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ

1. ਮੇਜਰ ਜੀ.ਐੱਸ. ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਟਰੂਪ (8 Troops) ਚਵਿੰਡਾ ਦੇਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੇਜਰ ਘੁੰਮਣ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਲੋਕ ਗੰਡਾਸੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਖੇਤਰ 'ਚ 'ਟੈਨਸ਼ਨ' (tension) ਬਾਕਾਇਦਾ ਬਣੀ ਰਹੀ... ਪਰ ਕੋਈ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ।" (ਉਹੀ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ)

ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਝਾੜ ਲਿਆ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਤਲੀਘਰ ਏਰੀਏ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਸੱਤ ਜੂਨ ਨੂੰ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰ ਨੇ ਢੱਠੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਰਿਕਰਮਾ, ਘੰਟਾ ਘਰ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਸਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰ ਨੇ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ਅਤੇ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਅੰਦਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਕਰਕੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਗਲ ਸੜ ਗਈਆਂ ਸਨ... ਸਫ਼ਾਈ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਜਮਾਂਦਾਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੂੜੇ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿਚ ਲੱਦੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।'

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਜਮਾਂਦਾਰ ਵੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਚੁੱਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜੇ, ਘੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲੈਣ। ਜਮਾਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਵੰਡੀ... ਲਾਸ਼ਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਗਲ ਸੜ ਗਈਆਂ, ਜੇ ਬਾਹਰ ਫੜ ਕੇ ਖਿੱਚਦੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਟੁੱਟ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ..।' ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਮੁਤਾਬਕ (8 ਜੂਨ-ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ) ਤਕ ਚਾਟੀਵਿੰਡ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿਚ 525 ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਸਕੂਟਰ/ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਕਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਾਲੀ ਬਾਹੀ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਮੁੱਖ ਗਲੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਾਂ। ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਆ ਰਹੀ ਟਰੈਕਟਰ-ਟਰਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਤਿੱਖੀ ਬਦਬੂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਟਰਾਲੀ ਉਪਰੋਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਦੇ ਢੱਕਣਾਂ ਨਾਲ ਅੱਧ ਪਚੱਧੀ ਬੰਦ ਸੀ। ਥੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕਲ ਹੋਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਦਿਸ ਪਿਆ ਸੀ। ਉੱਘੜ-ਦੁੱਘੜ ਲੰਬੀ ਸੰਗਲੀ ਨਾਲ ਬੰਦ ਟਰਾਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਡਾਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸਿਰ ਲਮਕ ਰਿਹਾ, ਇਕ ਲੱਤ ਡਾਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਡੁੱਲੇ ਹੱਥ ਡਾਲੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਲੱਕੜਾਂ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਰਾਡਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕ ਧੱਕ ਕੇ ਹੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਟਰਾਲੀ ਅੰਦਰ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਨੱਕ ਦੱਬੀ ਖੜੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਉਤਰ ਆਏ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜਾ ਇਕ 50 ਕੁ ਸਾਲਾ ਸਿੱਖ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਹੀ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੇ... ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਢੋਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ।"

ਉਹਨਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਉਦਾਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਕ ਮਹੰਤ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਾਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਵਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹੰਤ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਸੀ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਢੋਹਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਮਹੰਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਜਮਾਂਦਾਰ ਤਾਂ ਪੱਗਾਂ, ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਚ ਗੰਢਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਟਰਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟਦੇ ਰਹੇ ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌ ਰੁਪਏ ਛੀ ਲਾਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।” ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਡਾ. ਕੰਗ ਦੀ ਟੀਮ ਨੇ 670 ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਕੀਤਾ ..ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਵੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।” ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ 'ਚੋਂ ਤਾਂ ਲੱਕੜਾਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ...25-30 ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਨ ਲੈ ਗਏ ਨੇ।” ਮਹੰਤ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਪਰ ਉਹ ਬੋਲੀ ਗਿਆ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ 'ਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ...” ਭਗਵੇਂ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲਾ 60 ਕੁ ਸਾਲਾ ਮਹੰਤ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ... ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ 'ਵਾਹਯਾਤੀਆਂ' ਬਹੁਤ ਹੋਈਆਂ ... ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਫੜੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਨਿਰੋਧਾਂ... ਅਸ਼ਲੀਲ ਫੋਟੋਆਂ ਦੇ ਟਰੱਕ ਮਿਲੇ ਨੇ ... ਅੰਦਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ ਨੇ...ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ।” ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ' ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਮਹੰਤ ਬੋਲਦਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਐਵੇਂ ਬੇ-ਬਫ਼ੀਆਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੇ... ਪਿਛਲੇ ਛੇ-ਸੱਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬੱਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਟੇ ਦੀ ਟੱਕਰ ਸੀ...। ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਉਹ 'ਬਾਜ਼ ਅੱਖ' ਰੱਖਦੇ ਸਨ...ਟਕਰਾਓ ਅਤੇ ਤਣਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ... ਹੁਣ ਵੀ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ...ਅਗਲੇ ਪਲ ਹੀ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ...। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਰਹੇ ਸਾਂ...ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ... ਅੰਦਰ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ?” ਮਹਿੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਕਿਉਂ ਮਹੰਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ...ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜੇ 'ਚੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਭਜਾਇਆ ਅਤੇ ਅਖਾੜੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।” ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵਟਦੇ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਾਂ।

ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ

ਅਸੀਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਛੇ ਤਰੀਕ ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਐ, ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਲ੍ਹਮ ਪੱਟੀ ਕਰਨਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪਿਰਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਰੈਂਡ-ਕਰਾਸ ਸੰਸਥਾ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈ ਹੈ।”

“ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਦੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਨਾਕੇ ‘ਤੇ ਹੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ... ਤੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ”, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਰੈਂਡ-ਕਰਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਸਿਵਲ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ... ਕਿਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਹੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾ ਦੇਂਦੇ ... ਸਿਖਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ‘ਚ ਸੈਂਕੜੇ ਬੰਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਪਿਆਸੇ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਨਾ ਮਰਦੇ।”

ਉਥੇ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਜੇ.ਐੱਸ. ਜੰਮਵਾਲ ਕੋਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਨ (G.O.C.) ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੁਕਾਮੀ (local) ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਹੈ। “ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੀ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਕੋਲ ਹੈ... ਫਿਰ ਕੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?” ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਕੋਤਵਾਲੀ ਅਹਾਤੇ ਤੋਂ ਘਰ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ 500 ਦੇ ਨੇੜੇ ਫ਼ੌਜੀ ਢਹਿ ਗਏ ਨੇ... ਬਹੁਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਨੇ... ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਕਈ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈਆਂ ਨੇ।”

ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅੰਦਰ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੇ?” “ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਲੜਨ ਵਾਲੇ 150-200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਆਮ ਲੋਕ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 2000 ਮਾਰੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ?”

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਬਾਰੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ... ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ ਹੈ।”

... ..

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ, “ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ।” ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰਾ ਸੀ। “ਕੀ ਅੱਜ ਗਿਆਨੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ‘ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ’ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ‘ਪ੍ਰਾਪਤੀ’ ਦੇਖਣ ਆਇਐ?” ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭਰੇ ਪੀਤੇ ‘ਬਾਵਾ ਜੀ’ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਗਿਆਨੀ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਸਿਰ ‘ਤੇ ਛਤਰੀ ਲੈ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ... ਇਹ ‘ਜਲੀਲ ਸਿੰਘ’ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ‘ਝਾੜੂ ਬਰਦਾਰ’ ਹੈ... ਏਥੇ ਹੀ ‘ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ’ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਭੁੱਲ ਗਈ ਏ।”

ਦੇਰ ਰਾਤ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਰੈਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਘਰੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਗਏ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ... ਪਰ ਉਥੇ ਮਲਬਾ ਖਿਲਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ ਛੁਪੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਲਾਮ ਲਸ਼ਕਰ ‘ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ... ਉਹ ਬਚ ਗਏ... ਗੋਲੀ ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਫ਼ਰਸ਼ ‘ਤੇ ਵੱਜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਲੱਗੀ।”

... ..

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਬੱਦਲ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਅੱਜ ਨੌਂ ਜੂਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਏ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਤਲੋ-ਗਾਰਦ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁਣ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪੈਣ ਲੱਗੇ। ਗਵਾਂਢੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਡੇਅਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮੱਝਾਂ/ਡੰਗਰ ਮਰ ਗਏ ਨੇ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕੱਟੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।... ਕਰਫ਼ਿਊ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਚਾਰਾ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ। ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ... ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੰਬੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਸ਼ਨ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ।” ਬਜ਼ੁਰਗ ਟੁਕੜਿਆਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਏਰੀਏ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰਿਹਾ। ਜੂਨ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਪੱਖੇ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਿਨ ਕੱਟਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ।”

ਦਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੈਂਦੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਲੋਨੀ ਵਿਚ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਏ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਪਰ੍ਹੇ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ ਖੜਾ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਗਿੱਲ ਦੇ ਦੋਸਤ, ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਸਾਡਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਪੀਲਾ ਪਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਜੀਪ ਰੁਕੀ। ਜੀਪ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਉਤਰਿਆ... ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਖੜੇ ਹੋ?” ਅੱਗੋਂ ਅਫ਼ਸਰ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ।” ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਸਾਡੀ ਫ਼ੌਜ ਹਲਕੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ।”

ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਕਰਨਲ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਜੀਪ ਗਿੱਲ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ। ਜੀਪ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਛੱਡਦਿਆਂ, ਕਰਨਲ ਸ਼ਰਮਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਗਿੱਲ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ... ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ... ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।” ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਡਰਿਆ ਸਹਿਮਿਆ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਰਨਲ ਸ਼ਰਮਾ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਰੀਲ ਕੱਢ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਓ, ਮੁੜ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾ ਕਰੇ... ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ...” ਕਰਨਲ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹ ਵਿਚ ਸਾਹ ਆਇਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਰਫ਼ਿਊ ਦੀ ਢਿੱਲ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਧੀਮੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਛੇ-ਸੱਤ ਜੂਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਗਲ ਕੁੱਤੇ ਹੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ... ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ 80-90 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟਾ ਘਰ ਨੇੜੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ... ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਸੀ, ਕਈ ਬੇਹਾਲ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਤੜਪ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖਿਲਰੇ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਉਪਰੋਂ ਗੋਲੀ ਵਰ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।”

... ..

ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੇ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੱਖਣੀ ਬਾਹੀ ਤੇ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬਣੀ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।” ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸੱਤ ਤਰੀਕ ਸਵੇਰ ਤਕ ਤਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਇਮ ਸੀ।” ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਕੋਲ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਕਿ ਰੁਮਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀਆਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸ਼ੈਲਫਾਂ 'ਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਸਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਾਂਭੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੱਤ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਲੀਅਰੈਂਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ (clearance operation) ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ, ਹੈਂਡ ਗਰਨੇਡ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ”, ਪਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ, “ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਾੜੀ ਹੈ।”

ਕੋਤਵਾਲੀ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਨਿਊਜ਼ ਐਡੀਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ‘ਬੀਰ’ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਾਮੀ (ਲੋਕਲ) ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਪਰੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਐਕਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਰਫਿਊ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ਸੀ। ‘ਬੀਰ’ ਵੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੈਂ ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ।” ‘ਬੀਰ’ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨੇ... ਨਿਰਜਲਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਈ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਣਕ ਏ... ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ ਵੱਲ ਮੈਂ ਛਬੀਲ ਲੱਗੀ ਵੀ ਵੇਖੀ ਹੈ।”

ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਥਾਣਾ ‘ਬੀ ਡਵੀਜ਼ਨ’ (B-Division) ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਓ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਖ਼ਤ ਪਿਆ... ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਾਤੇ ਵਿਚ 743 ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ‘ਮੈਂ 830 ਲਾਸ਼ਾਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜੀਆਂ ਹਨ।’... 100 ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਦੇ ਪੈਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਣੇ ਪੈਣਗੇ... ਬੜੀ ਦੁਹਾਈ ਕਰ ਰਿਹੈ... 75000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦੈ... ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਓ. ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦੈ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਇੱਧਰੋਂ-ਉਧਰ ਕਿਵੇਂ ਐਡਜਸਟ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

... ..

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਰੇਡੀਓ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ: “ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਅੰਦਰੋਂ ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ, ਚੀਨੀ ਹਥਿਆਰ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਸਲਾ ਬਰਾਮਦ ਹੋਇਆ।” ਆਲ

ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਬੁਲੇਟਿਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦਗੀ ਦੁਹਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਕ ਬੁਲੇਟਿਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, “ਮਲਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਹਿਮ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਮਿਲੇ ਨੇ... ਇਕ ਡਾਇਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ... ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੈਂਪ 'ਚੋਂ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਹੈ।” ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਹਿਮ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ; ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ‘ਸੰਤਾ’ ਦਾ ਪੀ.ਏ. ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੜਵਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹਥਿਆਰ ਵੰਡਣ ਦੀਆਂ ਲਿਸਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।’ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ, ‘ਹੋ ਸਕਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਭੇਜੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦੇ ਹੀ ਪਕੜੇ ਜਾਣ... ਹੋ ਸਕਦੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨੋਟਿਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ।’

ਅਜਿਹੀ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਘਰੋਂ ‘ਬਾਵਾ ਜੀ’ ਆਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ (ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ) ‘ਤੇ ਜਨਰਲ ਬਰਾੜ ਦੀ (ਨੌਂ ਜੂਨ ਵਾਲੀ) ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਜਨਰਲ ਕੁਫ਼ਰ ਤੋਲ ਰਿਹੈ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ, ਵਿਦੇਸੀ ਹਥਿਆਰ ਬਰਾਮਦ ਹੋਏ ਨੇ; ਐਵੇਂ ਐਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਢੇਰ ਲਾ ਕੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ‘ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ; ਹੁਣ ਕੁਝ ਛੁਪਿਐ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ... ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅਥਾਹ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਟੈਂਕ ਬੀੜ ਦਿੱਤੇ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ... ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਭੋਲਿਆ।... ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਜਿੰਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਮਚਾਈ ਹੋਵੇ। ਅਬਦਾਲੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਲੜਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੋਮਾ’ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ... ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਖ਼ੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾਹੀਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ..।”

... ..

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਲੰਬੀ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੁਕਾਮੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਹੀ ਬੱਬਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਸਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ‘ਬਾਗ਼ ਵਾਲੀ ਗਲੀ’ ਵਿਚ ਉਤਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯੁੱਧ ਰਣਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਟੱਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੰਦਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਟੱਕਰ ਮਿਲੇਗੀ ... ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜਨਰਲਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ ਕਿ 5/6 ਜੂਨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ... ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਵੇਰੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੂ-ਰੀਤ ਦੇ ਬੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਤੋੜ-ਭੰਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਬੋਲਿਆ, “ਫ਼ੌਜੀ ਜਨਰਲਾਂ ਨੂੰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਧਰ ਕੇ, ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਟੱਕਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ। ਭਾੜੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਨੇ, ਇਹੋ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਣੈ। ਫ਼ੌਜੀ ਜਨਰਲਾਂ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗਾਨੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਬੈਠੇ ਨੇ।” ਏਨੇ ਨੂੰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆ ਬੋਲਿਆ, “ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਐਨਾ ਹੰਕਾਰ ਸੀ... ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਖੋਪ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਅਜੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲੜਾਕੂਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ।”

ਫਿਰ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਛੋਹ ਲਈ, “ਬੁਖਲਾਈ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਐਵੇਂ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਥਾ ਲੈਣ ਆਏ 20-25 ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਨਾਲ ਨੂੜ ਕੇ...ਸ਼ਰ੍ਰੇਆਮ ਬਜ਼ਾਰ 'ਚ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਕੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਜ਼ਾਰ 'ਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ..। ਗੋਲਕ 'ਚੋਂ 15 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਕੱਢ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਲੈ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ-ਤੁਰਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।” ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਉਸਨੇ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਬਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਗਈ ਸੀ... ਉਥੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਡੇਢ-ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਡੇਰਾ ਹੈ।”

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ ਅਤੇ ਨਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਕੋਈ 1000-1500 ਮੱਝਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਹਾਂ, ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਖੂਬ ਚਰਚੇ ਨੇ ... ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਦੇ ਵੀ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ।”

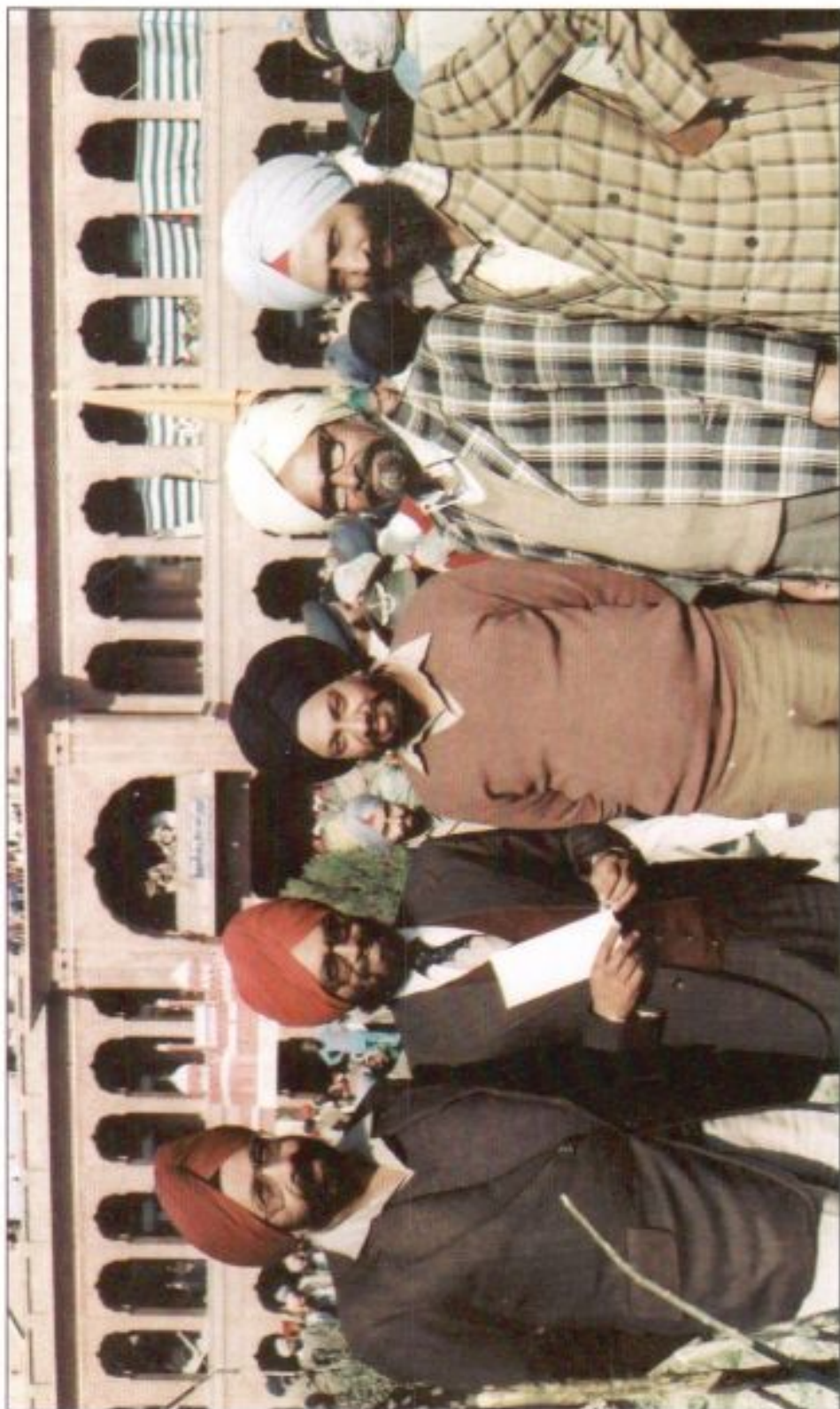
... ..

ਕੋਤਵਾਲੀ ਅਹਾਤੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵੱਲ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਮਰਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ, ਫਿਰ, ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਐਵੇਂ ਹੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਰ ਬੁਲੇਟਿਨ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ, “ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। (No damage has been done to Harimandar Sahib)” “ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੋਈ ਵੱਡੀ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਘਾਣ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ

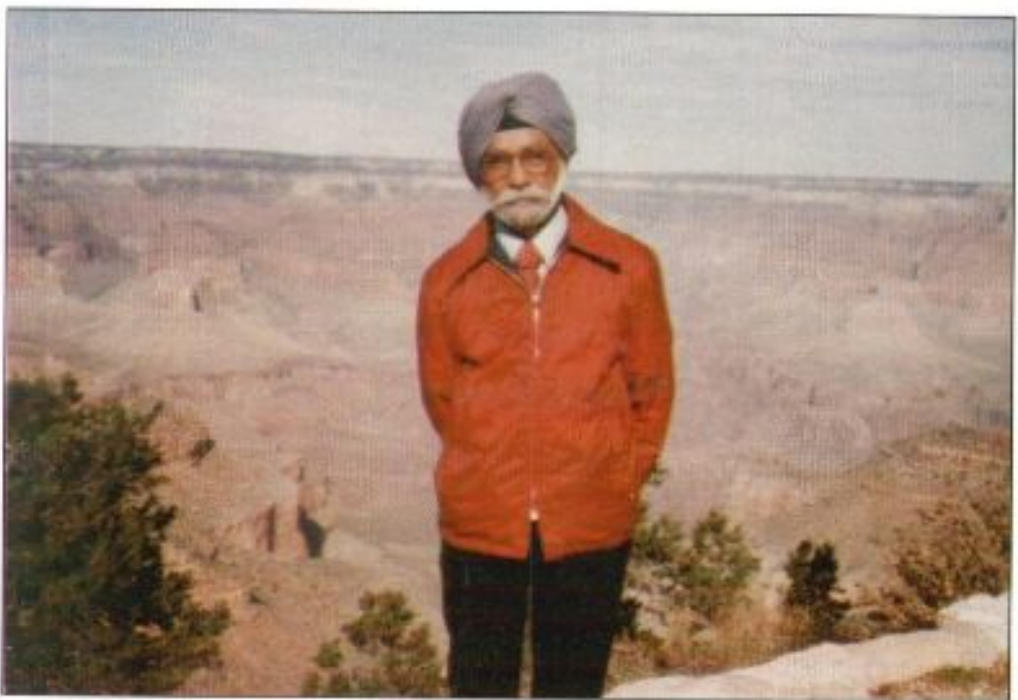
ਜੂਨ 84 ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 24 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ ।

ਦਸੰਬਰ 1983 ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ
(ਖੱਬੇ) : ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ., ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ,
ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ.)

ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਸ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ
(ਸਾਬਕਾ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ)

ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੀ

ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ (1982)

ਬੀਜੀ ਪਰਲਾਜ ਕੌਰ (ਸੁਪਤਨੀ ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੀ) ਤੇ ਲੇਖਕ (1986)

ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਾਂ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਪਤਾ, ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੀ ਸਮਝ ਹੈ? ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਝੂਠ-ਮੂਠ ਬੋਲੀ ਜਾਵੇ.. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਸੱਚ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਣਾ।”

ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ (BBC enjoyed credibility) ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ (official propaganda) ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ 'ਦੈਵੀ ਸੱਚ' (unquestionable Gospel Truth) ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਸੀਂ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਣਦੇ ਸਾਂ। ਕਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰੇਡੀਓ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਕੇ, ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਹਨ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 3000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ।”

ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚੱਲਦੀ ਚਰਚਾ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਅਕੀਦੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੋਂਦ (emotional existence) ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਹਿੱਲ ਗਏ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਾ (religious and sentimental prop) ਹੀ ਹਮਲਾਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਪ੍ਰਤਿ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (loyalty to the army and the country) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ 'ਜਾਤੀ ਮੰਡਲਾਂ' ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਅਤੇ ਸਦਮਾ (shock) ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਘੜੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ (manufactured loyalty) ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਭਿਆਨਕ ਸੀ।”

...

...

...

...

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਦਿਨ ਰਾਤ 'ਟਿਕ ਟਿਕ' ਕਰਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ 'ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ' ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਓਪਰੇਟਰ (teleprinter operator) ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਂਗੜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਓਪਰੇਟਰ ਆਪਣੀ ਰੂਟੀਨ (routine) ਮੁਤਾਬਕ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਉਠ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਝਾੜ-ਪੁੱਝ ਕਰਦਾ, ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੇ

ਰਸੀਵਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕੰਨ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ। ਪਿਛਲੇ 7-8 ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ 'ਡੈਂਡ' ਪਿਆ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਐਕਸਚੇਂਜ (telephone exchange) ਨੂੰ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, "ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਅੱਗੇ ਕਿਵੇਂ ਭੇਜੀਏ?" ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦਾ, "ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ, ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ 'ਬਲੈਕ ਆਊਟ' (black-out) ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ, ਸਾਰਾ ਸੂਬਾ ਹੀ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲਾ ਬਦਨਾਮ 'ਲੱਧਾ ਕੋਠੀ' ਵਾਲਾ ਪੁਲਿਸ ਇੰਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ' (interrogation centre) ਬਣ ਗਿਆ।" ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੀੜ-ਗੁਸਤ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਘੁਟਿਆ ਘੁਟਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ, "ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹਾਊਸ ਅਰੈਸਟ ਹਾਂ, ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਸਟਡੀ (larger military custody) ਵਿਚ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।" ਆਪਣੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਅਕੇਵੇਂ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਚੇਲਾਨੀ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ 'ਡੈਂਡ' ਪਏ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੇ 'ਡਾਇਲ' 'ਤੇ ਘੁਮਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ... ਰਸੀਵਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਐਵੇਂ ਕੰਨ ਨੂੰ ਲਾਈ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਭਾਰੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੀੜਾ-ਦਰਦ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਰੋਹ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, 'ਕਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ? ਕਿਵੇਂ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ? ... ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਛੁਪਾ ਰਿਹੈ... ਮੇਰੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਦਮ ਭਰਦੀ ਹੈ। ... ਹਾਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਏ.ਪੀ. 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ... ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਖੁਦ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'

ਸੂਰਜ ਲੱਥ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਲੰਬੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਸਰ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਉਠ ਕੇ 'ਏਅਰ ਫ਼ੋਰਸ' ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਵਿਹਲਾ ਫਿਰਦਾ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਫਿਰ ਆਫ਼ਿਸ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਏ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੈਟ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਰਸੀਵਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਮੈਨੂੰ 'ਡਾਇਲ ਟੋਨ' ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਰਸੀਵਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। "ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਲਗਦੈ", ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਨਿਕਲਿਆ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਲਾਈਨਾਂ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਈ ਮੁਕਾਮੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਮਿਲਾਇਆ। ਅਜੇ ਐੱਸ.ਟੀ.ਡੀ (STD) ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ 'ਲੋਕਲ ਟੈਲੀਫੋਨ ਐਕਸਚੇਂਜ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।' ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ/ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ 'ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ' ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਿਆ।

ਇੰਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਰਝਾਇਆ ਚਿਹਰਾ ਇਕਦਮ ਖਿੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੇਸਬਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਰਿਸ਼ੀਵਰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਏ.ਪੀ.ਏ. ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਫ਼ੋਨ ਮਿਲਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ 8-10 ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਰੋੜਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਅੱਗੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਏ.ਪੀ. ਆਫ਼ਿਸ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੱਧੇ ਪੰਨੇ ਘੰਟੇ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਏ.ਪੀ. ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖ਼ਬਰ ਲਿਖਵਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਅਚਾਨਕ ਜੁੜਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜੁਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਹਫ਼ਿਆ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਚੱਲਦੇ ਸਾਹ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੱਬੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਚਾਰ

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ : “ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਈ ਗਹਿਗੱਚ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਵਿਚ 200 ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ 800 ਆਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਲੜਾਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਤਕਰੀਬਨ 6000 ਸ਼ੱਕੀ ਸਿੱਖ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ।” ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਵਧਾ ਕੇ 1200 ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਇੰਚਾਰਜ ਮਿਸ ਵਿੱਕੀ ਗ੍ਰਾਹਮ (Vicky Graham) ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। (ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ) ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ‘ਡੇਟਲਾਈਨ’ (dateline) ਨਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੈਸ/ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਟਾਈਮਜ਼ ਲੰਡਨ ਨੇ 14 ਜੂਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੁਰਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ। ਵਿਦੇਸੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਸਰ ਲਾਉਣ, ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ‘ਬਲੈਕ-ਆਊਟ’ ਕਰਨ ਦੇ ਬੇਦੋਸ਼ਸਤ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰ ‘ਲੀਕ’ ਹੋ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖਲਬਲੀ ਮਚ ਗਈ ਸੀ।

... ..

ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨ ਓਪਰੇਟਰ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨੇ 11 ਜੂਨ (ਸੋਮਵਾਰ) ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਜੋੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ‘ਟੈਸਟਿੰਗ’ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਦਾ ਕਰਫ਼ਿਊ ਅਜੇ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਲੰਬੀ ਢਿੱਲ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੁਝ ਰੁਮਕਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਖਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਿੱਲਤ, ਦੁੱਧ ਦੀ ਘਾਟ, ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਅਤੇ ਉੱਤਰ

ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਦੇ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਕੱਟ ਲੱਗੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਟਿਊਬਵੈਲਾਂ ਤੋਂ ਪੀਣ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਪਲਾਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕੱਟ ਕਰਕੇ ਟਿਊਬਵੈਲ ਠੱਪ ਪਏ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਇੱਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਪਿਛਲੇ ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਏ.ਪੀ. ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਦਾ ਹੁਣ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ।' ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਉਸ ਦਾ ਜਲੰਧਰ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲ ਲੰਬਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਵਾਪਸ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਸਿਟੀ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਕੋਲ ਦੀ ਅਸੀਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀ ਬੱਸ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਅਤੇ ਛੱਤ ਉਪਰੋਂ ਭਰੀ ਖੜੀ ਦੇਖੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਬੱਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਬੱਸ ਜਲੰਧਰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੱਸ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੋਰ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬੈਠ ਗਿਆ। 50-60 ਸੀਟਾਂ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 100-125 ਲੋਕ ਚੜ੍ਹੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਬੱਸ ਚੱਲ ਪਈ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਬੇਤਾਬ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅੱਠ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ।

ਚੱਲਦੀ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਾਰੇ (scenario) ਨੇ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵੱਲ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਇਉਂ ਹੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੱਖੀਆਂ (over crowded) ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਵਲ *ਟਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (Train to Pakistan)* ਦੇ ਟਾਈਟਲ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਉਪਰੋਂ ਬੋਲੋਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਫੋਟੋ, ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਹੂ ਭਿੱਜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ 'ਮੈਟਾਫਰ' (Metaphor - 'ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ') ਬਣ ਗਈ ਸੀ।

...

...

...

...

ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦਾ ਬਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਸੀ। ਅਣਕਿਆਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ, ਵੱਡੀ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਦ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਹੱਤਕ (collective Sikh humiliation) ਤੋਂ

ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਬੇਦਲਿਆ (disoriented) ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਇਆ ਦੜ-ਵੱਟੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸਮਾਨੋਂ ਕੜਕ-ਕੜਕ ਕਰਦੀ ਡਿੱਗੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਦਹਿਲ ਵਾਂਗ ਭਾਰੀ-ਭਰਕਮ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਹੀ ਸੂਤ ਲਏ ਸਨ। ਜਾਨ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਹੀ (survival instinct overpowered them) ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗ਼ਾਨੀਮਤ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਹਿੰਦੂ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਫ਼ੌਜ ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ' (saviour) ਬਣ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ, 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ 'ਅਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ' ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਥੇ ਛੁਪੇ ਜ਼ਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ-ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।' ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅਫ਼ਵਾਹ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ 200-300 ਨੰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਈਆਂ ਨੇ।' ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅਫ਼ਵਾਹ ਦਾ ਵੀ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਰਮੂਲ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਇਸ ਅਫ਼ਵਾਹ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਜਿਹੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਆ, ਉਹ 'ਨੰਗੀਆਂ' ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ।" ਕਮੇਟੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਾਂ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦੇ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਜਾਣਕਾਰ ਦਾ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ (reference) ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ/ਹਿਸਟਰੀ ਤੋਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਜਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਐਵੇਂ ਪੁੱਠੇ-ਸਿੱਧੇ ਸਵਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਭੂ-ਭਾਰਤੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਦੌਰਾਨ, ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਚਟਪਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ 'ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ' ਨੂੰ ਤੋਲਣ-ਜਾਂਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਭੂ-ਭਾਰਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ 'ਸਪੈਸ਼ਲ ਅੰਕ' ਕੱਢਿਆ। ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ 'ਸੱਚੀਆਂ' (confirmed and verified) ਅਤੇ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੇ-ਪਰਖੇ ਤੱਥ ਹੋਣ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਕਸ (ਬੋਝ) ਵਿਚ ਬੜੀ ਚਟਾਕੇਦਾਰ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। 'ਕਈ ਨੰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ 'ਚ'

ਮਿਲੀਆਂ।' ਹੋਰ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਨੂੰ 'ਖ਼ਬਰਾਂ' ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ 'ਕੀ ਹੋਇਆ' ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕਤਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੈਗਜ਼ੀਨ/ਮੈਟੀਰੀਅਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭੂ-ਭਾਰਤੀ ਧੜਾ-ਧੜ ਵਿਕਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੱਲ ਰਹੇ ਭੁਲੇਖੇ, ਤੌਖਲੇ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਗਲਤ-ਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਵਿਭਚਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ' ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ।¹

... ..

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਫੋਟੀ-ਜਿਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਵਸੇ 'ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਐਕਸ਼ਨ' ਦੀ ਪੁਰ-ਅੰਦਰੋਂ ਹਾਮੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ (with few exceptions) ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਹੁਣ 'ਇੰਡੀਆ ਸਟੇਟ' ਦੀ 'ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ' (military might) ਉੱਤੇ 'ਨਾਜ਼ ਅਤੇ ਗੌਰਵ' ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ 'ਤਬਾਹੀ-ਬਰਬਾਦੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ 'ਸਮੂਹਕ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਅਤੇ ਦਮਨ' ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ'?"

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ (thinking and perceptions) ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰੋਜ਼-ਮਰ੍ਹਾ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 'ਪੰਜਾਬੀਅਤ' ਜਿਹੜੀ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਖੰਡਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ; ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੈਕੁਲਰ (secular) ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਕਾਰਕੁੰਨ ਤੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸੁਚੇਤ-ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਚੁੜੇ ਸਨ।²

... ..

1. ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ 'ਸਪੈਸ਼ਲੀਕਰਨ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ 'ਚੋਂ ਨੰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ।' ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਬਿਆਨ 6 ਅਗਸਤ 1984 ਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਵਿਚ ਛਪਿਆ।

2. ਨ੍ਰਿਪਇੰਦਰ ਰਤਨ, ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਸੋਚ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ, 'ਜਦੋਂ ਸੋਚਾਂ ਤਿੜਕ ਗਈਆਂ' ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ: "ਐਕਟਿੰਗ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਲੰਧਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮੈਂ 4 ਤੋਂ 18 ਜੂਨ (1984) ਤਕ 'ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ' ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ... 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ"

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ। ਅਜੇ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚਲੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਵੱਲੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ (11 ਜੂਨ ਨੂੰ) ਕੀਤੀ 'ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ 'ਟੈਲੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼' ਉੱਤੇ ਸਾਡੇ ਆਫ਼ਿਸ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਦਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ... ਸਿੱਖ ...ਹੁਣ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਗੇ।" ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਦਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ 'ਉਹ ਜਾਬਰਾਨਾ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ 17 ਜੂਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ 'ਰੋਸ ਦਿਵਸ' ਮਨਾਉਣ... ਉਸ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਕਾਲੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ, ਕਾਲੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਵੀ ਕਾਲੇ ਦੁਪੱਟੇ ਲੈਣ...ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਨਾ ਬਾਲਣ।'

ਬਾਦਲ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡਣ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ..., 'ਇਹ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਕਦਮ ਹੈ।' ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮੂੰਹੋਂ-ਮੂੰਹ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਬਾਦਲ ਨੇ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਿੰਦਿਆਂ...ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਵਿੱਢੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡ ਦੇਣ।' ਪਰ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਬਾਦਲ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਆਪਣੇ ਸਨਮਾਨ—ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ, ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਰੋਸ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਕਰਨ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਐੱਮ.ਪੀਜ਼ ਅਤੇ ਐੱਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ।"

ਦੋਨਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। (11 ਜੂਨ)

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ 'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬੋਲੇ, "ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ ਫੜੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਅੱਜ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਦਿਖਾਇਐ। ਜਨਰਲ ਬਰਾੜ/ਨੇ ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ, ਦੋ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਐੱਸ.ਐੱਲ.ਆਰ. ਦਿਖਾਈਆਂ। ਕਿਹਾ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਕੜੀਆਂ। ਇਕ ਵਾਕੀ-ਟਾਕੀ ਦਿਖਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਇਸਨੂੰ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੇ

—ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਸਾਂ... ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪਾਝ ਪੈ ਗਏ ਸਨ।"

"ਮੈਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। 15 ਜੂਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਕਾਮਰੇਡ ਸੱਤਪਾਲ ਭਾਂਗ ਅਤੇ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੀ.ਪੀ.ਐੱਮ. ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਿਜੇ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨਾਲ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਨਾਂ (ਇਕੱਠਿਆਂ) ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਮਰੇਡ ਸਨ, ਸੈਕੁਲਰ ਸਨ, ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਸਨ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਕਾਮਰੇਡ ਸੱਤਪਾਲ ਭਾਂਗ ਅਤੇ ਵਿਜੇ ਮਿਸ਼ਰਾ 'ਹਿੰਦੂ' ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਸਿੱਖ' ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ-(ਅਕਾਲੀ, ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ.) ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ...ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।"(ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 15 ਜੂਨ 2012)

ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੱਗਦੈ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ... ਅਖੇ ਵਿਦੇਸੀ ਹਥਿਆਰ ਨੇ... ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਖਰਚਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ... ਸਮੱਗਲਰ ਹਰ ਹਥਿਆਰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।”¹

...

...

...

...

ਦਿਨ ਦੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਅੱਜ 12 ਜੂਨ ਤੋਂ ਲੰਬੀ 12 ਘੰਟੇ ਦੀ ਢਿੱਲ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਵੀ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬਣੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਸੋਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ (ਭਾਈ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੋਲਣ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਰੰਸੀ-ਨੋਟ ਕੈਸ਼ ਰੁਪਏ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਨੇ।’

ਬਜ਼ੁਰਗ ਫੇਰ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਇਕ ਔਰਤ ਅਤੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੋਰੀ ਹੋਏ ਗਹਿਣੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਲੱਭਦੇ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰ੍ਹਦੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੋਰੀ ਕਰ ਕੇ ਇਥੇ ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਗਿਆ? ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ‘ਚੋਰ’ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ?”

‘ਬਾਵਾ ਜੀ’ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਸਾਂ ਕਿ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ‘ਸੀਨ’ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ‘ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਕੈਸ਼ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਸੀ।’

ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਟਰੰਕ ਕੱਢਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਨੋਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਬੈਂਕ ਦੀ ਸੇਫ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਣ... ਟਰੰਕ ਵੀ ‘ਵਾਟਰ-ਪਰੂਫ਼’ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਟਰੰਕ ਕੱਢਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਭਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕਾਗਜ਼ੀ ਨੋਟ ਸੁੱਕੇ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖਰਾਬ ਨਾ ਹੁੰਦੇ...? ਇਹ ਸਭ ਫ਼ੌਜ ਡਰਾਮਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਇਉਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਜੀਪ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ। ‘ਬਾਵਾ ਜੀ’ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫ਼ੌਜੀ ਜੀਪ ਆਈ ਹੈ?” ਅਤੇ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਇਕ ਬਾ-ਵਰਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਿਆ, ਇਥੇ ਕੋਈ “ਮੈਡਮ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ?” “ਨਹੀਂ ਸਰ! ਇਸ ਨਾਮ ਦੀ ਇਥੇ ਕੋਈ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ”, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ। ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

1. ‘ਗੋਲਡਨ ਟੈਪਲ’ ਚੋਂ ਫੜ ਕੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ‘ਤੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਵੱਡੇ ਹਥਿਆਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ, ਦੋ ਮੀਡੀਅਮ ਰੇਂਜ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਅਤੇ ‘ਵਾਕੀ-ਟਾਕੀ’ ਸੈੱਟ ਦਾ 10 ਜੁਲਾਈ (1984) ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ‘ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ’ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਲੈਂਡ ਲਾਈਨ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੈਂਟ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀ ਫੋਨ-ਨੰਬਰ ਵਾਲੀ 'ਸਲਿਪ' ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਚੇਚੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀ। ਮੇਰਾ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, 'ਦਾਲ' 'ਚ ਕੁਝ ਕਾਲਾ ਹੈ। 'ਮੈਡਮ' ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਬਹਾਨਾ ਹੈ।' ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਝਾਤ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ 'ਭਾਣਾ ਤਾਂ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ।' ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। 'ਅੰਦਰੋਂ ਫੜੀਆਂ ਲਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ.., ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ..। ਫ਼ੌਜ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਹੋਵੇਗੀ।' ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ..। ਪਰ ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੰਜ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ.. ? ਕਰਫ਼ਿਊ ਵੀ ਅਜੇ ਲਾਗੂ ਹੈ... ਬੱਸਾਂ ਵੀ ਅਜੇ ਚਲਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀਆਂ... ਕਿਸੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੋਲ ਪ੍ਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ?'

ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ, 'ਜੇ ਮੈਂ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਖਿਸਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ; ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ..। ਨਾਲੇ ਬਚ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ ਕਿਥੇ... ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ ?'

ਅੰਤ ਮੈਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, 'ਦੇਖੀ ਜਾਵੇਗੀ..ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ...ਇਥੇ ਹੀ ਘਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਰਹਾਂਗਾ।'

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ... ਕਿਲੋ ਕੁ ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰਾਂ ਦੀ 'ਵਾੜ' (fencing) ਲਗਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਫੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਉਸੇ 'ਜੇਲ੍ਹ' ਵਿਚ ਡੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ 'ਯੁੱਧ-ਕੈਦੀ' [Prisoners-of-War-(POW)] ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿਆਸਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਿ 'ਵੱਡੀ ਬਿਪਤਾ ਅਤੇ ਕਹਿਰ' ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਟੁੱਟ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਸੰਭਾਵਤ 'ਕਹਿਰ' ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ... ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ... 'ਉਧੇੜ-ਬੁਣ', ਬਸ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਕਰਫ਼ਿਊ ਦੀ ਢਿੱਲ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅੱਜ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਕੁ ਅਹਿਮ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਵੈਸਟਰਨ ਕਮਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ 'ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ' ਹੀ ਲੱਗਿਆ। 'ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਆਸਥਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ।' (Our jawans

went in the Golden Temple with prayer on their lips and reverence... our jawans showed restraint and did not fire on their own.)

ਅੱਜ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ : 'ਸ੍ਰੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ... ਉਹ ਦੁਖਦਾਈ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਹਨ...ਜਿਸ 'ਤੇ ਹਰ ਹਿਰਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਕੌਮਾਂ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਿਪਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ ਠੀਕ ਹਨ। ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਰਾਹੀਂ ਸੀਲ ਕਰ ਕੇ, ਉਸਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।'

'ਪਾਵਨ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ 'ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ' ਸਭ ਠੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਸਭ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਹਾਂ... ਸਾਡੀ ਸਾਂਝ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਗਤਾਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਸੱਚਖੰਡ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਸਤਕ ਲਗਾ ਸਕਣਗੀਆਂ।'

'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਉੱਤੇ ਅੱਗ-ਬਬੂਲਾ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਫੌਜ ਨੇ ਇਹ ਬਿਆਨ ਜਥੇਦਾਰ ਤੋਂ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨੌਕ 'ਤੇ ਦਿਵਾਇਐ... ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਮਰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ...ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਕਲੰਕਤ ਕਰ ਰਿਹੈ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ...ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਜਥੇਦਾਰ 'ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੈ' ਦੀ ਰਟ ਲਾਈ ਜਾਂਦਾ...ਕਹਿੰਦੇ ਆਪਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਸਭ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਹਾਂ...ਸਾਡੀ ਸਾਂਝ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ...ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੋ...। ...ਸਾਡਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ...ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ... ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਲੁੱਡੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ... ਸਾਡੀ ਤਬਾਹੀ 'ਤੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡਦੇ ਫਿਰਦੇ... ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ... ਕੋਈ ਭਰਾ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਉੱਤੇ ਇਉਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦਾ ? ਇਹ ਸਾਡੇ ਕਿਵੇਂ ਭਰਾ ਹੋਏ ?" ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।¹

...

...

...

...

ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ 'ਤੇ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਾ (Army Raid)

ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਉਹੀ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੌਖਲਾ ਤੇ ਡਰ ਸਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜੀਪਾਂ-ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਫੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨ ਨੇ ਸਟੇਨ ਗੰਨ

1. ਇਸ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਹੋਈ। ਫਰਵਰੀ 1985 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ... ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ; ਦੋ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੰਨਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰੀ ਖੜੇ ਸਨ।

ਦੋ ਘੰਟੇ ਚੱਲੀ ਮੇਰੇ ਘਰ, ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਸਫ਼ੈਦ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਬੱਲੇ ਮੇਰੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾ ਲਏ ਸਨ। ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸਾਡੀ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। (ਵਿਸਥਾਰ ਜਦੋਂ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਤੁਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਡ਼ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।)

ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਬਜ਼ੁਰਗ 'ਬਾਵਾ' ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਤੇ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਬਿੱਟ ਬਿੱਟ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਮਾਨਸਿਕ ਝਟਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਫਿਰ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ। ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਫਿਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਕਾਮੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ, ਕੁਝ ਕੁ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ 'ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ... ਪਰ ਬਚ ਗਿਆ।'

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਐੱਸ.ਪੀ. ਪੰਡਤ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਪਏ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਛਾਪੇ ਦੀ ਗੱਲ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਤੋਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਕਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਨੇ।" ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ, ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਊਰੋ (ਆਈ.ਬੀ.) ਵੱਲੋਂ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੌਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚੋਪੜਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ...ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ।" ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ 'ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ...ਹੋ ਸਕਦੈ ਆਈ.ਬੀ. ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਨੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ 'ਪੂਲ' ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।'

ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ, ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਪੇ ਬਾਰੇ ਕਿਆਸ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। 'ਸ਼ਾਇਦ, ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕੁਝ ਹਦਾਇਤਾਂ' ਦੇ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ 'ਟਰੈਕ' (track) ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।'

ਮੈਨੂੰ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ

‘ਲੈਂਡ ਲਾਈਨ’ ਟੈਲੀਫੋਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਟੇਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਇਹਤਿਆਜ਼ ਵਰਤਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ‘ਨਾ ਕਹਿਣਯੋਗ’ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਜਾਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ‘ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ‘ਗਲਤ’ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵਗੀ।’ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਮੇਰੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਮਾਮ ਜ਼ਰਬਾਂ-ਤਕਸੀਮਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਮੇਸ਼ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ, ‘ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਰਹੋ... ਹੁਣ ਕੋਈ ਧੱਕਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।’ ਫਿਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦਿੱਲੀ ਤੁਹਾਡੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਹੈਂਡ-ਆਫ਼ਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੁਲੀਗ ਚੰਦਰ ਮੋਹਨ ਸਾਹਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਡੁਬਈ ਵਾਲੇ ਰਿਪੋਟਰ ਗੁਲਸ਼ਨ ਲੂਬਰਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ... ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਯੂਨੀਅਨ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਸਾਂ।”

ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਗਰਾਊਂਡ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੇ ਐੱਨ.ਐਮ. ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਮੇਜਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਾ (raid) ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਜਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਦੀ 6 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਸੀ। ਉਥੋਂ 74 ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਫੜੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ 12 ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ 303 ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਰਾਈਫਲਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਈਆਂ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਫੜੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਹਲਾ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ (ਕਾਰਬਾਈਨਾਂ ਆਦਿ) ਮੇਜਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਡੋਰੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਰੱਖ ਆਇਆ ਸੀ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ, ਮੇਜਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ-ਮੂਲ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਇਹ ਭੇਦ ਉਪਰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ... ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੇਜਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਉੱਤੇ ‘ਰੇਡ’ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਜਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ 1986 ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਕਈ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਸਾਰੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸੁਰਖਰੂ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ‘ਹੋਣੀ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਟਲ ਗਈ। ਐਵੇਂ, ਇੰਧਰ-ਉਧਰ ਨਾ ਖਿਸਕਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਹੀ ਸੀ।’

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੇਖਣ ਗਏ ਸਾਂ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਮੁਨਿਆਰਾਂ, ਪਾਪੜਾਂ, ਗਲੀ ਤਰਖਾਣਾਂ, ਬਾਜ਼ਾਰ

ਕਾਠੀਆਂ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਥੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਸੀ।

ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਘੌਰੇ ਦੇਖੇ, ਟੁੱਟੇ ਮੀਨਾਰ ਤੱਕੇ। ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਟੁੱਟੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਦੂਰਬੀਨਾਂ ਅਤੇ ਸਟੇਨਗੀਨਾਂ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਫ਼ੌਜੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਟੁੱਟੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਮਲਬਾ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਹਟਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਮੁਕਾਮੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ-ਨੁਮਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜਿਹੜੇ ਹਥਿਆਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ 'ਮਾਰਕ' ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ... ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਨ; ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਟਰਾਂਸਮੀਟਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ... ਆਦਿ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਵਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸੀ ਤਹਿਤ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਬਾਗ਼ੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨਾਲ 'ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ' ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।'

ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ, ਹੱਕ, ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ...। ਸੱਚਖੰਡ ਦੇ ਚਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ... ਇਥੋਂ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਛੇਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ।'

... ..

ਜੂਨ 14 (ਵੀਰਵਾਰ) ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਬਾਨੀ, ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ' ਸੀ ਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ, 'ਤਕਰੀਬਨ ਸਵਾ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।' ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਉੱਤੇ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, 'ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਬਣੇ ਉਸਦੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਹੈ।'

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਰੋਸ ਵਿਚ, 'ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ' ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਨੇ 'ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ' ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ-ਕੈਪਟਨ

ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਰਚਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੈਂਬਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁਣ ਜਲੰਧਰ ਤਕ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਰੂਟ 'ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਵੀ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਬੱਸਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ, ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਵੀ ਲਵਾਇਆ। ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਦਿਖਾਏ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ 'ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ' ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਭਗਤ ਅੱਜ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ, ਐਡੀਟਰਾਂ ਦੀ ਮਿਲਟਰੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ, ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ 'ਬਰੀਫ਼ਿੰਗ' (Briefing) ਕੀਤੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਗੁੰਮਰਾਹ (disinformation) ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨ, ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਲੀ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮਾਰਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ *ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼* ਦੇ ਦਿੱਲੀ-ਸਥਿਤ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਐੱਮ.ਕੇ. ਧਰ ਨੇ ਅਖ਼ੋਤੀ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।' *ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼* ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ।

ਅੱਜ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।' ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ... ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਸੀ।... (ਸਿੱਖ) ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।'

ਅੱਜ, ਮੇਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਹੀ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ (sensational) ਖ਼ਬਰ ਆਪਣੇ ਨੈੱਟਵਰਕ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੀਰੋਇਨ, ਚਰਸ, ਹਸ਼ੀਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰੰਸੀ ਬਰਾਮਦ ਹੋਈ...ਅਤਿਵਾਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਗਲਿੰਗ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ...।' ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ, 'ਹੋ ਸਕਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਸੁਸ਼ੀਲ ਬਾਲੀ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।'

ਦਸ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਆ

ਗਿਆ ਕਿ “ਹੀਰੋਇਨ ਤਾਂ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰਡਰ ਤੋਂ ਫੜੀ ਸੀ... ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇੜਿਉਂ ਥੋੜੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਅਫ਼ੀਮ ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ।”

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਨੰਗੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਫੜਨੀਆਂ ਅਤੇ ਨਰਕੋਟਿਕਸ (narcotics) ਦਾ ਪਕੜੇ ਜਾਣਾ—ਸਭ ਝੂਠ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।”

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦਾ ਬੁਲਬੁਲਾ ਫਟਿਆ

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵੱਲੋਂ ਭੋਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਦੀ ਟਾਈਮਜ਼, ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਉਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਨੇਤਾ’ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਨੂੰ ਅੱਜ ਗੀਲੇਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਲੰਧਰ ਮੁੜੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸਿਵਲ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਛੁਪਦਾ ਛੁਪਾਉਂਦਾ, ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਡਾਕਟਰੀ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਏ.ਪੀ. ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ‘ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਦਰਜਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪੱਗਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ।’

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਧੌਕੇ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ‘ਬਲੈਕ ਆਊਟ’ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ/ਰੇਡੀਓ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ‘ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਏ ਜ਼ਾਨਦਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਓਪਰੇਸ਼ਨ’ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਇਕ-ਪਾਸੜ ਸਰਕਾਰ-ਫ਼ੌਜ ਦੀ ‘ਵਾਹ-ਵਾਹ’ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ 14 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਡਰਾਮੇ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ‘ਡੇਟਲਾਈਨ’ ਵਾਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੰਡਨ ਦੇ ਦੀ ਟਾਈਮਜ਼

1. ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਨਾਮਵਰ ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੋਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਝੂਠ ਫੈਲਾਇਆ। ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ., ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗ਼ਲਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭਿਜਵਾਈਆਂ। (Planting wrong stories) ਗ਼ੁਲਾਮ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੈਸ (subservient press) ਨੇ ਝੂਠ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਫੈਲਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕਾਲਖ਼ ਮਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। (Tragedy of Punjab: Operation Blue Star and After, Kuldip Nayar and Khushwant Singh, p. 115, Vision Books, Orient Paperbacks)

ਲੰਡਨ (The Times London) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਛਪੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਸਮੇਤ 1200 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ' ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਂ ਖਿਚਾਈ ਵੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਦੇਸੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਦੇਸੀ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਖ਼ਬਰ ਛਪਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ (16 ਜੂਨ), ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਦਰ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ, ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ; ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਛਾਪਾ ਵੀ ਮਾਰਿਆ, ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ। ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਆਫ਼ਿਸ ਵਿਚ ਵੀ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ 'ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਰਡ' ਵੀ 'ਰੀਨਿਊ' ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਸਥਾਈ ਜ਼ਮਾਨਤ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਕੋਰਟ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 35 ਘੰਟੇ ਲੰਬੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸੂਤਰਾਂ (sources) ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵੇ ਪਰ ਉਹ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ (ethics) ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰੋਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਦਰਜ ਐਫ਼.ਆਈ.ਆਰ. ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਏ.ਪੀ. ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਐਡੀਟਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਕੁਝ ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।" ਉਸੇ ਸਾਲ ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ (New York Times) ਨੇ ਇਕ 'ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ' (Truth on Trail) ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਉੱਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ-ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸਹੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰੀ ਐਕਸ਼ਨ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਲਾ-ਲਊ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।'

‘ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਜਰਨਲਿਸਟਸ’ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਈ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਵਾਈ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅਖ਼ੀਰ, ਸਤੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਨੇ ਫਿਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਇਸ ਕਦਮ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

(ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ, ਦੇਖੋ: “An Eye Witness Account by Brahm Chelany, Correspondent, Associated Press of America (AP)” - Annexure-F, *Tragedy of Punjab: Operation Bluestar and After* by Kuldeep Nayar and Khushwant Singh)¹

... ..

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਆਸੀ-ਧਿਰਾਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤਣ ਗਈਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੋਕਦਲ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਨੇ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਬੋਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ 1971 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ‘ਦੁਰਗਾ’ ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ (15 ਜੂਨ ਨੂੰ) ਕਿਹਾ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕੀਤੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ... ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਉਹ ਦੇਸ ਵਿਆਪੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ‘ਠੀਕ ਸੰਦਰਭ’ (correct perspective) ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜੁੰਮੇ ਲੈਣ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ।” (ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 16 ਜੂਨ, 1984)

(ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਅਤੇ ਅਡਵਾਨੀ ਦੋਨੋਂ ਇਕੱਠੇ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, 19 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਂਝੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਫਿਰ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ

1. ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸਿਉਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਤ ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਨਾਲ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਹੁਲੀਆ ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਇਕ ਕਾਰ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਲਿਸ ਜਿਸ ਦਿਨ ਡਾਕਟਰ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਫੜਨ ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਅੱਗੇ ਉਸਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਬਿਲ' ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਲੜਨ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਡਵਾਨੀ ਅਤੇ ਵਾਜਪਾਈ ਨੂੰ ਬਿਲ ਬਾਰੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, "ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਇਸ ਬਿਲ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰੇਗੀ" (ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, 20 ਅਗਸਤ 1984)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਗਸਤ (1984) ਨੂੰ (ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ) ਵਾਜਪਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਉਹ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ; ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ... ਸਿਰਫ਼ ਗ਼ੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀਆਂ ਹੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੀ ਠੀਕ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ।"

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਐੱਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾਰਾਓ ਅਤੇ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭੇਜੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ, ਮਧੂ ਦੇਡਵਾਡੇ, ਰਵਿੰਦਰ ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੈਗਡੇ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਖੱਬੇ ਫ਼ਰੰਟ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ—ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ., ਸੀ.ਪੀ.ਐੱਮ., ਫ਼ਾਰਵਰਡ ਬਲਾਕ, ਆਰ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਆਦਿ-ਬੋਝੇ-ਬਹੁਤੇ ਵਲ-ਫੇਰ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਾਸਕੋ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ ਹੀ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਲੀਡਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਦੌਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲੋਂ 'ਪ੍ਰੇਰਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਾਜ਼ਸ਼' (imperialism's inspired conspiracy) ਹੀ ਮਿਥਦੇ ਸਨ। ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸਲੇ ਪਿੱਛੇ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸੀ.ਆਈ.ਏ.' (C.I.A.) ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਵੀ 'ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ' ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਡੱਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਧਿਰ (aggressor) ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ 'ਫਿਟ-ਲਾਹਨਤ' ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਮਜ਼ਲੂਮ ਧਿਰ' (victim side)—ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਹੀ 'ਨੁਕਸ' ਕੱਢਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਨਾਹਗਾਰ' (villain) ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਹਮਲਾਵਰੀ ਰੁਖ਼ ਧਾਰਨ (aggressive posture) ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ 'ਦੇਸ ਧਰੋਹੀ, ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਦੇਸ ਭਗਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ' ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। 'ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਰੋਲ' ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੀ 'ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ' ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਸਲਾਹਿਆ ਅਤੇ ਵਡਿਆਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਲੀਡਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿ 'ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।' (I am not in any way criticising the army.)

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਏ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰ-ਪੱਖੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਪਣਾਉਣ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ 'ਇਕ-ਪਾਸੜ' ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ

ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤ, ਮਾਨੋ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ, ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਰਤ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਖੂਹ ਵਿਚ ਧੜੱਕੇ ਭਿੱਗਿਆ ਪਿਆ। ਉਹ ਭੂਚਾਲ-ਨੁਮਾ ਝਟਕੇ, ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸੱਟ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਦਮੇ ਵਿਚ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਧਸਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ 'ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਬੇਦਲੇ ਪਏ' ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ 'ਵੱਡਾ ਗੱਦਾਰ', ਨਾ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਯੋਗ ਗੁਨਾਹਗਾਰ (unpardonable criminals) ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ (ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ) 'ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ' (ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ) 'ਤੇ 'ਹਮਲਾ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਇਸ 'ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ' ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਈ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਮਹਾਂਦੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ' ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ: 'ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਾਹਯਾਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਕਈ ਨਕਸਲੀ ਗਰੁੱਪ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦਾ ਆਪਸੀ 'ਕੁਰਸੀ ਯੁੱਧ' ਕਹਿ ਕੇ 'ਆਪਣੀ ਅਖੌਤੀ ਡੂੰਘੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ' (deep political understanding and analysis) 'ਤੇ ਫ਼ਸਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਬੱਜਰ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਬਾਰੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਰਸਮੀ ਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਪਰਾਤਲ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।¹

...

...

...

...

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਟੀ ਕੌਂਤਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਣਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਬਿੱਲਾ ਅੱਜ ਵੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ 'ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ' ਵੰਡ ਕੇ ਆਇਐ ਕਿ 'ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੇ ਮਰਨੇ ਕੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂਓਂ'

1. ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਲਈ 'ਪੈਂਡਲਿਟ' ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਛਾਪ ਕੇ ਸਰਕਾਰ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਪਰੋਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ, ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਨੂਰ' ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਏਅਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਸੀ ਐੱਚ.ਐੱਲ. ਕਪੂਰ ਦਾ ਬੰਦਾ ਆ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਲੈ. ਗਵਰਨਰ ਕਪੂਰ ਅੱਗੋਂ ਡਾ. ਨੂਰ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਉਸਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਡਾ. ਨੂਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਟਾਈਪ 30-40 ਪੰਨੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ, ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਇਸ ਦੀ ਕਾਪੀ ਵੀ ਕੋਲ ਰੱਖਣੀ। ... ਮੈਂ ਇਹ ਪੰਨੇ (ਦੂਜੇ ਦਿਨ) ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ... (ਉਸਨੇ) ਸੰਜਮੀ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਪੈਸੇ ਪੁੱਛੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੈਨਤ ਕਰ ਕੇ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੇ ਸੰਜਮੀ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਆਖਿਆ, "ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।" ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟ ਦੀ ਚੁੱਪ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਸਮਝ ਲਓ, ਮੇਰਾ ਬਲੈਕ ਚੈੱਕ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੈਸ਼ ਕਰਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।" ...ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪੈਂਡਲਿਟ ਏਅਰ-ਡਰੌਪ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਪੈਂਡਲਿਟ ਜਾਇਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਨੂਰ', "ਮੇਰੇ ਬਲੈਕ ਚੈੱਕ", ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 7 ਦਸੰਬਰ, 2008, ਸਫ਼ਾ 7)

ਨੇ ਲੱਭੂ ਬਾਟੇ ਹੈ... ਹਮ ਏਕ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਲੇ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਵਧਾਈ ਦੇ ਕਰ ਆਏਗੇ।” ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਲੀਡਰ ਇੰਨੇ ਤੁਅਸਬੀ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ‘ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ’ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅੱਜ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸੜੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇਖੀ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਰੈਕਾਂ ਉਪਰ ਸੜੇ ਹੋਏ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਖ ਬਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਕਈ ‘ਰੈਕ’ ਅੱਗ ਨਾਲ ਟੇਢੇ ਵਿੰਗੇ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਮੈਂ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ 6 ਜੂਨ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕੁਆਟਰ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ‘ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਬਜ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

ਦਰਦ-ਭਰੀ ਵਿਥਿਆ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਕਿ “ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਟਾਈਪ ਕੀਤੇ ਕਾਗਜ਼ ‘ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਚਾਰਜ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ।’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਈਨਾਂ ਥੱਲੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਬਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ... ਮੈਂ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ “ਸੜੀ ਹੋਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਸੁਆਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ?”

ਦੁੱਖੀ ਦੁੱਗਲ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠੀ ਹੈ।” ਫਿਰ ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 500 ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ, 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਾਯਾਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਟਾਈਪ ਕੀਤੇ ਖਰੜੇ, ਪਿਛਲੇ 60 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦ ਕੀਤੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1200 ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ 18 ਐਲਬਮਾਂ ਸਨ।”

ਐਵੇਂ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ 5-6 ਘੰਟੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਬੈਠਾਈ ਰੱਖਿਆ... ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਰੋਂ ਨੰਗੇ ਤੇ ਬੀੜੀਆਂ-ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਜਰਨੈਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੌ ਗੁਣਾ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੈ... ਦੇਖਿਓ ਉਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।”

ਅਖ਼ੀਰ ਦੁੱਗਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤਅੱਸਬ (ਕੱਟੜਪੁਣਾ) ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾੜੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਸਾਰੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ..।”¹

1. ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਨੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਸਫ਼ਾ 194-196) ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ “ਬੇਰੇ ਪੰਜਾਬ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) —

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਾੜੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਹੋਰ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ, “ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਉਮਰ ਨੇ ਇਉਂ ਹੀ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰੀਆ (Alexandria) ਦੀ ਮਹਾਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਲੱਖ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੱਤਰੇ (scrolls) ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।”

ਇਉਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ‘ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਮਿਸਰ ‘ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਮਦਹੋਸ਼ ਜਰਵਾਣੇ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।’

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਬੁਝ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਫ਼ੌਜੀ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਰਿਕਾਰਡ ਅਤੇ ਅੱਧ-ਸੜੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਛਾਉਣੀ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ ਸਨ।”²

... ..

ਮੈਂ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 16 ਜੂਨ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ। ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਤੱਕਿਆ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰ ਅਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਾਮੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

■ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖ ਘੱਲਿਆ ਸੀ, ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਮਕਨੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪੁਸਤਕਾਲਯ (ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ) ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਿਅਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।” ਬਾਬਾ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਤੱਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ: “ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਧਾਵੇ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਕਿ ਚਮਕਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਸੁਟੀਦਾ ਹੈ, ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਧੁਰ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਤੁਸਾਂ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਿਛਲੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਜੈਸੀ ਇਲਮ-ਦੋਸਤ (ਕੌਮ) ਬੈਲਜੀਅਮ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਨੂੰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕੀ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ਾਸ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਨੂੰ ਬਚਾਓ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ‘ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. ਸਿੱਖ ਰੈਡਰੈੱਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸੜ ਕੇ ਰਾਖ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਕੇ.ਐੱਸ. ਬਰਾੜ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ, *Operation Bluestar the True Story* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ (ਪੰਨਾ 147) “ਛੇ ਜੂਨ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਦੱਖਣੀ ਬਾਹੀ ‘ਤੇ ਸਥਿਤ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੱਲੋਂ ਫਿਰ ਗੋਲੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ, ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਫ਼ਾਇਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੱਗ ਬੁਝਾਉ ਟੀਮ ਨੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ... ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਧਰੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ‘ਅਚਾਨਕ ਅੱਗ’ (accidental fire) ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਲੱਗੀ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਤਾਂ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।”

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖ ਰੈਡਰੈੱਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਐੱਨ.ਡੀ.ਏ. ਸਰਕਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਭਾਈਵਾਲ ਸੀ, ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡੇਜ਼ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।’ ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਫਰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਕੱਪੜੇ ਉੱਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਊਰੇਟਰ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਜੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅਜਾਇਬਘਰ ਦਾ ਚਾਰਜ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਕੋਈ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ। ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ 'ਫ਼ਰਮਾਨ', ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ 'ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ' ਜਿੱਤਣ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ 'ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ' ਗਾਇਬ ਸਨ। ਕਈ ਮਿਨੀਏਚਰ ਚਿੱਤਰ, ਦੁਰਲੱਭ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ 40 ਐਲਬਮਾਂ ਵੀ ਗੁੰਮ ਸਨ। ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਤੱਥ ਅਤੇ ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨੇ... ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਨੇ।' ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖੋਲ ਲੱਗਦੈ... ਸੱਚਾਈ ਕੀ ਹੈ?" ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, "ਇਹ ਖੋਲ ਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੀਆਂ... ਸਾਡਾ ਮਹਿਕਮਾ (ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ.) ਤਾਂ ਸੰਤ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।"

ਫਿਰ ਕਈ ਪਾਸਿਓਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ, ਆਈ.ਬੀ. ਵਰਗੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ... ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ।' ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚੋਪੜਾ ਨਾਮੀ 'ਆਈ.ਬੀ.' ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਸਥਿਤ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਫੋਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਲਓ ਜੀ..., ਸੰਤ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਨਿਕਲ ਗਿਆ... ਭਿੱਖੀਵੰਡ ਨੇੜੇ ਬਾਰਡਰ ਤੋਂ ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਜੋਂਗਾ (jonga-vehicle) ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁੱਟਿਆ ਮਿਲਿਆ... ਸੰਤ ਨੇ ਇਹੀ ਵਰਤਿਆ ਸੀ।"

ਆਈ.ਬੀ. ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਰਕਾਰੀ-ਅਮਲਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ।

... ..

ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਘਰ ਤੋਂ ਦੁੜਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ; ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਦਰਜਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਪਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਿਕਲ ਗਏ ਨੇ... ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਫ਼ੌਜ ਨੇ... ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫੜੋ-ਫੜਾਈ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਮੁਹਿੰਮ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ... ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਜ਼ੋਰਾਂ-ਸ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।"

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ-ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਇਸ 'ਮੁਹਿੰਮ'

ਦਾ ਨਾਮ 'ਵੁਡਰੋਜ਼' (Woodrose) ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਤਿੰਨ ਡਵੀਜ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲ ਵੀ ਸਹਾਈ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਸਨ।

...

...

...

...

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ 17 ਜੂਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ 'ਅਰਦਾਸ ਦਿਵਸ' ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਈ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੋਸ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਜੋਂ ਕਾਲੇ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨੇ, ਕਾਲੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਕਾਲੇ ਦੁਪੱਟੇ ਲਏ। ਕਰਫ਼ਿਊ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸੇ ਦਿਨ, ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੈੱਟਵਰਕ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕੌਮ' ਦੇ ਨਾਮ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ "ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ" ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ... "ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਲਈ ਲੜਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੰਪਲੈਕਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਲੜਦੇ।... ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ... ਦੁਖੀ ਦਿਲ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਭੇਜਣੀ ਪਈ'।"

ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਕਾਰ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਕ 'ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਨੈਰੇਟਿਵ' (historical narrative) ਖੜਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ (minority) ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਕਸੂਰਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾ ਰਹੀ ਹੈ।"

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲੀ ਸੀ ਕਿ 'ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਰਿਹਾ' ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ ਝੂਠੀ-ਜਿਹੀ ਤਸੱਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖ-ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸੰਦੇਸ਼' ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਅਨਸਰਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।" ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਿਰਦੋਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰੋਪਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ... ਪਰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਕਰ ਦਿੱਤੇ।" ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਸਲਾਹੁਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

...

...

...

...

ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਅਤੇ ਤਣਾਉ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਬਠਿੰਡੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮੈਂ

ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬੱਸ ਫੜ ਲਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀ ਬੱਸ ਬਿਆਸ-ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉੱਤੇ 'ਹਰੀਕੇ ਕੇ ਪੱਤਣ' ਦੇ ਲੰਬੇ ਪੁਲ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਨਾਕੇ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਟੇਨਗੰਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਬਾ-ਵਰਦੀ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨ ਨੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਬੱਸ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜੀ ਕਰਨ ਦਾ 'ਹੁਕਮ' ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਬੱਲੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੱਸ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਲਾਈਨ ਵੱਲ ਵੱਧ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਟੇਨਗੰਨ ਉਲਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬੱਟ ਮੇਰੇ ਮਾਰਦਾ-ਮਾਰਦਾ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ। "ਕਿਆ ਬਾਤ ਹੈ ਲਾਈਨ ਮੇਂ ਖੜਨੇ ਮੇਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਆ ਰਹੀ ਏ।" ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜਾ ਉਹ ਜਵਾਨ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਘੂਰ-ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ 'ਤੇ 'ਅਟੈਕ' 'ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੋਇਆ'। ਸਾਡੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਭੱਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਲਾਸ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ 'ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਵਾਰੀਆਂ ਬਿਠਾ ਕੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਬੱਸ ਸੜਕ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਹਮਲਾਵਰ ਫੌਜੀ ਦੇ ਅੱਖੜ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੇ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਫੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨੌਂ-ਦਸ ਜੂਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੱਕਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਖ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਅੰਦਰਲੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ, ਸਰਕਾਰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰ ਕੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ "ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੋਣ" ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲਾ 'ਤੇਸ਼ਾਖ਼ਾਨਾ' (treasury) ਵੀ ਸੀਲਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ 9 ਜੂਨ ਤੋਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਭਾਨ ਸਿੰਘ...ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੀ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ (ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਅਤੇ 'ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਰਾਹੀਂ ਢੱਠੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਫ਼ੌਜੀ ਪਹਿਰੇ ਤੋਂ ਅੱਖ ਬਚਾਉਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। “ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਦੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ”, ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਹੁਬਕੀ-ਹੁਬਕੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। “ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ ਨੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ...। ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ, ਔਰਤਾਂ, ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ... ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਭੁੱਖਣ-ਭਾਣੇ, ਪਿਆਸੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਫ਼ੌਜੀ ਨੁੱਡਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ, ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਤਿ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਤੂੜੇ 35-40 ਬੁੱਢੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ।” ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ‘ਸੀਨ’ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਫ਼ੌਜੀ ਬੀੜੀਆਂ ਪੀਂਦੇ। 6 ਜੂਨ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਜਦ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਮੱਲੂਮ ਪੱਟੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। 18 ਤੋਂ 35 ਸਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਾਣੀ ਲਈ ਦੁਹਾਈ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ।”¹

ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਮਰਿਆ। ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਗਿਆ... ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਟੇਨਗਨ ਤਾਣ ਲਈ ਸੀ... ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।”

ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤਾ..।² ਚਾਰ ਜੂਨ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਅੰਦਰ ਆਏ, ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇਣ ਆਏ, ਸਭ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਨ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ।”

ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ‘ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਲਗਾਤਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਰ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਪਰ ਤੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵੀ ਵਰ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ

1. ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਲ ਉੱਕਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ‘ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।’

2. ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰਲਿਆਂ ਆਮ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਮੁਨਿਆਦੀ (announcement) ਕਿ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਓ, ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।’ ਮੁਨਿਆਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਤੋਂ 80 ਗਜ਼ ਪਰ੍ਹੇ ਖੜੀ ਸੀ...ਅਵਾਜ਼ ਅੰਦਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇਗੀ।’ (Brigadier Onkar Singh Goraiya, Operation Blue Star and After: An Eyewitness Account, 2013)

ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਚੁਣੇ ਗਏ 'ਟਾਰਗਟ' ਉੱਤੇ ਇਕ 'ਚਮਕਦਾ ਚੱਕਰ' (circle of light) ਬਣਾਉਂਦੇ ਉਥੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।'

...

...

...

...

ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਗੋਵਾਲ) ਦਾ ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਕਟਰੀ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਵੀ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਸਰਾਂ ਦੇ ਏਰੀਏ ਵਿੱਚੋਂ 6 ਜੂਨ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛਾਉਣੀ ਅੰਦਰ 'ਕੈਂਪ ਜੇਲ੍ਹ' ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗਰੂਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨੇ ਚੀਮੇ ਦੀ 'ਕਾਇਆ-ਪਲਟੀ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਗੋਵਾਲ) ਦੀ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ 'ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ' ਲਿਖ ਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸੀ 'ਇਕਪਾਸੜ, ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਅਤੇ ਫੁੱਟ-ਪਾਊ ਹੈ।' ਅੱਜ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨੇੜੇ ਦਾ ਅਤੀਤ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਦਰਦ-ਪੀੜ ਹੁਣ ਇਕ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਦਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਸੁਣਾਈਆਂ। "ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂ... ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵਾ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਨੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ, 'ਸਾਹਿਬ, ਲੌਗੋਵਾਲ ਯਹਾਂ ਹੈ।' ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਬਾਰੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੱਗੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, 'ਹਮੇਂ, ਕੁਝ ਕਹਿਨੇ ਕੀ ਬਜਾਏ ਜਰਨੈਲ (ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ) ਕੋ ਫ਼ਾਈਰਿੰਗ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿਤੇ?'"

"ਉਸ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਤੇ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ (ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਹਾਲ ਦੇ ਨਾਲ) ਦੇ ਕਮਰਾ ਨੰ: 3 ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅੱਗੇ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।" ਭਾਵਕ ਹੋਇਆ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, "ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਸ਼ੱਦਦ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ—ਸਾਡੀਆਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਲੁਹਾ ਲਈਆਂ, ਜੇਬਾਂ ਫਰੋਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲਾਈਨਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਾਲਾ ਜਥਾ ਵੀ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ... ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਛੇ ਲਾਈਨਾਂ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਦੋ ਗਰਨੇਡ ਸੁੱਟੇ ਗਏ। ਗਰਨੇਡਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਉਠ ਭੱਜੇ, ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਲੋਕ ਦਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਭੁੰਨ ਸੁੱਟੇ।"

ਚੀਮੇ ਦਾ ਗਲ ਭਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ,

“ਸੰਗਰੂਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇਣ ਆਏ ਜਥੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਬੀਬੀਆਂ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਮਾਰੇ ਗਏ,... ਪਰ੍ਹੇ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾਗੇ, ਮੈਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਪੀ.ਏ. ਗੁਰਚਰਨ ਵੀ ਮਰਿਆ ਪਿਆ ਦਿਸਿਆ... ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੱਗਾਂ ਸਿੰਘ ਮਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ... ਸੰਗਰੂਰ ਜਥੇ ਦਾ ਲੀਡਰ ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਤਾ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਬੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, ‘ਪਰ੍ਹੇ ਹਟ ਬੁੱਢੜੀ... ਮਤ ਪਿਲਾ ਪਾਨੀ... ਮਰਨੇ ਦੇ ਇਸ ਸਾਲੇ ਕੋ’।”

ਭਿਆਨਕ ਸੀਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਚੀਮਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਭਰ ਆਏ। ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਵਿਥਿਆ ਫ਼ੋਹੀ : “ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਦਾ ਪਤੀ ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੁਟੀਆਂ ਕੋਲ ਮਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ... ਆਪਣੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਰੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਲਿਟਾਇਆ... ਛਲਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰਦੀ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠੀ। ਇਕ ਸੱਤਰ ਸਾਲਾ ਸਿੱਖ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਾਣੀ ਲਈ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਘੂਟ ਪਾਣੀ ਲੈ ਲੂੰ’। ਫ਼ੌਜੀ ਹਲਕੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਬੋਲਿਆ... ‘ਪਾਨੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ’। ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਬਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ-ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਤੜਪਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਤੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਖਿਲਰੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਬੈਠੇ ਸਾਂ।”

ਚੀਮਾ ਫਿਰ ਗਲੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਭੱਜਦਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ... ਬੰਦੇ ਥਾਏਂ ਹੀ ਢੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਕੋਈ ਕਮਰਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੰਬ ਖਿੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ; ਫਿਰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਫਾਇਰਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ 800 ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਫ਼ੌਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣੇ ਕਿ ‘ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਗਰਨੇਡ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸੁੱਟੇ ਨੇ।’” ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ, “ਜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਗਰਨੇਡ ਸੁੱਟੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ..। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਉਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਭੱਜਦੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਕਿਉਂ ਚਲਾਈਆਂ?”

“ਚਾਰ ਜੂਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੇ 5 ਨੰਬਰ ਹਾਲ ਵਿਚ 35 ਕੁ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 31 ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਮਰ ਗਏ... ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੈਂਡ ਪੰਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਟੈਂਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਪਾਣੀ ਛੱਪੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਹੂ ਮਿਲ ਗਿਆ... ਵਿਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵੀ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸੱਚ ਜਾਣੀ, ਇਸ ਲਹੂ ਮਿਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕੱਢਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ।”

“ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ”, ਚੀਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾਂ...। ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋਵੇਗਾ... ਫ਼ੌਜੀ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ... ਸ਼ਾਇਦ ਬੱਚਾ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਲੰਘਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ... ਲਾਸ਼ਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਲੱਤ ਫੜ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਘਸੀਟੀ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੁੜਕ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੱਤ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉਪਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।”

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਡੂੰਘੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਧਸ ਗਿਆ। ਨਿੱਮੋਝੂਣ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਚੀਮੇ ਦੇ ਮੈਂ ਵੀ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ ਹੋਇਆ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣ ਸੁੰਨ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸਾਂ।

ਚੀਮੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਾਡੀ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਨਮ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਹੋਰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਉਤਸ਼ੁਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਚੀਮਾ ਨੇ ਫਿਰ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ: “ਛੇ ਜੂਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਗਈ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਕਰਨਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਓ, ਪਰ ਬੇਗੁਨਾਹ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਨਾ ਤੜਫਾਓ।’ ਕਰਨਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਕੋਲ ਹੁਣ ਜਾ ਆ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਡੇਢ-ਦੋ ਵਜੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟੱਬ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਏ... ਸਾਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਉਦੋਂ ਹੀ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਬੰਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, ‘ਬੱਕ ਬੱਕ ਮਤ ਕਰ, ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੂੰਗਾ’।”

ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਚੀਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ, ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਸਨ... ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਵਲਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਨ।”

“ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਛੇ ਵਜੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ... ਸਾਨੂੰ ਅਤੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਆਈਆਂ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਨਗੀਨਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ‘ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ’ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਰਾਤ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਗਿਆ... ਮੈਂ ਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਲੀਡਰ) ਇਤਫ਼ਾਕੀਆ ਇੱਕੋ ਸੀਟ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕੈਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਦੀ ਬੁੱਢੀ-ਬੁੱਢੀ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਭੁੱਖਣ ਭਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਡਾਂ-ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਨੂੰ 60-60 ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”

ਚੀਮੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਅਜੇ ਟਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਤ ਜੂਨ ਤੋਂ 22 ਜੂਨ ਤਕ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਘਟੀਆ ਅਣਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ੀ ਕੈਪਾਂ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਰਤਾਓ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਕੱਚਾ ਮਿੱਠਾ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ ਚਾਹ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਵਰਗੀ ਰੋਟੀ... ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰੋਂ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ। ਨੰਗੇ ਸਿਰ... ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ... ਨੰਗੇ ਫ਼ਰਸ਼ ‘ਤੇ

ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੁੜਤਾ ਪਾਜਾਮਾ ਲਾਹ ਕੇ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉਪਰ ਸੌ ਜਾਣਾ; ਉਹੀ ਕੁੜਤਾ ਪਾਜਾਮਾ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਪਹਿਨ ਲੈਣਾ... ਗਰਮੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ; ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਪੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ... ਸਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪੀਤੇ ਖ਼ੂਨ-ਮਿਲੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ... ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਛਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ; ਅੱਖਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।'

ਫ਼ੌਜੀ ਕੈਂਪ-ਜੇਲ ਦੀ ਜੋਖਮ-ਭਰੀ ਵਿੱਥਿਆ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ, ਚੀਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਪੂਰੀ 'ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਚਿਪਕਾ ਕੇ ਢਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸੁਰਾਖ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖਦੀਆਂ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀਆਂ... 'ਕੌਣ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ 'ਅਤਿਵਾਦੀ' ਹੈ, ਕੌਣ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਕੌਣ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ?' ਇਹ ਮੁਖ਼ਬਰ (a spy, a mole) ਕੌਣ ਸੀ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਇਦ ਹੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲ ਸਕੇ ਕਿ ਉਸ 'ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਟ' ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੇ ਕਿਹੜੇ 'ਖੇਮੇ' ਜਾਂ 'ਗਰੁੱਪ' ਵਿਚ 'ਫਿੱਟ' (plant) ਕੀਤਾ ਸੀ।"

ਚੀਮੇ ਦੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਸੁਣ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ 'ਜੇ 13 ਜੂਨ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ 'ਤੇ ਮਾਰੇ ਛਾਪੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ 'ਆਰਮੀ ਕੈਂਪ' ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ... ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਝੱਲਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ।'

...

...

...

...

ਜੂਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਿਉਂ?'

ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ-ਰਹਿੰਦੇ, "ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਲਿਖਵਾ ਲਵੇ; ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਝੂਠ-ਫ਼ਰੇਬ 'ਪਲਾਂਟ' (plant) ਕਰ ਦੇਣ... ਸਾਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਵੱਧ ਪੜੈ ... ਸਾਨੂੰ ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਾਪਗੰਡੇ ਦਾ ਵਾਹਨ (vehicle) ਬਣਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਔਖੇ; ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਚੇਤ-ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਵਾਲ' (uncomfortable question) ਪੁੱਛ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ 'ਤੋਤਾ-ਮੈਨਾ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹਵਾ ਕੱਢ ਸਕਦੈ।"

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਹਰ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਲੋਕਲ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਿੜਕੇ-ਬਿੜਕੇ ਤੇ ਡਰੇ-ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਵੀ ਲੋਕਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟੀ ਰੱਖਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਜਨਰਲ ਏ.ਐੱਸ. ਵੈਦਿਆ ਦੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ 19 ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਦੂਜੇ/ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ (ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 20 ਜੂਨ) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛਾਉਣੀ

ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਵੈਦਿਆ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਫ਼ਤ ਪੈਕਟ ਵੰਡੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ (Press Censorship) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਾਮੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 23 ਜੂਨ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ-ਨੁਮਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇੰਨਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਜਨਰਲ ਵੈਦਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਉਪਰੰਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੁਤਾਬਕ 'ਸਿਰੋਪੇ' ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ 'ਬਾਵਾ ਜੀ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ, "ਇਹ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਵੈਦਿਆ ਵਰਗੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਘੁੰਮਦੇ... ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦੇ। 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਜੇ ਕੋਈ ਠੋਸ 'ਸਟੈਂਡ' ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ? ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਬੁਜ਼ਦਿਲਾਂ' ਨੇ ਸਿੱਖ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰੋਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ।"

ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। 'ਕੌਮੀ ਪ੍ਰੈਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਏ 'ਠੋਸ ਕਦਮਾਂ' ਦੇ ਹੀ ਸੋਹਲੇ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ, ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੇ ਗਹਿਰੇ ਸਦਮੇ-ਸੋਗ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਦਰਦ ਪ੍ਰਤਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਬੇਖ਼ਬਰ ਵੀ ਸਨ। ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਨੇ 7 ਜੂਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤਤਾ' ਕਰਕੇ ਭਰਪੂਰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। *ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ* ਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ (7 ਜੂਨ) ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ 'ਜਾਇਜ਼ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਚੋਕੇ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ 'ਵੱਡੇ ਕੌਮੀ ਹਿੱਤ' ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ 'ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਉਤਰਨ'।

ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੌਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਮ ਸਕੱਤਰ ਐੱਮ.ਐੱਮ.ਕੇ. ਵਲੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਮੋਟੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਹੋਮ ਸਕੱਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੁਣ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।" (*The Times of India*, 7 June, 1984) ਇਸੇ ਹੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ *ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼* ਦੀ 7 ਜੂਨ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਰਾਜ (ਪੰਜਾਬ) ਅੰਦਰ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰਤੀਆ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।'

ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਕੌਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ' ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ-ਨੁਮਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ-ਪੱਖੀ ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ

ਦੇ ਉਲਟ ਲੰਡਨ ਦੇ ਗਾਰਡੀਅਨ (*The Guardian*, London) ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ ਹੈ। ... ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੇਖਣਾ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਲਈ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।'¹

ਹਿੰਦੂ-ਭਾਈਚਾਰਾ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ (*indifferent*) ਅਤੇ ਅਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ (*insensitive*) ਸਨ। ਇਸ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ; ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ (ਤੌਹੀਦ) ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਜੋਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹਿੰਦੂ-ਮਨ ਦੀ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। (ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ ਹਰਜੀ ਮਲਿਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਧਰਮ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੇ ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ-ਮਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ... ਹਿੰਦੂਆਂ ਕੋਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕੋ-ਇਕ 'ਤੀਰਥ' ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਸਮਰੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ... ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਰਾਨਗੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।' Harji Malik, "A Wounded Community" in Abida Samiuddin (eds), *The Punjab Crisis: Challenge and Response*, pp. 405-08.

ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਹਰਜੀ ਮਲਿਕ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਕਿਹਾ: "ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਕਿ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ। ... ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਸ ਇਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ (ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਸੱਟ, ਜਾਤੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ?"

...

...

...

...

1. ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਨੰਦ ਸਵਰੂਪ ਵਰਮਾ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੰਚੇਤਨਾ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, 'ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਏਨੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖੇ।' *ਨਵਭਾਰਤ ਟਾਈਮਜ਼* ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਾਜੇਂਦਰ ਮਾਥੁਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: 'ਕਾਤਲਾਂ, ਸਿਰ ਫਿਰਿਆਂ ਤੇ ਬੈਕ ਡਕੈਤੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਵਰਗ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇਗਾ।' ਮਾਥੁਰ ਨੇ 6 ਜੂਨ ਦੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ - 'ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹੋ' - ਅਤੇ ਜਨਸੱਤਾ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਪਰਭਾਸ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ - 'ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਇਸਪਾਤ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹੋ' - ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਫੇੜੇ ਨੂੰ ਚੀਰਾ ਦੇ ਕੇ ਅਤਿਵਾਦ ਦੀ ਪੀੜ ਕੱਢਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।" (ਖੰਡੇਧਾਰ (ਮਾਸਿਕ) ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਵਿਚ ਸੰਚੇਤਨਾ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਛਾਪੀ)

ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਜਨਰਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਬਾਰੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਆਰ.ਕੇ. ਗੌੜ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੌਰਾਨ, 4 ਅਫ਼ਸਰ, 4 ਜੀ.ਸੀ.ਓ. ਸਮੇਤ 92 ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 287 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਹਨ।”

(ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ 700 ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ।’)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਛੇ ਜੂਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਕੇ. ਸੁੰਦਰਜੀ ਨੇ ਚੰਡੀ ਮੰਦਰ ਫ਼ੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਆਫੀਸਰ ਮੈਂਸ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਜਨਰਲ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ...ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਭੁੱਖੀ ਹੋ ਪਿਆ ਸੀ; ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਿੱਖ ਨੇ...ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹਾਂ; ਪਰ ਮੈਂ ਦੇਸ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਹਾਂ... ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਰਜ਼... ਇਕ ਸੋਲਜਰ - (ਸਿਪਾਹੀ) ਵਾਲਾ ਹੈ।”¹

ਵਿਦੇਸੀ ਪ੍ਰੈਸ

ਜੂਨ (1984) ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰੈਸ (ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ) ਨੇ ਤਾਂ ਬੂਠ ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹੀ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ... ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੋਹਲੇ ਨਹੀਂ ਗਾਏ... ? *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਨੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਨੋਟ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ... ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਬੜਾ ‘ਕਲੀਨ ਓਪਰੇਸ਼ਨ’ (clean operation) ਸੀ।”

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਇਕ ਸਟੂਡੈਂਟ ਨੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ *ਫਾਈਨੈਂਸ਼ੀਅਲ ਟਾਈਮਜ਼* (Financial Times of London) ਨੇ ਲਿਖਿਆ, “ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ‘ਮਿਣਿਆ-ਤੋਲਿਆ’ ਕਦਮ ਹੈ...ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹਵਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

1. ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਨੀ ਸਦੀ (25 ਸਾਲਾਂ) ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ 30 ਮਈ 2010 ਨੂੰ “ਜਦੋਂ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਭੁੱਖੀ ਰਹੇ...” ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖੀ।

“ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਅਧੂਰੀ ਲਿਖੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਛੱਡ ਗਏ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ‘ਵਾਨੀ’ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ, ‘ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਨੇ ਸੁੰਦਰਜੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਸੇ ਵੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।’

ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ, ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਐੱਸ.ਕੇ. ਸਿਨਹਾ ਦੀ ਥਾਂ 1983 ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਅਰੁਣ ਵੈਦਿਆ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਸਤੰਬਰ 1981 ਵਿਚ ਸੇਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਟਰ, ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਟੈਂਕ ਭੇਜੇ ਜਾਣ।” (ਡੇਅ ਐਂਡ ਨਾਈਟ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ)

ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ ਸਰਕਲ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਪੋਸਟ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਨੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਯੌਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮੀਡੀਏ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਸਲਾਮ-ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਣਾਏ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ... ਈਰਾਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਡਰ ਖੋਮੈਨੀ (Khomeini) ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਡੈਵਿਲ (devil) ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।”

ਬਾਬੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਵਿਦੇਸੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ ਬਹੁਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਹੀ ਹਨ ?” ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਸਨ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦਾ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੋਰਾ (ਯੌਰਪੀਅਨ) ਸੀ... ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ‘ਟੈਰਰਿਸਟ’ (terrorist) ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਿਆ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ‘ਗਰਮ-ਖ਼ਿਆਲੀਏ’ (hot-headed or extremist) ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ।” ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਪੱਛਮ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵੱਲੋਂ ਘੜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (terminology) ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ... ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਡਿਸਕੋਰਸ (Western theological discourse) ਮੁਤਾਬਕ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮੂਲਵਾਦੀ (fanatic and fundamentalists) ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਮੋਰਚਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ‘ਤਰਕਹੀਣ, ਨਾਂਹਵਾਚਕ, ਕੱਟੜਵਾਦ’ ਹੈ। (obscurantism, irrational dogmatism, violence and intellectual intransigence) ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰੈਸ ਮੋਟਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕੱਢ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਗ਼ੈਰ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।”¹

1. Referring to Indira Gandhi's radio and television address on (June 2, 1984) on the eve of sending army into the Golden Temple, The *Washington Post* says, “(Her) fervent appeal to militant Sikh nationalists to call off their protest and return to the bargaining table to resolve the Punjab Crisis... Her voice choked with emotion, Gandhi referred to the killing of the Hindus and Sikhs during the two years of sectarian violence in Punjab...saying, I appeal, do not shed blood, shed your hatred”. (3 June 1984, written by William Claiborne, titled “India's army takes control in troubled Punjab”).

On 7 June, 1984, *The New York Times*, William K Stevens, writes “308 People killed as Indian troops take Sikh Temple”...He reported M.M.K. Wali, India's Home Secretary as saying, “I believe that this will break the back of the terrorist movement.” *Financial Times*, London, 7 June 1984, Violence in Amritsar (editorial) “The time had come to act and Mrs. Gandhi has taken a calculated risk in doing so...”

The New York Times, 3 June, 1984, says, “a group of fanatics and terrorists”

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਉੱਤੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਬਹਿਸ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ, “ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ (Democracy and Secularism) ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (terms) ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਡੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਾ ਭਾਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਪਰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਲੀਡਰ... ਖੁਦ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੈਰੀ ਬਣੇ ਰਹੇ,... ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਅੱਗੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ, “ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਇਕ ਸਿਆਸੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ... ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਮਝ ਖੜੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ‘ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਿਸਟ’ (fundamentalist) ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਵਰਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾ (tradition) ਜਾਂ ਹਿਸਟਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ‘ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਿਸਟ’ ਸ਼ਬਦ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦ’ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ ‘ਟੈਰਿਸਟ’ ਲਿਖ ਮਾਰਦੀ ਹੈ.. ‘ਟੈਰਿਸਟ’ ਸ਼ਬਦ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਂਗਵਾਚਕ (negative) ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ। ‘ਟੈਰਿਸਟ’ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਐਵੇਂ ਹੀ ਮਾਸੂਮਾਂ-ਨਿਹੱਥਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇ,... ਆਮ ਬੇਗੁਨਾਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਚਮਕਾਵੇ ਤੇ ਬਦਲਾਸ਼ੋਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰੇ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ‘ਟੈਰਿਸਟ’ (terrorist) ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਢਿੱਲਵਾਂ ਤੇ ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ-ਪੰਨੂਆਂ ਦੇ ਬੱਸ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਆਮ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੋਲਿਆ, “ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੌਰਮਿੰਟਾਂ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਹਥਿਆਰ, ਐਟਮ ਬੰਬਾਂ ਤਕ ਰੱਖਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ

◀ were responsible for the violence in Punjab. No government can allow violence and terrorism at any premium in the settlement of issues...”

The Washington Post, 8 June 1984, mentioned that ‘opposition parties voiced support for Indira Gandhi’s action, as did editorial in major newspapers. The leader of the Janta Party, Kalpnath Rai said “the entire nation stood behind her in this step.”

The New York Times – editorial on 8 June, 1984, foresaw the dangers ahead, but endorsed the army action: “No one who cares about democracy can be indifferent to the bloody drama in India’s Punjab. By sending soldiers into the holiest Sikh shrine, the Golden Temple, Amritsar, Indira Gandhi put more than her own political life at risk. If things go badly, the communal violence widens a nagging nightmare could turn into reality. The fragmenting of India’s secular democracy... There was a non-violent protest movement, but it was eclipsed when the Prime Minister rebuffed its demands, opening way for Mr. Bhindranwale and his armed gangs... if the Prime Minister has gambled on striking forcefully, the risk of temporizing were also great... especially with elections due this fall.” (The gamble in the Golden Temple)

ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਧੱਕੇ ਅਤੇ ਦਮਨ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ 'ਲੋਕ' ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਟੈਰਰਿਸਟ' ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦੇ ...ਕੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ; ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੀ 'ਟੈਰਰਿਸਟ' ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ?"

ਕਾਮਰੇਡ ਰੰਧਾਵੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਇਕ ਘਿਨਾਉਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ 'ਸਟੇਟ ਟੈਰਰਿਜ਼ਮ' (state terrorism) ਦੀ ਨੰਗੀ ਚਿੱਟੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਪਰ, ਸਾਡੇ ਕਾਮਰੇਡ ਤਾਂ ਸੈਕੂਲਰ, ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਟੈਰਰਿਜ਼ਮ (secular, fundamentalism, and terrorism) ਵਰਗੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਲਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜਾਲ 'ਚ ਫਸੇ ਪਏ ਨੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਏ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ... ਉਹ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ (Hindu nationalism) ਦੇ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਏ ਨੇ ... ਦੇਸ ਦੀ 'ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਨੇ... ਉਹ ਤਾਂ 'ਕੌਮੀ ਜਮਹੂਰੀ ਇਨਕਲਾਬ' ਲਿਆਉਂਦੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ' ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁਗਤਣ ਲੱਗ ਪਏ ਨੇ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵੱਧਦੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ (communalism) ਨੂੰ, ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ 'ਦੇਸ ਭਗਤੀ' ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਨੇ। ਨਹਿਰੂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ (communalism of the majority), ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦ (minority's sectarianism) ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੰਦਿਆਂ ਰੰਧਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ, ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ (surrender) ਕੀਤਾ ... ਕਈ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਨੇ... ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਠੀਕ ਹੈ?" ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, "ਭਲਿਓ ਲੋਕੋ... ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਦੇ ਜਿਹੜਾ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਰਾਬਰ ਲੜਦਾ ਹੋਵੇ... ਫਿਰ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੇ ਨਹੀਂ; ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦਾ ਕਦੇ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ... ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਮ ਭਰਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ... ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ... ਪੰਜਾਹ ਵਾਰੀ ਉਸਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 'ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ' (surrender) ਕਰ ਦਿੱਤਾ।"

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਲੀਲ (discredit) ਕਰਨਾ ਸਰਕਾਰੀ ਚਾਲ ਹੈ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ' ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ

ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨੂੰ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਫ਼ੌਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ (A.P.C.) ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਛਾਉਣੀ ਦੇ 'ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ' ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਣਕੀਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੇ...ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੀ ਜਨਰਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਵਰਗੇ ਮਾਡਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਸੀ।"

"ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਬੁਖਲਾਈ ਲੱਗਦੀ ਹੈ", ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਫ਼ੌਜੀ ਤੋਪਾਂ-ਟੈਂਕ ਚਾੜ੍ਹ...ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਵਹਾ ਦਿੱਤਾ...ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਅਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ...ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਦੋਂ 50,000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਏਰੀਏ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਉਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਐਲਾਨੀਆਂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਉੱਤੇ ਕਰਨਾ ਸੀ ... ਤਾਂ 40 ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਿੱਤੀ? ਅੰਦਰੋਂ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਫ਼ੌਜ ਤੋਪਾਂ, ਟੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਗੋਲੇ ਵਰਸਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ? ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਉਹੀ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ, ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਉੱਤੇ ਅੰਦਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ?... ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ-ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ?"

"ਇਹ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਤਾਂ 'ਮਾਡਰਨ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ' ਦਾ ਚਤੁਰ ਮਨਸ਼ੂਬਾ (calculated design) ਹੈ", ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, "ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ (collective shock) ਉਸਨੂੰ ਪੈਰੋਂ ਉਖੇੜ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਟਕਾ ਮਾਰਿਆ (a collective trauma)। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਬੈਂਦਲੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ (disoriented) ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਕਿ 'ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਆਡਤ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਈ..। ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੇਵਲ ਸਿਆਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਲਚਰਲ... ਧਾਰਮਿਕ ਵੀ... ਉਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਧੁਰਾ ਨੇ (shared memory) ... ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਕ ਥੈਰੇਪੀ' (shock therapy) ਦਿੱਤੀ ਹੈ... ਇਹੋ ਹੀ ਮਾਡਰਨ ਸਟੇਟ ਦੀ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਹੈ (philosophy of power)।"

ਕਾਮਰੇਡ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਹੁਣ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਝੂਠ-ਕੁਫ਼ਰ ਨੂੰ 'ਸੱਚ-ਅਸਲੀਅਤ' ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੀ ਜਾਵੇ...ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਨਿਸਲ ਹੋਏ ਪਏ ਨੇ, ਢਹਿ ਪਏ ਨੇ...ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਸੱਚ' ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਈ ਏ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ।"

1. ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਨੇ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਹੈ: "ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਬਣਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵੱਧ ਵਿਖਾਵਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ' ਕਰਨਾ ਸੀ। ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਕਰ ਕੇ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਫੁਰਤੀਲੀ ਕਮਾਏਂ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਗ਼ੈਰ, ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਤੋਂ ਅੜਨ ਵਾਲੇ 'ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ' ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਬੋਚ ਲੈਣਾ ਸੀ।" P.C. Alexander, *Through the Corridors of Power - An Insider's Story*.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹੱਥ ਠੋਕਾ ਸੀ' ਅਤੇ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ' ਕਰਾਉਣ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਬਹਾਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਵੱਡੀ ਰਾਹਤ (relief) ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।'

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ, ਮਨਘੜਤ ਅਤੇ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ (misinformation and disinformation) ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੈਸ ਤਿਆਰ ਹੀ ਬੈਠੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਦਰਜਨਾਂ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਅਤੇ 'ਲੈਟਰ-ਪੈਡ' (letter pad) ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਧੜਾ-ਧੜ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿੰਦੇ, "ਦੱਸੋ, ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ 'ਚ ਛਾਪਿਆ। ਜਿਵੇਂ : ਦਿੱਲੀ ਹਾਊਸ-ਵਾਈਵਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (Delhi Housewives Association), ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਫ਼ਰੀਡਮ ਫ਼ਾਈਟਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਅਤੇ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਯੂਥ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ।"

ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸ਼ਰੀਕ (rival) ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਜਾਅਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ (23 ਜੂਨ) ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਯੂ.ਆਰ. ਕਲਕੂਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਸਰਵਿਸ' (official message) ਭੇਜੀ ਕਿ 'ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਧਰ ਰਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਪਾਉਣ ਲਈ 'ਸ਼ਰੀਕ ਏਜੰਸੀ' (rival - PTI) ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।'

ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੀ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ 'ਕੌਮੀ ਪ੍ਰੈਸ' ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਨਾਲ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। (*Times of India, Indian Express, Hindustan Times and The Patriot* - June 24, 1984) ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੀ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਜਾਹਰਾ 'ਟੇਬਲ-ਨਿਊਜ਼' (table news) ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪਲਾਂਟ (plant) ਕਰਵਾਈ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਤਾਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁੱਸਾ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।"

ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ 'ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨਅਤਕਾਰ' ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਨ।' ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ 'ਭਰੋਸੇਯੋਗ' (credible) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਸਨ : "ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਸ਼ਾ ਸੰਮਤੀ' ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਮਨ ਲਾਲ; ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਮਹਿਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਮਾਲ ਸਕੇਲ ਵੂਲਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਕਪੂਰ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਪਾਰ ਮੰਡਲ' ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਨਾਮ 'ਸੇਠ ਬਨਵਾਰੀ ਲਾਲ' ਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਪਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੇਠ

ਨੇ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ 'ਸੈਨਿਕ ਭਲਾਈ ਫ਼ੰਡ' ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।"

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਭੜਕ ਪਿਆ, "ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰ ਹਨ... ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸਰਾਸਰ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ (amounts to blaming the victims)... ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਰੋਲ ਜ਼ਾਹਰਾ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹੈ... ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨ ਤੇ 'ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ' ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਚਾਲ ਦੱਸਦੇ ਨੇ, 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਨਸ਼ੁਬਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।"

... ..

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - ਡੇਟਲਾਈਨ - dateline) ਤੋਂ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕੱਟੜ-ਹਿੰਦੂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ' ਦੀ ਤਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਘੜ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੱਡਾ ਜ਼ਿਹਨੀ ਸੰਕਟ ਵੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ-ਨੁਮਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ? ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਏਜੰਸੀ (ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ.) ਵੱਲੋਂ ਧੜਾ-ਧੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ (manufactured news) ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨ-ਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸਾਂ।'

ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡਆਫ਼ਿਸ ਤੋਂ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਸਖ਼ਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ (normalising) ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦੈ... ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਫ਼-ਬੀਟ (off-beat) ਖ਼ਬਰਾਂ (stories) ਭੇਜਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ...ਅਸੀਂ (ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ.) ਆਪਣੀ ਸ਼ਰੀਕ ਏਜੰਸੀ (ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ.) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ... ਸਾਡਾ ਇਮਪੈਕਟ (impact—ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ) ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈ।'

ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਤੇ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਜੂਨ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸਬ-

1. ਰਾਮ ਨਾਥ ਗੋਇੰਕਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਨਅਤਕਾਰ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਿਰੋਧੀ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਗੋਇੰਕਾ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀਰ ਸੰਘਵੀ ਕੋਲ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ 'ਮਹਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਿੱਤ' ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਇਹ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ।' ਵੀਰ ਸੰਘਵੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਗੋਇੰਕਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ: 'ਪਰ ਇਕੱਲੇ ਰਾਮ ਨਾਥ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਉਂ ਕਰੀਏ? ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਸਨ... ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਮਹਾਨ ਜਿੱਤ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।' (The Sunday, January 1994; ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 17 ਜਨਵਰੀ, 1994)

ਐਡੀਟਰ ਮਦਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣਾ ਅਟੈਚੀਕੇਸ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਸਪੈਸ਼ਲ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਰਕੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ... ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਫਿਰ ਉਹ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਕਲਕੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ) ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਨੇ..., ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੂੰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ... ਤੁਰੰਤ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਭੇਜਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ... ਉਹ ਤੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਐਕਸ਼ਨ ਲੈਣ ਦੇ 'ਮੂਡ' ਵਿਚ ਹੈ... ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵਾਂਗੂੰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਐਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਧੱਕੀ ਜਾਵਾਂਗੇ... ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ (Amritsar-dateline) ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਭਾਵੇਂ 'ਅੱਗ-ਸੁਆਹ' ਭੇਜੀ ਜਾਓ... ਕੌਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ... ਕਲਕੂਰ ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੈ।”

ਪਰ ਸ਼ਰਮਾ ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਸੰਕਟ, ਮੇਰੀ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਦਾ 'ਟੂਲ' ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।' ਸ਼ਰਮਾ ਮੈਥੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦਾ 'ਮੁਕਾਬਲਾ' ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਣਚਾਹੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ 'ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ' 'ਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹਤ ਮਿਲ ਗਈ। ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਵੀ ਹੁਣ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਸਿੰਧੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ। ਦਸ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਾਲਾ 'ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ' ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨ ਮੋਟੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ 'ਚ ਛਾਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਦਾ ਇਲਸਟਰੇਟਡ ਵੀਕਲੀ (The Illustrated Weekly) ਦੇ 22 ਜੁਲਾਈ 1984 ਦੇ ਅੰਕ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਧੜਾ-ਧੜ ਵਿਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਹਰ ਏ.ਜੀ. ਨੂਰਾਨੀ (A.G. Noorani) ਦਾ 'ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ' ਉੱਤੇ ਆਲੋਚਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਆਰਟੀਕਲ ਸੀ। 'ਕਾਲੇ ਰਿਕਾਰਡ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟਾ ਪੇਪਰ' (A White Paper on a Black Record) ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਲੰਬੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਲੇਖ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਨੇ ਸੁਣਾਇਆ, “ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਨਾਉਟੀ ਦਾਹੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮਖੌਟੇ ਮਿਲੇ ਸਨ... ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦੈ ਸਿੱਖ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੇਸ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਸਨ।' ਉਸੇ ਦਿਨ (10 ਜੁਲਾਈ) ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੋਏ 'ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜ ਮਖੌਟੇ ਹੀ ਮਿਲੇ ਸਨ (ਉਹ ਵੀ) ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ'।”

ਆਰਟੀਕਲ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਨੂਰਾਨੀ ਨੇ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 1972 ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ

‘ਵਿਦੇਸੀ ਤਾਕਤਾਂ’ (foreign hand) ਦੇਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ।’ ਫਿਰ 1975 ਵਿਚ ਵੀ ‘ਵਿਦੇਸੀ ਤਾਕਤਾਂ’ ਦੇ ਦਖਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ 29 ਮਈ 1983 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਆ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਹਿੰਦੀ, ਵਿਦੇਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ...। ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ (23 ਜੁਲਾਈ 1983) ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪਿੱਛੇ ਹਨ।”

ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ‘ਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਤੇ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਮੋਟੇ ਨੁਕਤੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਸੁਣੋ, ਕੇਂਦਰੀ ਹੋਮ ਸੈਕਟਰੀ ਐੱਮ.ਐੱਮ.ਕੇ. ਵਲੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ...।’ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਫੂਕ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਿਦੇਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ।’ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਬਹੁਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਐਵੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ’।”

ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਦੇਖੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿੰਨਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ (ਜੂਨ 13) ਕਿ ‘ਸੂਹੀਆ ਤੰਤਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ (failure) ਕਰਕੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਫੜੇ ਗਏ ਹਨ...’, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਪਤਾ ਸੀ... ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।”

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਪੀ.ਐੱਸ. ਭਿੰਡਰ ਨੇ ਤਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੀਰਜਾ ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਨਾਜ਼ ਅੰਕਲੇਸਰੀਆ ਕੋਲ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਉੱਚ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਥੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ (failure) ਸੀ। ‘ਉਪਰੋਂ ਤੋਂ’ (from the top) ਮੂੰਹ ਜੁਥਾਨੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਸਨ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ... ਤਲਾਸ਼ੀ ਨਾ ਲਈ ਜਾਵੇ।’

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨੂਰਾਨੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਨੇ, ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ।”

ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਭ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ... ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।”

“ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ”, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਰ ਨੁਕਤੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਿਆ, “ਚਾਰੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ - ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ., ਆਈ.ਬੀ., ਰਾਮ ਅਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ - ਦੇ ਦਰਜਨਾਂ ਅਫ਼ਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਕੰਨਸੋਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ 2000 ਜਵਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ 24 ਘੰਟੇ

ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਖੜੇ ਸਨ...। ਹੋਰ ਸੁਣੋ, ਨੂਰਾਨੀ ਲਿਖਦੇ ਕਿ '1982 ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ-ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਚੱਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ 26 ਮਈ ਨੂੰ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ... ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥੀਂ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ... ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ... ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤਕ ਸੰਗੀਨ ਬਣਾ ਕੇ ਖਿੱਚੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਲਸ ਪਾ ਲਿਆ... ਕਦੇ ਸੀ.ਪੀ.ਐੱਮ. ਦੇ ਲੀਡਰ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ... ਕਦੇ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ... ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ... ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਢੁੱਚਰ ਫਿਰ ਡਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।”

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸੰਕਟ-ਮੋਚਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ‘ਦੁਰਗਾ’... ਉਭਰ ਕੇ, ‘ਹਿੰਦੂ ਵੋਟ ਬੈਂਕ’ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਣ-ਐਲਾਨੇ ‘ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ’ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।”

ਫਿਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵੱਲ ਮੋੜਦਿਆਂ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਾਡੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸਿੱਖ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ‘ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਪਨਾਹ ਲਈ... ਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਲੜਦਾ...’, ਕਈ ਤਾਂ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ‘ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਐ... ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਹੋਈ...।’ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਹੀ ਲੜੇ ਨੇ ... ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ, 1975 ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋਰਚਾ, ਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਾਲੇ ਧਰਮਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਤਕ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਦੀਵੀ ‘ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ’ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫ਼ਾ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ... ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੁਤਬੇ (inviolability) ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ ‘ਸਿੱਖ ਮੰਦਰ’ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ... ਇਹੋ ਹੀ ਰਣਨੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜਨਰਲਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ‘ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਵੱਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ... ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ...।’ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

ਅਖ਼ੀਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅੰਤ 'ਚ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦਾ 1919 ਦਾ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਅਤੇ 65 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਦੋਵੇਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਹਨ। ਪਰ

ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਮਾਇਨੇ ਨਿਕਲਦੇ ਨੇ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਸਪੇਸ (space) ਹੋਰ ਸੁੰਗੜ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਲੇਟ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਮਦਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅੱਜ ਤਾਂ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ‘ਨਿਊਜ਼ ਆਈਟਮ’ ਚਲੇ ਗਏ ਨੇ...ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਸਭ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਲੀਜ਼ ਮੈਂ ਧੱਕ ਦਿੱਤੇ ਨੇ...ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਆਪਾਂ ਵੀ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵਾਂਗੂੰ ਪਤਵੰਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂਗੇ...।”

ਕਾਂਡ ਚੌਥਾ

ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਟੱਕਰ

ਪੰਦਰਾਂ ਦਸੰਬਰ 1983 ਦੀ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਵੇਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ 9 ਕੁ ਵਜੇ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਦੋ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸਰੂਰ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਇਧਰ-ਉਧਰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ 'ਆਦੇਸ਼' ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੋ ਜੋ ਫੁਟਕਲ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਲਈ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਚੱਲ ਰਹੇ ਤਣਾਓ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਸਾਂ ਕਿ ਖ਼ੁਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਵਾਂ ਕਿ ਨਾ? ਅਖ਼ੀਰ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਪਰਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ (third lead) 11 ਕੁ ਵਜੇ ਰਾਤ ਤਕ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੱਬਰਾਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜਥੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੀ 'ਠੰਡੀ ਜੰਗ' ਅਚਾਨਕ 'ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਮਰਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਭੜਕ ਪਈ?' ਇਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ 'ਅਸਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਤਰਜ਼ੇ-ਬਿਆਨੀ' ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਠੋਸ ਤੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਸਮੱਗਰੀ ਅਧੂਰੀ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਗੌਂਦ ਢਿੱਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਾਕਿਆ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਮਾੜੀ ਖ਼ਬਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ 'ਝਾੜ ਝੰਬ' ਸਹਿਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਲੰਬਾ 'ਨੋਟ' (ਸਰਵਿਸ-service) ਭੇਜਿਆ ਕਿ 'ਸਾਡੀ ਖ਼ਬਰ ਟੁੱਟੀ-ਭੱਜੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਕਾਨੁਮਾ (skeleton) ਸੀ, ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਅਸਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ੀ ਮਾਰ ਗਈ ਹੈ।' ਦਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇੰਮਪੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ (impact report) ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ

ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਵਾਲਾ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਰਿੱਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਘਟਨਾ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੈਂ 'ਡੰਗਸਾਹੂ' ਖ਼ਬਰ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਅਹਿਮ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਭੇਜਣਾ ਜਾਂ 'ਮਿਸ' (miss) ਕਰ ਜਾਣਾ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੁਤਾਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਟਰ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ 'ਮਹਿਫ਼ਲ' ਜੰਮਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਫਿਰ ਕਈ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਬੱਬਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।' ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਕਮਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹੀ ਕਮਰੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਮਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋ ਰਹੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਅਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।" ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਭਾਈ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕੈਂਪ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਦਾਖ਼ਲਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ...ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁਖੀ ਹਨ।'

... ..

ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਰਿਪੋਟਰ ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੈ, ਡਰਪੋਕ ਹੈ...ਇਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ...ਇਹ ਚੰਦੇ ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਬੱਬਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ।' ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ 'ਦੁਸ਼ਮਣ' ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਜਥਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਬੱਬਰ ਅਤੇ

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਬੰਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਛਾਤੀਆਂ ਤਾਣ ਕੇ (upbeat mood) ਘੁੰਮਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ 'ਠੰਡੀ ਜੰਗ' (cold war) ਹੋਰ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਓੜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਪਿੱਛੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੀਵਾਨ ਉਥੇ ਸਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਾਂਤਾ ਬੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।

... ..

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਦਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?' ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਪੰਚਾਇਤ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਦਾ ਇਹ 'ਮਾਸਟਰ ਸਟਰੋਕ' (master stroke) ਹੈ... ਇਕ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਰਣਨੀਤੀ ਹੈ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਬਹਾਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।' ਪਰ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਮਰੇਡ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ... ਖ਼ੈਰ ਸੰਤ ਨੇ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਅੰਦਰ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ?" ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦੂਰਗਾਮੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਛੁੱਟ ਬੁਰੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਸਿਧਾਂਤਕ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ 'ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਅਟੱਲ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ

ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਅਦੁੱਤੀ ਤਖ਼ਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਾਜ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਕਿਵੇਂ ਹਟੇਗਾ? ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ...ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ।”

ਨੇੜੇ ਬੈਠਾ ਬਾਬਾ ਸਿੱਧੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਫਰੋਲਦਾ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਦੇ ਛੁੱਟ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਬੜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਕਲਗੀ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ, ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਸਿਆਸੀ ਚੈਲੰਜ ਦੇਣਾ ਸੀ। (It was here that the sixth Guru first raised an army to fight the tyrannical rule of the Mughal emperors and their viceroys in Punjab) ਇਥੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ‘ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ’।”

“ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ, ਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਸਤਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ, ਸੰਗਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਲੈਣਾ...ਇਹ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀਕਰਨ (militarization) ਨਹੀਂ ਸੀ?” ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੱਧੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਗੱਲ ਟੋਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, “ਤਕਰੀਬਨ ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰਜ਼ ‘ਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਆ ਡਟਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਰਮਿਆਨ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।” ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਸਿੱਧੀ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (sikh sovereignty) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ (symbol) ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਆ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।’

“ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਕੋਈ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਗੁੰਦਵਾਂ ਸਮੂਹ (monolith) ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ?” ਕਾਮਰੇਡ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਾਲੇ ਇਹ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਮੋਰਚਾ... ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਮੋਰਚਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵੇ... ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਕੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ?” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਭਾਵੁਕ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, “ਛੱਡੋ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਘੁਣਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੋਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਨੇ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲੈਣ, ਲੋਕ ਵੱਟੇ ਮਾਰਨਗੇ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ...ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ‘ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਨੇ... ਹੁਣ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਮੋਰਚਾ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ

ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪੈਂਤੜੇ ਦੀ ਲੀਕ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉੱਕਾਰ ਗਰਗ ਦੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਚੇਤੇ ਆਈ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰ ਰਿਹਾ (a parallel government)। ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ‘ਸੱਤਾ ਦਾ ਬਿੰਦੂ’ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ‘ਸਟੇਟ ਅੰਦਰ ਸਟੇਟ’ ਨੂੰ ਉਭਰਨ ਦੀ (state within state) ਕਿਵੇਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ?”

ਗਰਗ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਦਲੀਲ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ‘ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ’ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਲਿਬਰਲ ਨੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਪਿੱਛੋਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ-ਵਿਰੋਧੀ ‘ਸਿਆਸੀ ਕੇਂਦਰ’ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਠੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮੋੜ ਕੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

ਅਖੀਰ, ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦੀ ਮੁਗਲੀਆ ਸਟੇਟ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਪੰਥ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ। ਉਸੇ ‘ਤੱਤ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਪਿਰਿਟ’ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਬਣਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਸਾਂਝ-ਭਿਆਲੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਹੱਵਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਸਗੋਂ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਧੱਕੇ ਦਾ ਵੱਟ ਹੋਰ ਚਾੜ੍ਹ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ :

ਡਗਮਗ ਛਾਡਿ ਰੇ ਮਨ ਬਉਰਾ॥

ਅਬ ਤਉ ਜਰੇ ਮਰੇ ਸਿਧਿ ਪਾਈਐ ਲੀਨੋ ਹਾਥਿ ਸੰਧਉਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 338)

... ..

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਵੀ ‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਕੋਈ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ‘ਆਦੇਸ਼’ ਕਦੋਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕਈ ਦਿਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ

ਕੰਨਸੋਆਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਪਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧੜਾ-ਧੜ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਤੰਗ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲਾਂ ਦੀ 'ਘੇਰਾਬੰਦੀ' ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਹੁਕਮਨਾਮਾ' ਜਾਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੁਆਲੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਸਕਿਉਰਟੀ ਫ਼ੋਰਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਸੰਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੱਲੇ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਤੁਰੇ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਸੰਤ ਤੋਂ ਵਿਦਾਈ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸੰਤ ਜੀ, ਉੱਤੋਂ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਵੀ ਤਿਆਗੀ ਹੈ?" ਸੰਤ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਫਿਰ ਬੜੇ ਹੀ ਖਰ੍ਹਵੇ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਜਰਨੈਲ ਦੇਖੇ ਨੇ...ਜਾਚਿ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੋ।" ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ ਖੜੇ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਤ ਨੇ "ਐਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਹ-ਪਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।" ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਭਾਰੂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਉੱਤੇ ਸੰਤ ਨੇ ਇੰਨਾ ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ?

ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਅੜੋਣੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਬਾਅਦ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਸਮਝ ਪਈ ਕਿ ਸੰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿਆਗੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਵਿੱਢੀ ਤਿਆਗੀ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ 'ਤਿਆਗੀ ਵਾਲੀ ਰਣਨੀਤੀ' ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣਾ ਗਲਤ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਸੰਜੀਦਾ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ 'ਦਾਲ 'ਚ ਕੁਝ ਕਾਲਾ' ਜਾਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ ਗੋਲੀਬਾਰੀ, ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਟੈਂਕਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸੀ। ਕਮਾਂਡੋ ਵੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਲਈ ਉਤਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰੋਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਲੜਦਾ-ਲੜਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਹਿਰਾਜ਼ ਜੰਗ ਤਕਰੀਬਨ 70 ਘੰਟੇ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਜਨਰਲਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ 'ਚ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ

ਅਤੇ ਜਥੇ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਟੈਂਕਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਢਹਿ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਪਾ ਗਏ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੂਰੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੱਕਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੇ ਹੋਏ ਗੁੰਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਘੋਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਅਗਲਾ ਮੱਥਾ ਸਾਰਾ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ ਟੁੱਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ 5 ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੇਤੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਲੜਨਾ ਪਵੇਗਾ... ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ।' ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਸੰਤ ਦੀ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਰਣਨੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰਜ਼ਰੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।' ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਛਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਪਰੋਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੇ ਸਿੱਖ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਕੇ, ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਜਗਾ ਕੇ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਲੜ ਲਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਹ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਜਿਹੜਾ 'ਅਕਾਲ' ਹੈ, 'ਸਦੀਵੀ' ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਸਾਰੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹਾਕਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਨੇ।'

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ 'ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਭਿਆਲੀ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਸਿੱਖ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਦੋਗਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੰਗਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ-ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਢੋਂਗੀ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਨਿਰਜਿੰਦ ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਖੋਹ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ 'ਰਲਗੱਡ ਸਿਆਸਤ' (confused politics) ਵੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।'

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਆਉਣਾ

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਖ਼ੁਦ 23 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਟੈਂਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕਸਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ

ਨੇ ਇਹ ਲਿਖ ਕੇ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਲਟਕਾ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਥੇ 'ਧੂਮਰਪਾਨ ਕਰਨਾ' (ਭਾਵ ਸਿਗਰਟ ਤੰਬਾਕੂ ਪੀਣਾ) ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੈਫ਼. ਜਨਰਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ 'ਬੰਕਰ' (bunkers) ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ, ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਵੀਰ-ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।¹

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ (memorandum) ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ। ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਮੰਗਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ 'ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਫੜੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਨਾ ਕਰਵਾਏ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।'

ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਦਾਖ਼ਲਾ

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਦੋ ਸੌ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ 'ਪਾਸ' ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਤੰਗ ਗੇਟ ਤੋਂ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ 'ਬੈਰੀਅਰ' (barrier) ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਸ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਬੈਰੀਅਰ 'ਤੇ ਖੜੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਘੜੀ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਨਿਸਚਤ ਸਮੇਂ, ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ 'ਪਾਸ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬੈਰੀਅਰ' ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਝਟਪਟ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਦੌੜ ਪਏ। ਲੋਕ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 'ਪਾਸ' ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜੇ 200-300 ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਵੀ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਹਾਲੋਂ-ਬੇਹਾਲ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਏ ਖੜੇ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਉਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ

1. As she entered the Harimandar Sahib the hymn singers were singing the shabad "ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ॥ ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ ॥" It could be a coincidence but, some say the hymn was deliberately selected to convey a hidden reference to Sant Jarnail Singh Bhindranwale. The book *Operation Bluestar and After, An Eyewitness Account* authored by Brigadier Onkar Singh Goraiya (ਬਿਗੇਡੀਅਰ ਉਕਾਰ ਸਿੰਘ ਗੋਰਾਇਆ, ਸਫ਼ਾ 113)

ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਟਕਦਾ ਜਾਂ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ-ਘਰ ਨੂੰ ਪਰਤਦਾ ਹੋਵੇ; ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਗੁਆਚੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੜਫ਼ ਰਹੀ ਹੋਵੇ; ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲਈ ਦੌੜਦੀ ਹੋਵੇ; ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਖੁੱਸੇ ਮਸੀਹੇ ਮਹਿਰਮ ਨਾਲ ਮੁੜ ਮਿਲਣੀ ਹੋਣੀ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਆਪਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਟੈਂਕਾਂ-ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪੀੜ ਅਤੇ ਦਰਦ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਉਹ ਤੜਪ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਢੱਠੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਗਹਿਗੱਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਏ ਜਿਥੇ ਅਣਖ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਲਈ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਰੀਨ ਖੂਨ ਵਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ-ਭਾਈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇ ਰਹੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੰਗੀਨਾਂ-ਗੀਨਾਂ ਲਈ ਖੜੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਦਬਾਈ ਖੜੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ 'ਚ ਹੀ ਘੰਟਾ ਘਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋਏ ਕਈ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਧੜੱਕੇ ਕਰਦੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੌੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਆ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਪੀੜਾ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਚ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਤੁਰੰਤ ਉਠ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਭੱਜਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਟੁੱਟਿਆ ਧੁਆਂਖਿਆ ਗਿਆ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਦਰ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਗੰਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਖੜੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਅਤੇ ਫੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਉਥੇ ਖੜਾ ਸਾਂ। ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ-ਕਰਫ਼ਿਊ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈਆਂ ਦੀ ਧੌਂਕੇ ਜਬਰ 'ਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਹੁਣ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਝੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਹਿ ਤੁਰੀ ਸੀ। ਕਈ 'ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਮੀਠਾ ਲਾਗੇ' ਦੀਆਂ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਕਈ ਲੇਟ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਪਨਾਹ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ, ਗੁੱਸਾ-ਅਕਰੋਸ਼ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਦੀਆਂ ਰਲਵੀਆਂ-ਮਿਲਵੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਤਾਇਨਾਤ ਫ਼ੌਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀ ਭਰੀਆਂ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਪਰ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊੜੀ ਵੱਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਖੜੇ ਸਨ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਦੋਖੀ' ਅਤੇ 'ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਟ' ਕਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ 'ਝੱਟ ਪਲ' 'ਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਟੇਨ ਗੰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਘੇਰਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਫੇਰ

ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਰਿਕਰਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਹੋਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।

ਇਸ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਮ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਪਲਾਂ ਨੂੰ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਸਥਾ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਵਿਆ, ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ 'ਚ ਖੋਜਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਟਾਈਪ ਕੀਤੀ ਖ਼ਬਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕ (bland) ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਹੀਨ ਗੱਦ (prose) ਲੱਗੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਹੁਤ ਰੜਕੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਨਅਰਥ' ਕਰਨਾ ਜਾਪਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ 'ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ' ਨੁਮਾ ਵਿਖਿਆਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੀਨ-ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਅਕੀਦੇ ਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਅਮੋੜ ਵੇਗ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਘੱਟ ਹੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੱਤ-ਫੱਟ ਵਾਲੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ 'ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ' ਤਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਦਾ ਚਰਚਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹੇ ਬੋਲ ਕਿ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਹਨ', ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੇ ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਲੱਬੋ-ਲਬਾਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 'ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ' ਦਿਖਾਈ ਹੈ।' ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੂਰ 'ਚ ਸੂਰ ਮਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।'

ਉਸ ਦਿਨ, 26 ਜੂਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿਚ ਛਪੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਮੀਡੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ 'ਰਿਪੋਰਟਸ' (media reports) ਦਾ ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ : 'ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਦਿਖਾਉਣ ਕਰਕੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ 200 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ 'ਪਾਸ' ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ 'thousands' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ) ਲੋਕ ਹੋਰ ਆ ਜੁੜੇ ਸਨ। ਤਕਰੀਬਨ 500 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਚੱਲਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆ ਮਿਲੇ ਜਿਹੜੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਿਆਣਪ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ

ਨਜਿੱਠਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ 22 ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

‘ਆਦਮੀ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ‘ਚ ਸ਼ਾਮਲ) ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਦੇਖ ਕੇ ‘ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ’ ਲਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੀਡੀਆ (ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ) ਰਾਹੀਂ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ (outburst) ਓਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਕਲੀਫ਼-ਨੁਮਾ (torturous) ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਓਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਔਰਤਾਂ) ਨੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਆਸਿਆ ਸੀ।’

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਸਨ। ਸਗੋਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਬਾ ਕੇ (suppression of facts) ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਘੜ ਕੇ/ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਮੀਡੀਆ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਗੁੰਮਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਪੌਸ (hegemony) ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਯੁਤਾ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਨਕਾਰਦਿਆਂ, ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਾਡਰਨ ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ

ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰੈਸ ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਲੱਬ ਦੇ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗਰੁੱਪ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ‘ਚ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੋਬਿੰਦ ਨੁਕਰਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆ ਜੁੜੇ। ਗੱਲਬਾਤ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਮਵਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸੰਧੂ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਬਣਿਆ, ਗੋਬਿੰਦ ਨੁਕਰਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਚਰਚਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਖਵੇਂ ਮਸਲੇ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ “ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ‘ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਕਰਵਾਉਣ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸੰਧੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸਿੱਖ ਐਵੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ...ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖ ਆਇਆ ਹਾਂ ਉਥੇ ਇੱਟਾਂ-ਪੱਥਰ ਹੀ ਨੇ, ਹੋਰ ਹੈ ਕੀ...ਕੋਈ ਵੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕਰ

ਦਏ...ਕੀ ਡਰਕ ਪੈਂਦਾ ?” ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ‘ਉਹ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ‘ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।’

ਮੈਂ ਸੰਧੂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਇਕਦਮ ਚੁੱਪ ਵੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਰੁਤਬੇ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਛੋਟੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਗੋਬਿੰਦ ਨੁਕਰਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਅਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅੱਖੜ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ...ਇੰਨਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ।” ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਸੰਧੂ ਨੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਗੋਬਿੰਦ ਨੁਕਰਾਲ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਮਾਡਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ‘ਤੇ ਗੈਰ-ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ (non-secularist) ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ‘ਪਾਣੀ-ਫੇਰਵੀ’ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਾਡਰਨ ਸਿੱਖ, ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਕੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ (apologetically) ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭੰਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਧੂ ਦੇ ਇਸ ਮੂੰਹ-ਭੜਾਕੇ (outburst) ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਢਹੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੱਗੇ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨੰਗੇ-ਚਿੱਟੇ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਕੀਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ? ਕੀ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੂੰ ‘ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸੈਕੂਲਰ ਸਟੇਟ’ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ?

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਵਿਵਾਦੀ ਦਲੀਲ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ‘ਮਾਡਰਨਿਜ਼ਮ (modernism) ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਜਮਾਤ (sikh elite) ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ-ਤੰਤਰ ਨੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਆਪਟ (co-opt) ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।’ ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਖੱਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ‘ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ’ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਤਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੂਲਵਾਦੀ (religious and fundamentalist) ਦੱਸਦੇ ਨੇ। ਇਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ...ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਰਖਦੇ ?’ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਕਿ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਜਿਹੜੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬੱਲੇ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਮੁੜ ਸਿੱਖੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਜਨੂੰਨੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਚੰਬੜੇ ਹੋਏ ਨੇ; ਇਹ ‘ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ’ ਦੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀ-ਅਲੰਬਰਦਾਰ (secular fanatics) ਅਤੇ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਤਅੱਸਬੀ’ (conservative obscurantists)—ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਜੜਤ ‘ਚ ਫਸੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਗਾਡੀ-ਰਾਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਖੋਹ ਬੈਠਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ‘ਸੈਕੂਲਰਿਸਟਸ’ (believers in absolute scientism) ਸਮਾਜ ਲਈ

‘ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ‘ਰੱਬ’ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਏ।’ ਵਾਪਸ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਰਚੇ ਸੋਧ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਗੁਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਪਨੂੰ ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਢੱਠੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਸਲਾ

ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ‘ਤੇ ਜਿਸ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ, ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਚੈਕੰਨੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ‘ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੁੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਟੈਂਕਾਂ-ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦੇਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਅਨੂਠੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਹੋਈ ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਗੇ।” ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਕੈਥੋਲਿਕ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਰੋਮ ਦੇ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੈਟੀਕਨ’ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵਾਰਾਨਸੀ (ਬਨਾਰਸ) ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਅਸਥਾਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ (temporal) ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ‘ਯੂਰੋਸ਼ਲਮ’ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ‘ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ’ ਦਾ ਸੰਘਾਸਨ ਹੈ।’

ਭਾਵੁਕ ਹੋਇਆ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਖਿਆਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚਿਤਰਨ ਲੱਗਿਆ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਇਥੇ ਲੱਗੇ ਹਨ।” ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਦੁਹਰਾਇਆ, “ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਲੈਬਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਭਲ-ਸੰਭਲ ਕਦਮ ਰੱਖੋ। ਹਰ ਇਕ ਸਲੈਬ ਥੱਲੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹਨ।” ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ‘ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਫਿਸਲ ਗਈ ਸੀ। ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ

ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ 227 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਅਸਾਵੀਂ ਲੜਾਈ ਲੜਦਿਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗੂੰ ਸਿੱਧੇ ਮੱਥੇ ਲੜਦਿਆਂ ਸੰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਪਾ ਲਈਆਂ ਨੇ।'

ਫੇਰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, "ਮੌਜੂਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਛੇਵਾਂ ਹਮਲਾ ਏ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਥੱਲੇ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ - ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1740 ਈ. ਵਿਚ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਅਤੇ 1746 ਈ. ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਇਸ ਆਤਮਿਕ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਵਾਰ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ 1764 ਵਿਚ ਤੋੜਿਆ। ਪਰ 1769-70 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਕੀਤੇ ਧਾਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਫਿਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ 1774 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ 1800 ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਥਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਗੁਰਮਤਾ 1805 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।"

ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਬੋਲਿਆ, "ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਜਾਸ਼ਾਹੀ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ...ਇੰਨਾ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ, ਤਕਰੀਬਨ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ... ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡਾ ਅਰਸਾ ਬਣਦੈ।" ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਟਿਪਣੀ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਕੀਤਾ, "ਭਾਵੇਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕੀਤੇ...ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਪੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰਬਰਾਹ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ 'ਸਿਰੋਪਾ' ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨੂੰ 'ਗੈਰ-ਸਿੱਖ' ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ਤਵਾ ਦਿੱਤਾ...ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਘਟੀ। ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੋ ਗਤ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੇ ਬਣਾਈ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਵਾਲੀ ਅਨੂਠੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅੱਜ ਤਕ ਸਿੱਖ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ।"

"ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਲਾਸਾਨੀ ਰੁਤਬਾ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।" ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਹਰ ਵਾਰ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਟੁੱਟਿਆ ਛੱਡ ਕੇ, ਪਲੀਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਕੇ, ਹੋਰ ਥਾਂ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।" ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਦੇ ਘਰ 'ਚ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਖ਼ੁਦ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਪਰ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਟੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਢਹਿਆ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਭੜਕਾਹਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਢਹੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅਗਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹੇ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤੋਪਾਂ-ਟੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।'

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ 'ਸ਼ਾਖਸਾਤ ਤਸਵੀਰ' ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।' ਪਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ 'ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗੀ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਸ਼ਕਾ-ਪੁਸ਼ਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਾਲੇ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਸ ਏਜੰਸੀ, ਅਦਾਰੇ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਏਗੀ ਜਿਹੜਾ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਹਰ ਹਦਾਇਤ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲ ਚਾੜ੍ਹੇਗਾ।'

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਮੁਫ਼ਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰੇ। ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਇੰਚਾਰਜ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ 'ਚੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਬਾਅਦ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਜਬਰੀ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹੋਇਆ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹੋਣ ਲਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਅਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਸਰਗਰਮ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੁੜ 'ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਪਰਲੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵੱਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ

ਬਾਬੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵੀ ਕਈ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਏ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੰਨਸੋਅ ਬਾਬੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੇਵਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜੋੜੀ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ, ਸਭ, ਬਾਬਾ ਜੀ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਅੱਠ ਜੂਨ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦਸ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦੇਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ।' ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ - ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੋੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ 'ਜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੁਹਾਨੂੰ (ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ) ਆਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।'

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 13 ਜੁਲਾਈ 1984 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 'ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕੋਰਸ' ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਅਦਾਰੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਭੁੱਲਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਮੇਰੀ ਸੂਚਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਅੱਜ ਫਿਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।' ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਭੁੱਲਰ ਬਾਬੇ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਟਰ 'ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ' ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਬਹਾਨੇ ਲਗਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੱਸ ਕੇ, ਉਹ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ 'ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ' ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਬੱਲੇ 'ਬਾਕਸ' ਵਿਚ 14 ਜੁਲਾਈ 1984 ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "(ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਲੈਣ ਲਈ) ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਦਾ...ਸਾਰੇ ਖਹਿੜੇ ਹੀ ਪੈ ਗਏ ...ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਕ ਫੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ...ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਮੈਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਵਾਂਗਾ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਫੌਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ (ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ) ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ।" ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇ ਛਪਣ 'ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਸਵੇਰੇ ਹੀ

ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਬਾਰੇ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਛਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਯੋਜਨਾ ਇਕ ਵਾਰ ਲੜਖੜਾ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਕੀ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਕਿਵੇਂ ਹਟ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਬਾਅ ਥੱਲੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਇਸ ਕਰਕੇ, ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 14 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਝਬਾਲ ਤੋਂ ਕਈ ਸੱਜਣ ਬਾਬੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਾਅ ਥੱਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ।" ਜਨਰਲ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੰਡ 'ਠੱਠਾ' ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈਂਡ-ਕੁਆਟਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਹੇ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ, 'ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ' ਬਣ ਜਾਓਗੇ।'

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਲਈ ਆਪਣਾ 'ਸਟੈਂਡ' ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਬਾਬੇ ਦਾ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਜਵਾਬ ਹੈ।' ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਮਾਣ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਮਾਨਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਗੁੱਸੇ-ਰੈਂਜਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਣ ਦੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਖਟਾਈ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ' ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗੁਪਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰਵਾ ਕੇ 'ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ' ਦੀ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮੋਹਰ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਫੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ, ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਿੱਖ ਬੋਰਡ' ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਪਿੱਛੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਸੀ ਕਿ 'ਜਦੋਂ 'ਸਿੱਖ ਬੋਰਡ' ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਣੇਗਾ ਤਾਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵੀ ਉਸਦੀ ਮਨੋਸ਼ਾ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ 'ਖ਼ੁਦ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ' ਦਾ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਦੇਸ-ਵਿਦੇਸ ਵਿਚ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਬੋਰਡ' ਬਣਨ ਨਾਲ ਇਹ ਕਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੁੱਸ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼, ਇਕ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ 'ਹਸਤੀਆਂ' ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ 'ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਜੋੜੀ' ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਦਿੱਲੀ-ਪੱਖੀ ਬਾਬਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਜੋੜੀ ਨੇ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ-ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਲੋਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਕਢਵਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਫ਼ੌਜੀ ਜਨਰਲਾਂ - ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ, ਜਨਰਲ ਦਿਆਲ, ਜਨਰਲ ਬਰਾੜ, ਜਨਰਲ ਜੰਮਵਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਏਜੰਡਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸੰਖੇਪ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰੰਤ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਾਬਾ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਦੋਨਾਂ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਨਾਲ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਤੱਕੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕਦਮ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਨਾਂਹ-ਨੁਕਰ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ 'ਉਹ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।' ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਵੀ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।'

ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਲਗਾਤਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੇੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਹੀ ਠਹਿਰਦਾ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਾਬਿਆਂ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਸਵੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜ 20 ਜੁਲਾਈ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਭਵਨ ਸਮੂਹ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ।' ਪਰ ਦੂਜੇ ਹੀ ਦਿਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਾਹੌਲ 'ਸਾਜ਼ਗਾਰ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਧਮਾਕਾਖ਼ੋਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਫ਼ਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਫ਼ੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ।' ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ

ਕੱਢਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।' ਇਸ ਪ੍ਰੈਸ-ਮਿਲਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੋਕਲ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਾਸਾ ਵੱਟਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਲਟਕਦਾ ਮਸਲਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭਰਵੀਂ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਮਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪੀਡੀ ਹੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਦਾ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਸਨ ਕਿ ‘ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਨਾ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਫ਼ੀਰ (ambassador) ਹੀ ਖਿਆਲ ਕਰੇ।’” ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪੈਂਡਰਲ ਮੂਨ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਹੁਣ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਚੱਲੇ...ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਗੋਸ਼ੇ (ਖ਼ਿੱਤੇ) ਨੂੰ ‘ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ’ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਢੀ ‘ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ’ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ-ਨਵਾਬਾਂ ਤੋਂ ‘ਰਾਜ’ ਖੋਹੇ ਸਨ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੋਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ‘ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ 35-40 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਿਜ਼ੋਰਾਮ, ਮਨੀਪੁਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉੱਤਰੀ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀ ਸੂਰਾਂ ਉੱਠਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਥੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਖ਼ਿੱਤਾ ਏ, ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਾਹ ਵੀ ਕੱਢਣ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਖੇਤਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ-ਵਿਰੋਧ (dissent) ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦਬਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਰਣਨੀਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ‘ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ’ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟ ਕੇ, ਫ਼ੌਜੀ ਪੱਕੇ-ਪੌਸ ‘ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੀ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ’ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖ਼ਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਸੋਚਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ (cultural homogeneity) ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਾਮਰੇਡ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਲਹਿਜੇ ‘ਚ

ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇਸ ਦੀ ‘ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ’ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕਾਮਰੇਡ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੋ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਨੇ। ਕਾਮਰੇਡ ਤਾਂ ‘ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ; ਜੇ ਸਟੇਟ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹ ਕੇ (overthrow) ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣਗੇ? ਰੂਸ ਵਿਚ 1917 ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਆਇਆ, ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਟੇਟ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨੂੰ ‘ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ‘ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਬਗ਼ੈਰ-ਰਾਜ-ਭਾਗ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲੇ? ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ‘ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਯੂਨਿਟ (Economic Unit) ਹੈ। ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਤਾਬਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ-ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ‘ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ’ ਜਾਂ ‘ਸਮਾਜਵਾਦੀ’ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਰੰਧਾਵਾ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਵੱਡੇ ਸਿਆਸੀ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਛੱਡੋ, ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵੋ, ਸਿੱਧਾ ਰੂਸ, ਚੀਨ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੋ ਹਰਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਸ ਬੰਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਵੇਗੀ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ‘ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ’ (inviolability of Akal Takhat) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਭੰਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।’

“ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ‘ਚੋਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ‘ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ’ ਦੇ ਇਸ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਗੇ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਾਨ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੋਵੇਗੀ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੁਖਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਖ਼ਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ...ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ‘ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ’ ਦੀ ਵਜ਼ਾਹਤ ਕਰਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਸਟੇਟ, ਫ਼ੌਜ-ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਡੰਡਾ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਰਤ ਕੇ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ‘ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣੇ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੀ

‘ਸਰਬਉੱਚਤਾ’ (supremacy) ਲਈ ਚੈਲੰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਇਸ ਚੈਲੰਜ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।”

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਕਠੋਰ ਸਿਆਸੀ ਤਰਕਾਂ ਕਰਕੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਤੈਸ ‘ਚ ਆ ਕੇ ਬੋਲਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅੱਜ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰੜਕ ਰਿਹੈ। ਇਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਛੱਡੋ! ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, 1947 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕਈ ਕਮਰੇ ਬੰਦੂਕਾਂ-ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਅਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਸਪਲਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ।”

ਕੁਝ ਭਾਵੁਕ ਹੋਇਆ ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸੁਣੋ, ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਪੰਚਾਇਤ ਅਫ਼ਸਰ ਲੱਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਠੀ ਸੀ; ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਕਮਰਾ ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਲੋਕਲ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ ਉਸ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਕਿਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਅਸਲਾ ਅੱਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਪਲਾਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ, ਮੈਂ ਬੇਸਮਝ ਨੌਜਵਾਨ ਫੁੱਲਿਆ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ, ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਸ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉੱਤੇ ਘੋਰ ਪਛਤਾਵਾ ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਤਾਂ ਇਹ ਉਦੋਂ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੋਧਤ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।”

... ..

ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਦਿੱਖ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ‘ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ’ ਕੋਲੋਂ ‘ਸਹੀ ਦੀ ਮੋਹਰ’ ਲਵਾ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ‘ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ’ ਨੂੰ ‘ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ’ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ‘ਸਹਿਮਤੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਪਤ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਘੱਟ ਹੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੂਤਰ (source) ਤਾਂ ਲੋਕਲ ਸਿਵਲ ਅਫ਼ਸਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ‘ਬਾਬਿਆਂ’ ਜਾਂ ‘ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ’ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਰਕਾਰ ਟੁੱਟੀ-ਭੱਜੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਗਿਰਾ ਕੇ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ

ਦੀ ਪਲੈਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਲੈਡ. ਜਨਰਲ ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਗਿਰਾਉਣ ਲਈ ਅਖੰਡ-ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਭੋਗ ਵਾਲੇ ਦਿਨ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਬਿਲਡਿੰਗ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ।' ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਮਤੀ ਸੀ ਕਿ 'ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਲਬਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਨਾ ਚਿਰ ਫ਼ੌਜ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਰਹੇਗੀ।'

ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਬਾਅ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ/ਰੇਡੀਓ ਉੱਤੇ "ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੈ" ਦਾ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਦਾਗ਼ੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਲੰਧਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਉਹ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਨੁਕਸਾਨੀ ਗਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਗਿਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਜਿੱਦ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੜਦੇ ਹੇਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ

ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣਾ 'ਕੰਮ ਚਲਾਊ' ਦਫ਼ਤਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਅੰਦਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਲਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਲ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਥੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਫਟਕਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕਿਆਸ-ਅਰਾਈਆਂ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ 'ਸਮਝੌਤਾ' ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਫਿਰ, ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ, ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।'

ਅਜਿਹੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। 17 ਜੁਲਾਈ 1984 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੀ 'ਫ਼ੌਜ' ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਛਤਰੀ ਥੱਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ, ਮਲਬਾ

ਚੁੱਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਢਹੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ 'ਅਰੰਭ' ਸੀ।

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੈਮਰਾ ਟੀਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਸੇ ਕੈਮਰਾ ਟੀਮ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰਾਂ ਨੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਦੇ 'ਸ਼ਾਟ' ਲਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੇਡੀਓ/ਟੀ.ਵੀ. ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ 'ਸ਼ੁੱਭ ਅਰੰਭ' ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਹਰ ਬੁਲੇਟਿਨ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ 'ਵਾਹ-ਵਾਹ' ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਿਟੀ ਕੋਟਵਾਲੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਚਰਚਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮੋਟੀ ਰਕਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਲਈ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਫਿਰ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਲੋਕਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਨੁਮਾਇੰਦੇ - ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਆਦਿ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਿਹੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੱਸਾਂ, ਫ਼ੌਜੀ ਪਹਿਰੇ ਥੱਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਉਣ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪਿੱਠੂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਐਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਫੱਟਾ ਹੀ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ 'ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।" ਵੱਖਰੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਮਨ ਅੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਪ੍ਰਤਿ ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀਆਂ ਕੰਨਸੋਆਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਜਦੋਂ 25 ਜੂਨ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ, ਕਈ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ-ਪੀਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਸਮਝ ਗਈ ਕਿ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ 'ਸਮਝੌਤਾ' ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਮੱਲ੍ਹਮ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਅਨੇਕਾਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਿੱਖ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਣਗੇ। ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮਲਤਬ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਰੱਖ ਕੇ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖ਼ੁਦ ਮਿਟਾ ਕੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇਗੀ।"

"ਠੀਕ ਹੈ ਠੀਕ ਹੈ, ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ", ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਵੀ ਬਹਿਸ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਟੁੱਟੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ

ਦੀ ਲਿਪਾ-ਪੋਚੀ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਬਿਲਡਿੰਗ ਨੂੰ ਇਉਂ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇ।”

“ਘੋਰ ਅਨਿਆਂ ਹੋ ਰਿਹੈ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਡੂੰਘੇ ਦੁੱਖ 'ਚ ਬੋਲਿਆ, “ਜਿਸ ਦੇਸ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਵਨ-ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਤੋੜੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਹੱਡਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਗਏ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੁਦ 19 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ ਸੀ।”

“ਪਰ ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੋ”, ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। “ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਿੱਲੀ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਹਮਲੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਲਾਮ-ਲਸ਼ਕਰ ਦੀ ਚੋਰੀ-ਛੁਪੇ ਕੀਤੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਗੁੱਸਾ ਖਾ ਕੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਬਦਾਲੀ ਲੁੱਟਾਂ-ਮਾਰਾਂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਹਮਲਾਵਰ ਹਾਕਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਹੀ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਕਿਵੇਂ ਦੇਣਗੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।” “ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੋ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਸਾਰੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਗਿਰਾ ਹੀ ਦੇਣੈ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ।

...

...

...

...

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮਲਬਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਲਗਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਮਲਬਾ ਬੁਰਜ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਦੇ ਇਕ ਕਿਨਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਟਰੈਕਟਰ-ਟਰਾਲੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਨਿਹੰਗ ਅਫ਼ੀਮ-ਪੋਸਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮਦਹੋਸ਼ ਟਰਾਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲੁੜਕਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲੰਘਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਹਰ ਰਸਤੇ ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ ਉੱਤੇ ਬਾ-ਵਰਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤਾਣੀ ਖੜੇ ਸਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰੀ ਢਾਂਚਾ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ‘ਤਕਨੀਕੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ’ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਟੁੱਟਵੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਛਪਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਰੋਲ ਹੋਣ ਦੇ ਚਰਚੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵਿਚ

ਸਰਕਾਰੀ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਬਿਲਡਰ (builder) ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਸਕਿਪਰ' (Skipper) ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਣਾ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੋਕ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੰਮੇਲਨ

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ 'ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਰਾਹੀਂ ਮੁਰੰਮਤ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਪਾਪੜ ਵੇਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ, ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਸੰਮੇਲਨ ਸੱਦਣ ਦਾ ਢੋਂਗ ਵੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੁਰਜ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ 11 ਅਗਸਤ 1984 ਨੂੰ ਇਕ ਅਖੌਤੀ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਦੋਂ 10 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਅਸੀਂ ਦੋ ਪੱਤਰਕਾਰ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਮਝ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਹਰ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅੱਖੜ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਦੇਵੇ। ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ 'ਸਾਧ' ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ।" ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਪੁੱਛਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ 'ਗੁਜਰਾਲ' ਨਾਮੀ ਸਿੱਖ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬੀ ਜਿਹੜਾ ਦਿੱਲੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ, ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੱਸੋਵਾਲ, ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਤੋਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਟੱਕਰ ਵਰਗੇ ਕਈ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੱਸਾਂ-ਟਰੱਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਾਹਰਾ, ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਥੇ ਬਹੁਤੇ 'ਭਾੜੇ' ਉੱਤੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਉੱਚੀ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਸਟੇਜ ਵਿਚਕਾਰ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦਾ ਨਿਹੰਗ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ 'ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ' ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ, ਪਟਨਾ (ਤਖ਼ਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ) ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਬਰੀ

1. ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਦਲੀ ਉਪਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦਾ 'ਸਿਟੀ ਰਿਪੋਰਟਰ' ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ 'ਗੁਜਰਾਲ' ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ 'ਪ੍ਰੈਸ ਕਲੱਬ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬੁਰਜ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ 'ਬਦਮਜ਼ਗੀ' ਯਾਦ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਟਾਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, "ਛੱਡੋ, ਅਤੀਤ ਦੇ ਉਧੇੜ ਬੁਣਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਣ ਕੀ ਡਾਇਦਾ।" ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਜਾਹਰਾ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ।

ਲਿਆਂਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ, ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ, ਬਿਧੀਚੰਦੀਏ, ਨਾਮਧਾਰੀ, ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਅਤੇ ਸਤਨਾਮੀ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕਿਆਂ (sects) ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਜਥੇਦਾਰ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਟੱਕਰ ਹਰਿਆਣਾ ਆਦਿ ਆਦਿ ਸਨ।

ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਅਤੇ ਮਤਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸੀ। ਹਰ ਬੁਲਾਰਾ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਿਆਸੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਖੇ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਡਿਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ '1980 ਵਿਚ, ਤਾਕਤ ਖੁੱਸਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਪੰਚ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਯੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਛੜਯੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਝੀ ਚਾਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸੇ 'ਸਾਜ਼ਸ਼' ਅਧੀਨ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ।' ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਸੁਰ-ਤਾਲ 'ਤੇ ਕਈ ਮਤੇ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਕ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਿਹੰਗ ਮੁਖੀ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਅਤੇ ਸਿਰੋਪਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਈ ਹੁਰਮਤੀ ਦਾ 'ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ' ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਪੰਥ' ਦਾ 'ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ' ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪੰਥ 'ਚੋਂ 'ਖਾਰਜ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਲਈ ਨਵਾਂ 'ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆ ਬੰਦੋਬਸਤ' ਖੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੌਜੂਦਾ 'ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ' ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ 'ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ' ਨੂੰ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਮੁੜ 'ਬਹਾਲ ਕਰਨ' ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

...

...

...

...

ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਖੌਤੀ 'ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕੋਝਾ 'ਮਜ਼ਾਕ' ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਘਿਨਾਉਣਾ ਹਮਲਾ ਹੀ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਈਆ ਸੰਮੇਲਨ' ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ 'ਉਹ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਕੋਝੀ

ਛੇੜਛਾੜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।' ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੂੰ ਪੰਥ 'ਚੋਂ' 'ਖਾਰਜ' ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੰਥ 'ਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਛੇਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਜਿਹੜੀ 1925 ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਬਣੀ ਸੀ, ਦੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ 'ਸੰਮੇਲਨ' ਕਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।"

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮਲਬਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ, ਉਸਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਜ਼ੋਰਾਂ-ਸ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਟਰੱਕ-ਗੱਡੀਆਂ ਇੱਟਾਂ, ਪੱਥਰ, ਬੱਜਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਢੋਅ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਢੋਂਗ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਉਘੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, 13 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ, ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦੇ 'ਸੈਂਟਰਲ ਸਕੱਤਰੇਤ' ਨੇ ਇਕ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮਨਮਾਨੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇਣ ਨੂੰ, 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੱਸਿਆ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਨੇ ਅਖੌਤੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੰਮੇਲਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਨਾ ਗਰਦਾਨਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਰਟੀ ਸੈਕਟਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਰਾਓ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਤਾ ਜਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗਾੜਨ ਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।" ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਓ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਬੋਲ ਕੇ ਖ਼ਾਰਜ (neutralise) ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਮਲ ਵੀ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। "ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"

ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਠੋਸ ਸਟੈਂਡ ਲੈਣ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਸੀ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾ ਕੇ (political balance) ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਭੁੱਲ੍ਹਣ ਉਪਰੰਤ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਘਸੀਟ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹੋ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਸਿੱਖ ਮਸਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਐਵੇਂ ਆਪਣੀ 'ਸਿਆਸੀ ਹਾਜ਼ਰੀ' ਲਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਪੈਂਤੜਾ

ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ' ਉੱਤੇ ਮੱਲ੍ਹਮ ਲਾਏ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰੇ' ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਝਾਅ ਨੁਮਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਧੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾਉਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ।

ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਕੀਤੇ ਸਰਕਾਰੀ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲੋਂ ਭਰਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਹੀ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਤੇ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਨੋਟਿਸ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ 'ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ।' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟਿਸ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬੀ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਗੀ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਕਿਪਰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਕੁਝ ਕੁ ਉਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੀਰ ਵਿਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਤਨਖ਼ਾਹੀਆਂ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

... ..

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ 2 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 'ਸਰਬ-ਸੰਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਮੇਲਨ' ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਖੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਸੀ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ 16 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਲੈਟਰ ਪੈਡ' ਉੱਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ, ਸਭਾ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ' ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ।

'ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਵੱਲੋਂ ਸੱਦੇ 'ਸਰਬ-ਸੰਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਮੇਲਨ' ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਬਹਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਏਲਚੀਆਂ ਰਾਹੀਂ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਦੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜੇ ਨਾਲ ਤਾਰ ਜੋੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।"

ਪਰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਮਤ ਸੀ, 'ਅਜੇ ਤਾਂ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਦੀ ਆਪਣੀ 'ਸਾਖ' ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਜੰਮ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਮਦਦਗਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਨੇ?' ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸਭ ਇੱਕੋ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਨਾ ਸਮਝੋ। ਇਕ

ਧਿਰ ਦੀ ਜੇ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਹਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਖ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਅਸਲ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਣਗੇ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਦਸ਼ੇ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ, “ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ ਦੋ ਵਰਗ - ਇਕ ਨਰਮ ਧਿਰ ਅਤੇ ਇਕ ਗਰਮ ਧਿਰ - ਪੱਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਧਿਰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਝੁਕਦੀ ਰਵੇਗੀ। ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਖ ਮਨ ਪੂਰਾ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਰਮ ਸਿਆਸਤ ਹੀ ਉਭਰੇਗੀ। ਦੋਨਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ‘ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ’ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਲਝਿਆ ਸਿਆਸਤਦਾਨ (statesman) ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਭਾਵੇਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਅਨਜਾਣ (novice) ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਘਾਗ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ‘ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ’ ‘ਚੋਂ ਭੱਜਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਭਵਿੱਖੀ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈਆਂ ‘ਤੇ ਕੁਝ ਅਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਖਰੂਵੀ-ਸੁਰ ‘ਚ ਬੋਲਿਆ, “ਛੱਡੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਅਜੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਵਾਵਾਂ ਵਗਣੀਆਂ ਨੇ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਕਈ ਮੁੱਢਲੇ ਮਸਲੇ ਅੜੇ ਪਏ ਨੇ; ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮੁੱਦਾ; ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ; ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਯੋਜਨ।” ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਆਸੀ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰੰਧਾਵੇ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਨਰਮ-ਦਲੀਏ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਗਰਮ-ਖ਼ਿਆਲੀਏ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਡੂੰਘੀ ਖਾਈ ਬਣਨ ਦੇ ਆਸਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੌਰਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ (18 ਅਗਸਤ) ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ, ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਐੱਲ.ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਲਦੇਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ‘ਤੇ ‘ਸਰਕਾਰੀ ਡਰਾਮਾ’ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਕ ਵੀ ਵਲੰਟੀਅਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ

ਹੈ।” ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਾਜਪਾਈ ਅਤੇ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ‘ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਸੰਮੇਲਨ ਨੂੰ ਵੀ ‘ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ੋਅ’ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਤਾਈਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ‘ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਤਰਜ਼ ‘ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਗੋਭਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।’ ਪਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, “ਕਾਂਗਰਸ ਖ਼ੁਦ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਰਲਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਪਿੱਠ ‘ਤੇ ਖੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੁਣੇ ਹੀ ‘ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਸੰਮੇਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ‘ਚ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵਾਜਪਾਈ ਅਤੇ ਅਡਵਾਨੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਤੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗਰੰਟੀ ਦੇਵੇ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀਆਂ (criminals) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਦੀ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਗਰੰਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੇ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਵੇ।”

ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ‘ਧਮਾਕਾਸ਼ੇਜ਼’ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਤੱਤ’ ਫਿਰ ਸੰਗਠਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ‘ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ’ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਨਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸਾਰੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 19 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ 31-ਮੈਂਬਰੀ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਖੋਲ੍ਹਣ

1. ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਮ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕੇਸ ਲੜਨ ਬਦਲੇ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ, ਰਾਮ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ‘ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ।’ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ‘ਜਾਅਲੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ (bogus) ਕਿਹਾ ਸੀ। ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਬਾਅਦ ‘ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ’ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ, ‘ਅਜਿਹੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਮੌਕੇ ‘ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣਾ ਨਾ-ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਜੁਰਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ‘ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਨੂੰ ‘ਝੂਠ ਦਾ ਪੁਲੰਦਾ’ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੱਸਿਆ’ ਤੇ ਕਿਹਾ, ‘ਅਕਾਲੀ ਨਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।’

ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗਾੜੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ‘ਹਿੰਦੂ ਪੱਤਾ’ (Hindu Card) ਖੇਡ ਕੇ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਉੱਤੇ 'ਪੂਰਨ ਪਾਬੰਦੀ' ਲਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ 'ਚੈਕ ਪੋਸਟ' ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦੇਵੇ।' ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਜੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।'

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਪੈਂਤੜੇ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ (24 ਜੁਲਾਈ 1984, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼) ਆਰੀਆ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਭਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ 'ਜਨਰਲ ਬਾਡੀ' ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ' ਦੇਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਆਰੀਆ ਸਭਾ ਨੇ 'ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' (unity, integrity and sovereignty) ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ ਸੀ।

ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦੇਣ।' ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ 'ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਫੈਲਾ ਰਹੀ ਹੈ।' ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਫ਼ੌਜ ਰਾਹੀਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਕਈ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਇਹ ਸਨ: ਪੂਲਾ ਰੈਡੀ, ਐੱਸ.ਐੱਨ. ਸਿਨਹਾ ਗਰੁੱਪ (C.P.I.-ML), ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਫ਼ਰੰਟ, ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਯੂਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੰਚ।

ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮੰਗਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕਿਉਰਟੀ ਐਕਟ, ਸਪੈਸ਼ਲ ਕੋਰਟਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਚਾਲੂ ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੋਰਟ 'ਚ ਲਈ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨੰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ 'ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਟੀਸ਼ਨ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਪਟੀਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ

ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮੁੱਕਰ ਗਈ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।' ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਫ਼ੀਆ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ, ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।' ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਐਡੀਡੈਵਿਟ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਕਮੇਟੀ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤਿਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਢਹਿ ਗਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।'

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਪੀ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫਿਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ-ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਟੀਸ਼ਨ ਪਾਈ ਕਿ 'ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਾਈ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਬੱਲੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਇਸ ਲਈ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ 'ਪਵਿੱਤਰ ਇਮਾਰਤ' ਨੂੰ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਛੁਪਾਇਆ ਜਾਵੇ।' ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਹੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਢਾਹੇ ਗਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25 ਅਤੇ 26 ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਕੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।'

...

...

...

...

ਉਸੇ ਹੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ (26 ਜੁਲਾਈ) ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਧੀ ਸਰਕਾਰ ਖੜੀ ਹੈ। ਪੀ.ਡਬਲਿਊ.ਡੀ. (P.W.D.) ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਵਰਕਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।' ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਵੱਲੋਂ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਚਾਲੂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸਿੱਖ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।' ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਐਲਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 29 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤਕ ਮਾਰਚ ਲੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਸੂਤਾ ਫਸਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

"ਇਹ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਡਰਾਮਾ ਹੈ", ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਬੋਝਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੈਪਟਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਾਖ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟ ਕੇ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕੀਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪੱਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਤੱਥ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੁਕਿਆ ਛੁਪਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਖ਼ਾਸ ਜੋੜੀਦਾਰ ਹਨ, ਦੂਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ।”

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ”, ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਗੱਲ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਮੋੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਕੈਪਟਨ ਉਸੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ ਅੰਦਰਲੇ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਚੈਂਬਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ-ਪਟੇਲ ਦੇ ਕਹੇ ਇੰਸਟਰੂਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਐਕਸੇਸ਼ਨ (Instrument of Accession) ਉੱਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸਨੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਿਆਂ-ਨਵਾਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅੜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਭੁਪਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਖ਼ੁਦ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪਰ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਟੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭੇਜ ਕੇ ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਘਾਟੀ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਇਆ ਪੰਗਾ ਅੱਜ ਤਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਐਵੇਂ ਉਖੜੀਆਂ ਪੁਖੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਮਾਰੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇ... ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ? ਅੱਜ ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ‘ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਹਰਾ’ ਮਾਰਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਜੀ ਆਇਆਂ’ ਕਹਾਂਗੇ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੁੱਖੇ ਅੰਦਾਜ਼ ‘ਚ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਸੀ।

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਬਿਆਨ

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। *ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ* (25 ਜੁਲਾਈ) ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਖ਼ਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਇਸ ਨੂੰ (ਕਾਰ-ਸੇਵਾ) ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ...ਅਸੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡਾਂਗੇ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ।... ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਢੱਠੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਇਕ ‘ਯਾਦਗਾਰ’ (monument) ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ...ਜੇ ਇਉਂ ਟੁੱਟੀ ਭੱਜੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝੱਤਣ ਦੇ ਬੀਜ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਬੀਜੇ ਜਾਣਗੇ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿਠਾਂਗੇ, ਦੇਸ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।” ਫਿਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ

ਲਈ ਵਿਰੋਧੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, “ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੇਧੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ‘ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ।”

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਉੱਤੇ ਲੰਬੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਕਨੌਮਿਕਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਰ.ਐੱਸ. ਜੋਹਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖੋ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਭਾਵੁਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ...ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੇ...ਮੈਂ ਇਕਨੌਮਿਸਟ (ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ) ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੱਧੀ ਜਨਤਾ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਆਤਰ ਹੈ...ਭੁੱਖੀ ਮਰਦੀ ਹੈ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਤਾਕਤਵਰ ‘ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ’ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ?...ਕੱਟੇ ਨੂੰ ਮਣ ਦੁੱਧ ਦਾ ਕੀ ਭਾਅ?”

ਫੇਰ, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਅੰਡਰਲਾਈਨ’ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ, “ਮੈਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਕੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ...ਕਦੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ...ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ’ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਦਿਮਾਗੀ ਅੜਿੱਕਾ (mental block) ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮਤੇ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅੱਜ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ (ਮਤੇ ਨੂੰ) ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅੱਜ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਣੇ ਸਨ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਬਿਆਨ ਹੈ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਬਾਕੀ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਨੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਹੈ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਘੜ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ‘ਸੱਪ ਦੇ ਮੂੰਹ’ ‘ਚ ਆਈ ਕੋਹੜ ਕਿਰਲੀ, ਖਾਂਦੈ ਕੋਹੜੀ, ਛੱਡਦੈ ਕਲੰਕੀ।’ ਸੰਯੋਗ ਇਹ ਬਣਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਇਸੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲਾ ਬੈਠੇ। ਉਧਰ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਰੱਟ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੋਰਚਾ (4 ਅਗਸਤ, 1982 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ) ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲਾਇਐ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਵਾਅਦੇ ਕਰ ਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਾਏ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚ-ਵਿਚਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੌੜਾਂਗੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਦੌੜਨ ਦੇਵਾਂਗੇ...ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਿਨ ਲੱਦ ਗਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ‘ਤੇ ਕਸਮਾਂ ਖਾ-ਖਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਭੱਜਦੇ ਰਹੇ।”

ਰੋਧਾਵਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲ ਉੱਠਿਆ, “ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਿੱਕ ਥਾਪੜ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਹਲੂਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ, ਸ਼ਾਹ ਜੀ! ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਬਾਰੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ

ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ 'ਜੇ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਿੰਦੇ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਰਬਾਈਨ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿਆ ਕਰੋ'।"

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਚਰਚਾ ਸਮੇਟਣ ਦੇ ਲਹਿਜੇ 'ਚ ਬੋਲਿਆ, "ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਲੈਣਗੇ...ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ। ਇਹ ਮਤਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ (Indian Nation) ਦੇ ਜੜ੍ਹੀ ਤੇਲ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਉਖੇੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਵੀ ਦੇਸ ਅੰਦਰ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਚੱਲੀ ਸਿਆਸੀ-ਰੱਸਾਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਵਿਸਾਰ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਬਸ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 1946 ਵਿਚ ਗਠਨ ਕੀਤੇ 'ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਪਲੈਨ' ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਰੱਖਣਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਫ਼ੈਡਰਲ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਕੇਂਦਰ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਡਿਫੈਂਸ, ਵਿਦੇਸੀ ਮਾਮਲੇ ਅਤੇ ਰੇਲ-ਤਾਰ ਮਹਿਕਮੇ ਹੋਣ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਅਧਿਕਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਯਾਨੀ, ਸੂਬੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋਣ, ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਫਿਰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ-ਨਹਿਰੂ-ਪਟੇਲ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰਲ ਮੁਲਕ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦੁਆਲੇ 'ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ' ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਮੂਹਰੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਸ ਦੀ 'ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ' ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਕੀ ਹੈ? ਬਸ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ।"

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੇ ਇਸ ਸਿਆਸੀ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੌਹਰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ, "ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਿੰਘੀ ਸਾਹਿਬ, ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਪਲੈਨ 'ਫ਼ੈਡਰਲ ਢਾਂਚੇ' ਦੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ 'ਕਨਫੈਡਰਲ ਢਾਂਚੇ' ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਯੂਨਿਟ (one political and economic unit) ਵਜੋਂ ਇਕੱਠਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪਰਤੀ ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ (a loose three-tier confederation) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਯੂਨਿਟ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਪਰ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੁਕਰਾ ਗਏ ਸਨ।"

ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਹੀ, ਦਰਅਸਲ, 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਯੁੱਧ 'ਚ ਫਸੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਇਕ ਦੇਸ ਬਣਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਉਥੇ ਦੇਸ ਦੇ ਫ਼ੈਡਰਲ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਸੀ...ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਦੇਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀ

ਢਾਂਚਾ 'ਸਹੀ ਫ਼ੈਡਰਲ' ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖ਼ਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਅਮਰੀਕਾ ਇਕ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਗਿਆ...ਇਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਇਕੱਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਬੇਸਬਰੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਜੇ ਜਿਨਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਆਧਾਰਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਟੇਟ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ-ਨਹਿਰੂ-ਪਟੇਲ ਵੀ ਅਣ-ਐਲਾਨਿਆ ਹਿੰਦੂ ਭਾਰਤ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ...ਦੇਖੋ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਰੀ ਲਾਸ਼ 'ਤੇ ਬਣੇਗਾ'। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ 95 ਫ਼ੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।"

"ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ 30 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰਲ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੀਤਾ ਵੀ ਕੀ ਹੈ? ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 'ਸੂਬੇਦਾਰੀਆਂ' ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਵੰਡੀਆਂ ਨੇ...ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈਕਮਾਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ 'ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਪਰਪੰਚ' ਰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਜਮਹੂਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈ? ਕਿਥੇ ਹੈ ਦੇਸ ਦਾ ਫ਼ੈਡਰਲ ਢਾਂਚਾ? ਭਾਰਤ ਹੁਣ 'ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ਼ ਸਟੇਟਸ' (Union of States) ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ 'ਯੂਨੀਟਰੀ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ' (Unitary Indian State) ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ", ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਰਣਬੀਰ ਕਾਲਜ, ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਅੰਦਰ ਆ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਾਮਵਰ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਸਟੇਨਲੇ ਵਾਲਪਟ (Stanley Wolpert) ਦੀ ਲਿਖੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ *ਜਿਨਾਹ ਆਫ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ* (Jinnah of Pakistan) ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਤਾਜ਼ਾ ਤਾਜ਼ਾ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗਾਂਧੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਕਾਇਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਜਿਨਾਹ ਕਮਾਲ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਸਿਰੜੀ ਬੰਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ' ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ' ਬਿਲਕੁਲ 'ਸ਼ੁਨਯ-ਖ਼ਲਾਅ' (vacuum) ਵਿੱਚੋਂ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 1940 ਤੱਕ ਤਾਂ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਟੇਟ' ਕਿਤੇ 'ਸੰਕਲਪ' (concept) ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੇ-ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਜੂਦ ਵੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਠੋਸ ਅਸਲੀਅਤ ਬਣ ਗਿਆ।"

ਪ੍ਰੋ. ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਟੋਕਦਿਆਂ ਰੰਧਾਵਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਜਿਨਾਹ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਲੱਗਦੇ ਹੋ...ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।” ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਰੌਅ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਸਲ ਵਿਚ 1947 'ਚ ਹੋਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ, ਜਿਨਾਹ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਗਾਂਧੀ-ਨਹਿਰੂ-ਪਟੇਲ ਵਰਗੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਗ਼ੈਰ-ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨੇਤਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੋਗੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ‘ਬੋਰ’ (bore) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਹਿਸਟਰੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਾਂ?”

“ਹਾਂ...ਹਾਂ... ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ‘ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ’ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦਿਓ...ਕੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਇਸ ‘ਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦਾ ਹੈ?” ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਅਸਲ ਵਿਚ 1920ਵਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ’ ਏਕਤਾ (Hindu-Muslim unity) ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ (ambassador) ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ 1940ਵੇਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਗਲਪਨ ‘ਚੋਂ ਵੱਖਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਖੜੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।” ਪ੍ਰੋ. ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੁਝ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। “ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 1930ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਸਪੇਸ (political space) ਤਾਂ ਕੀ ਛੱਡਣੀ ਸੀ, ਉਲਟਾ ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ‘ਹਿੰਦੂ ਸਟੇਟ’ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਟੇਟ’ ਬਣਾਵਾਂਗਾ।’ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਖਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਚਾਲਾਂ ਫਿਰ ਨੰਗੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ‘ਵੰਡ’ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ‘ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਮਾਰੋ, ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ‘ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ’ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ... ਅਤੇ ਹੋ ਵੀ ਗਈ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ (dissent) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਦਬਾਅ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਫਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਟੋਕਿਆ, “ਪ੍ਰੋ. ਗਾਂਧੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁਮਤ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ-ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਉਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਚੰਬੜੀ ਲਾ-ਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ, ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬਿਮਾਰੀ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।” “ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸਮਝੋ”, ਪ੍ਰੋ. ਗਾਂਧੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਈ। “ਉਸ ਸਮੇਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ-ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ-ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਵੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਸਗੋਂ, ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨਾਹ ਵਿਰੁੱਧ

‘ਸਿਆਸੀ ਕਾਟ’ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਖੂਬ ਵਰਤਿਆ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ‘ਚਿੜੀਆਂ ਚੁਗ ਗਈ ਖੇਤ’ ਅਕਾਲੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ, ਯਾਨੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜ ਕੇ, ਪ੍ਰੰਝ-ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ‘ਚ ਲੈ ਆ ਖੜੇ ਨੇ...ਭਲੇਮਾਣਸੋ! ‘ਸੱਪ ਤਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੁਣ ਐਵੇਂ ਕਿਉਂ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਪਿੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ।’ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ‘ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ’ ਉਸਾਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ‘ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ’ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋੜਾ ਅਟਕੇ।”

ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ‘ਵੰਡ’ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਤੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। “ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਝੱਲੀ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਪਤੈ ਕਿੰਨਾ ਖ਼ੂਨ ਛੁੱਲ੍ਹਿਆ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਬੇਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਵੱਖਰਾ ਮੁਲਕ ਲੈ ਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਲਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਉੱਜੜ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਖੜ ਗਿਆ ਸੀ।”

ਪ੍ਰੋ. ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਕੁਝ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮਾਊਂਟਬੈਟਿਨ ਨੇ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਕੇ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਝਾਈ ‘ਸ਼ੁਭ-ਘੜੀ’ ਯਾਨੀ 15 ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ‘ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ’ (transfer of power) ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਮਾਊਂਟਬੈਟਿਨ ਤੋਂ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਵਾਏ ਸਨ।”

“ਅਜਿਹੇ ਡਰਾਮੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 7-8 ਲੱਖ ਲੋਕ ਗਾਂਧੀ-ਨਹਿਰੂ-ਪਟੇਲ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਫ਼ਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ 70-80 ਲੱਖ ਬੇਖ਼ਬਰ ਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ‘ਤੇ ਵਾਹੀ ਸਿਆਸੀ-ਵੰਡ ਦੀ ਲਕੀਰ (Redcliffe line) ਦੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਪਾਰ ਹੋਏ ਸਨ।”

ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉੱਕਰੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ, ‘ਅੱਜ ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ‘ਤੇ ਖੇਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ-ਬਰਾਦਰੀ, ਉਸੇ ਕੋਝੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਅਝਿੱਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਵੱਡਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।’

ਸਰਬ ਸੰਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਮੇਲਨ

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ‘ਸਰਬ ਸੰਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਮੇਲਨ’ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿਲਜੁਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ‘ਚ, ਦੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ‘ਤੇ ਕੁਝ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਹਲਕਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ‘ਸ਼ਾਇਦ ਸਰਕਾਰ

2 ਸਤੰਬਰ ਵਾਲੇ ਸੰਮੇਲਨ ਨੂੰ ਹੋਣ ਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ; ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦੇਵੇ।' ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਮੇਲਨ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਅਖਾੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਮੇਲਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਵੇ।' ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕਮੇਟੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਜੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।'

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ

ਸੰਮੇਲਨ ਤੋਂ ਛੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 27 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ' ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨਾਲ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਾਜਿਆ-ਗਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕਈ ਚੌਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਭਿੱਜੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨੀ ਧੁਨਾਂ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਰ ਗਲੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਮੋੜ ਉੱਤੇ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਅਤੇ ਖ਼ੈਫ਼ਜ਼ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਗੰਨਾਂ ਦਾ ਡਰ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਛਿੱਲੜਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਉਤਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਉਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ 2 ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ, ਹੌਸਲੇ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ।

...

...

...

...

ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਹੀ ਬਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ "2 ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ 'ਗ਼ੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ' ਹੋਵੇਗਾ।" ਫਿਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਜਾਹਰਾ ਹਿਲਜੁਲ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ 'ਬੇਕਾਬੂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।' ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ 'ਭੜਕਾਊ' ਭਾਸ਼ਨ ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ' ਨਾਹਰੇ ਵੀ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਪਰੰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 'ਸਿੱਖ ਬਾਗ਼ੀਪੁਣੇ' ਦੀ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਤੋੜਨ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਬਾਜ਼ੂਬਾਜ਼ੀ-ਚਲਾਕ ਰਣਨੀਤੀ ਅਧੀਨ 2 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ (permission) ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਫੜੋ-ਫੜਾਈ 29 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਤਰਕੀਬਨ 500 ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਵਰਕਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ।

ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ, ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ ਉਬੋਕੇ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੰਦੀ ਆਦਿ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗਵਰਨਰ ਕੇ.ਟੀ. ਸਤਾਰਾਵਾਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਕਿ 'ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ? ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ?' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਜੇ 'ਵਰਲਡ ਸਿੱਖ ਸੰਮੇਲਨ' ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ "ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ।' (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼, 30 ਅਗਸਤ)। ਉਸ ਨੇ ਹਫ਼ਤਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।'

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪੀਆਂ ਕਿ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਸੀਨੀਅਰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਹੋਮ ਮਨਿਸਟਰ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਕੇ 2 ਸਤੰਬਰ ਵਾਲੇ ਸੰਮੇਲਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ (review) ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਆਰ.ਵੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਉਸ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸੰਮੇਲਨ ਸਮੇਂ 'ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ' ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦੋਬਸਤਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।' ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਗਰਮ-ਖ਼ਿਆਲੀ ਸਿੱਖ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ-ਫੌਜ ਨਾਲ ਝਪਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਰਹੀ ਹੈ।' (31 ਅਗਸਤ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼)

ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤਕ ਤੇ ਹੋਰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜ ਜਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਧਨੋਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ

‘ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ‘ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ’ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ।’

ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ 31 ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ) ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।’

... ..

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, 30 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਨਾਮਵਰ ਲੇਖਕ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਪਟੀਸ਼ਨ ਪਾਈ ਕਿ ‘2 ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਮੇਲਨ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਹੰਗ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਰੀਏ ਬੁਰਜ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ‘ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ (ਕਾਰ-ਸੇਵਾ) ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ‘ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ‘ਚ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਏ ‘ਸਰਬ-ਸੰਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਮੇਲਨ’ ਦੇ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਨਤਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕਹਿਣ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣੀ ਸਰਾਸਰ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਾਸਰ ਧੱਕਾ ਹੈ।’ ਪਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇਸ ਪਟੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਦੀ ਓਟ ਲੈਂਦਿਆਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (1 ਸਤੰਬਰ 1984, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼)

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਸੰਮੇਲਨ’ ਉੱਤੇ ਲਾਈਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੈਲੇਫ਼ੋਰਨੀਆ ਆਧਾਰਿਤ ‘ਸਿੱਖ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ’ ਨੇ ਤਾਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ‘ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਰੀਪਰੈਜ਼ੇਨਟੇਟਿਵਜ਼ (House of Representatives) ਦੇ ਪੰਜ ਆਜ਼ਾਦ ਐੱਮ.ਪੀਜ਼ (M.P.s.) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਬਜ਼ਰਵਰ (observers) ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਭੇਜਣਗੇ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰੋੜ ਚਾਲੀ ਲੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਪੱਖੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ‘ਧੱਕੇ’ ਅਤੇ ‘ਲੋਕਰਾਜੀ ਹੱਕ-ਹਕੂਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ’ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ?’ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜ ਅਮਰੀਕਨ ਐੱਮ.ਪੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। (1 ਸਤੰਬਰ, ਸਟੇਟਸਮੈਨ)

ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਤੋਂ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ‘ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ’ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੀਨੀਆ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਿਰਕੱਢ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ 40-50 ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ ਸੰਮੇਲਨ ਲਈ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਤੰਬਰ ਪਹਿਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਸੀ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਬੰਡਲਾਂ ਨਾਲ ਰਸਤੇ ਰੋਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ 'ਬੈਰੀਅਰ' ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੱਖ ਜੋਸ਼-ਖਰੋਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਧਰੋਂ-ਉੱਧਰੋਂ ਰੋਕਾਂ-ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਵੇਰ ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ 2 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲੋਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਸੜਕਾਂ, ਕੋਠਿਆਂ, ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਨੇੜੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਹਸਪਤਾਲ, ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਨ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਚਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਲਿਆ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਡਾਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜੇ ਲੋਕ, ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਲੱਗੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ।

ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਹਲਕੀ ਬਾਰਸ਼, ਕਿਣਕਿਣ ਅਤੇ ਬੂੰਦਾ-ਬਾਂਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਬਾਅਦ ਰਾਗੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣੇ) ਨੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਲੰਬਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ ਨੇ ਕਥਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਚਾਰੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਵ ਲੈ ਕਾਬਲੁਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ', 'ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ', 'ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਥ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ' ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋਸ਼ ਭਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਬਿਖੜੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਲ ਬਖਸ਼ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

... ..

ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਸੰਮੇਲਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨਿਹੰਗ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਤੇ 'ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਪਰੰਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਖੜਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੁਰਕਾਰਨ' ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗਰਮ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ 'ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ।' "ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ-ਠੋਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੰਘਾਂ-ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਖੌਤੀ 'ਸੈਕੁਲਰ' ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕ-ਹਕੂਕਾਂ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ

ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ (manuscripts) ਸੜ ਕੇ ਰਾਖ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ।'

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ-ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਸਲਾਹੁਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।'

ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ 'ਤਨਖ਼ਾਹੀਏ' ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਡਾਲ ਤੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਵੀ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਜਨਰਲਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ 'ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ' ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ 'ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ' ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਿਆਂ 'ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਗਰਦਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।'

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚੋਂ 30 ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਫ਼ੌਜ ਬਾਹਰ ਨਾ ਕੱਢੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਲ 'ਮਾਰਚ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।' ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਫਿਰ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਵੱਲੋਂ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੰਬੀ ਰੋਹ-ਭਰੀ ਗੂੰਜ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਫਿਰ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕੀ ਸੁਰਾਂ ਵੀ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਠੀਆਂ ਸਨ। 'ਕਿਹੜੀ ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ?' 'ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪੰਥਕ ਏਕਾ?' 'ਉਹੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਇਆ?' ਇਉਂ ਪੰਡਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਜਿਹੀ ਕੂਕਿਆ ਸੀ। 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਤਾਂ ਪੰਡਾਲ ਦੇ ਕਈ ਕੋਨਿਆਂ 'ਚੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾਹਰੇ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਸੰਤ ਦੀ ਫੋਟੋ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਟਾਫ਼ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਬੂੰਦਾ-ਬਾਂਦੀ ਵਿਚ ਭਿੱਜ ਗਏ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਭਗਦੜ ਜਿਹੀ ਮਚ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਮਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਤਰਲੋਮੱਛੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਬਹੁਤੇ ਮਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ।

ਬਸ, ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਸਮਝੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਫਿਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਸਿਟੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਕੋਲ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਬਹਿਸ ਦੌਰਾਨ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਸੂਈ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਮੀਡੀਆ ਸਲਾਹਕਾਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਰੋਲ ਸੀ। ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਕਿ 'ਉਸ ਮੀਡੀਆ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. (ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ.) ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ।'

ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਮ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ 'ਅਲਟੀਮੇਟਮ' ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਕਈ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਗੁਪਤ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।"

"ਠੀਕ ਹੈ... ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੇ ਦੀ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਾਰ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ... ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਰੰਧਾਵੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜੋਹਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਅਜੇ ਪਰਸੋਂ ਚੌਥੇ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਛਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।"

ਇੰਨੇ 'ਚ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ 24 ਅਗਸਤ 1984 ਦੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛਪੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਕਲਿਪਿੰਗ (clipping) ਨੂੰ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ... ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ... ਅਤੇ ਸੱਚਖੰਡ ਨਾਨਕ ਧਾਮ ਯੂ.ਕੇ. ਨੇ ਡੇਢ ਕਿਲੋ ਸੋਨਾ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ...।'

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ... ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਤਾ ਬਹੁਤ ਰੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ... 'ਪੰਥਕ ਏਕਾ' ਤਾਂ ਚਲੋਂ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਕੌਣ ਮੰਨੇਗਾ ?

ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਤਾਂ ਲੌਗਵਾਲ ਨੂੰ 'ਪੰਥ ਦਾ ਗੱਦਾਰ' ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ...ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉਸ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਹਲੇ ਗਾਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।"

"ਅਜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ ਖ਼ੁਸ਼ਫ਼ਹਿਮੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਨੇ", ਰਧਾਵਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਲੌਗਵਾਲ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹੀ ਕਿਤੇ ਲੱਭੇ ਨਹੀਂ ਬਿਆਉਣੇ।" ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਹਨ...ਜਦੋਂ ਉਹ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਸੀ ਤਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਮੁੜਦਾ ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ 'ਚੋਂ ਮਿਲੇ ਬਹੁਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਹੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ...ਆਪ ਤਾਂ ਉਹ ਘੱਟ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ... ਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਸਵਾਲ ਲੱਭ ਕੇ, ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ... ਮਜੀਠੇ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਚੈਨਲ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ 'ਨਾ ਘਰ ਦੇ ਨਾ ਘਾਟ ਦੇ' ਰਹੇ ਨੇ।"

ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ 'ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ' ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਮੁੜ-ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੋਏ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ 'ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤੇ' ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ 'ਸਿਆਸੀ ਚਾਲ' ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਕੇਂਦਰੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਨੋਟਿਸ ਲੈਣ ਦਾ ਡਰਾਮਾ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ' ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ 30 ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਫ਼ੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

... ..

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ' ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਨੂੰ 'ਬੜਾ ਮੰਦਭਾਗਾ' ਵਰਤਾਰਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।' ਪਰ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ।

ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸੇ, ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਦੀਆਂ ਉੱਬਲ ਰਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਚੇਤਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕੈਂਪ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣਾ ਜਨਤਕ ਰੁਖ਼ ਬਦਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲਟੀ 'ਚ ਕਿਹਾ, "ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ

‘ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ (ਪੰਜ ਜੂਨ) ਤਕ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਭੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ।’

ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ‘ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ...ਨਾਲੇ ਸੰਤ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਕੋਲ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਹਥਿਆਰ ਸਨ...ਸੰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ (ਟੱਕਰ) ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ...ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।’ (5 ਸਤੰਬਰ 1984 *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*)

ਇਸ ਖ਼ਬਰ ‘ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਵਰੀ-ਫ਼ਰਵਰੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਜ ਵੀ, ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੀ ਲਓ।”

...

...

...

...

ਚਾਰ ਸਤੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਰਸਮੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚੋਲਿਆਂ - ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਅਸੀਂ, ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ, ਬਸ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਧੜਾਧੜ ਏਲਚੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ ‘ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ‘ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ’ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜ਼ੋਰਾਂ-ਸ਼ੋਰਾਂ ‘ਤੇ ਹਨ।’ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਹੰਮਤ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜ-ਛੇ ਸੌ ਬੰਦੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ 30 ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ (12 ਸਤੰਬਰ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*) ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਹੰਮਤ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।’

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਠ-ਜੋੜ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਲੰਬੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।... ਸਰਕਾਰ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਰੋਅ 'ਚ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।” ਇੰਨੇ 'ਚ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਿਪਿੰਗਜ਼ (clippings) ਲੈ ਆਇਆ। “ਦੇਖੋ, ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।... ਬਾਕੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮਜੀਠੀਆ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਹੋਇਐ... ਜ਼ਰੂਰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ... ਉਧਰ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ’ ਹੋਣ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ‘ਚੈਨਲ’ ਖੋਲ੍ਹ ਰੱਖੇ ਹਨ।”

“ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਬਾਕੀ, ਸਰਕਾਰ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ‘ਹਮਲਾਵਰ’ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖੇਗੀ... ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇਖ ਲਿਆ... ਹੋਰ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇੰਦਰਾ ਕੀ ਕਰ ਲਵੇਗੀ?... ਅਸਲ ਵਿਚ 2 ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ, ਜੋਸ਼-ਖ਼ਰੋਸ਼ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਕਾਲ ਟਿਕਾਣੇ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ... ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦੈ”, ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੋਲਿਆ, “ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਦਰ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ‘ਲਾਬੀ’ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜ ਦੇਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਹੁਣ ਚੱਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਦਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ, ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਦੀ ਹਕੂਮਤੀ ਜਬਰ-ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 37 ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਅਜੇ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਜਾਂ ਰੜਕ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਮਰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ‘ਸਕਰੀਨਿੰਗ’ (screening) ‘ਵੁਡਰੋਜ਼’ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”

“ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ... ਫ਼ੌਜ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਅਖੌਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ। ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਹੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ! ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਦੇ ਤਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਹੀ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਏ ਨੇ... 5 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ 240 ਸਵਾਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜਹਾਜ਼ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਫੇਰ 24 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਡੁਬਈ ਲੈ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਨਾਂ ਵਾਕਿਆਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਮਨਵਾ ਸਕੇ ਪਰ ਇਹ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ।”

ਬਟਾਲਾ ਨੇੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ

7 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਟਾਲਾ ਨੇੜੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਜਾ ਰਹੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ 8 ਹਿੰਦੂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ 'ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਵਧਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵੀ ਵਧੀਆਂ ਹਨ।' ਰੰਧਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸੁਣਿਐ, ਤੁਸੀਂ ਬਟਾਲਾ ਨੇੜੇ ਬਸ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਏ ਹੋ...ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰੀ...ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਦੱਸੋ?" ਮੈਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ, "ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ, ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਗਿਆ...ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਦਿੱਲੀ ਹੌਡ ਆਫ਼ਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆਂ ਫਰਲੋ 'ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਫੋਨ 'ਤੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ 'ਹਾਇ! ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇ ਮੇਰੇ ਅਖਬਾਰ ਲਈ ਘਟਨਾ ਦੀ ਮੌਕੇ ਦੀ (spot reporting) ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਨਾ ਹੋਈ...ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਉਥੇ ਜਾ ਤੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦੇ ਦੇ...ਮੇਰਾ ਓਪਰੇਟਰ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ।"

"ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਇਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਥੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਨਾ 'ਮਿਸ' (miss) ਕਰ ਦੇਵਾਂ... ਪਰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਤੋਮਰ ਦਾ ਓਪਰੇਟਰ (ਟਾਈਪਿਸਟ) ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਧਮਕਿਆ...ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀ ਬੱਸ ਅਜੇ ਖੇਤਾਂ ਅੰਦਰ ਲਿੰਕ ਰੋਡ 'ਤੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਵੱਡੀ ਫ਼ੋਰਸ ਲੈ ਕੇ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਉਥੋਂ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਅਜੇ ਕੋਈ ਹਮਲਾਵਰ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ।"

"ਮੈਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨ ਲਏ, ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ...ਪਰ ਲੋਕ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਲਈਆਂ। ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਮਰ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਲਈ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਖ਼ੈਰ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤੋਮਰ ਦੀ 'ਬਾਈਲਾਈਨ' (ਨਾਮ) ਥੱਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿਚ 'ਫਰੰਟ ਪੇਜ' 'ਤੇ ਖ਼ਬਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।"

"ਫਿਰ ਤਾਂ ਤੋਮਰ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ", ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। "ਹਾਂ, ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ... ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਖ਼ਬਰ ਬਣਾਈ। ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਐ", ਮੈਂ ਰੰਧਾਵੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ 'ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ' ਐਲਾਨਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰੀ-ਨੀਤੀ 'ਚ ਮੋੜ

ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ (ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰ

ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵੇ; ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਦੇਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਸ ਨੇ 17 ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਮਲ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਾਂ-ਉਮੀਦਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਰਿਹਾ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਾਇਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 'ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ' ਤਨਖ਼ਾਹੀਆਂ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਸੀ।

ਸਿਆਸੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਤਾਹੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਲਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਿਆਇਤਾਂ ਵੀ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।' ਇਹ ਰਿਆਇਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਦਰਲਾ ਗੁੱਟ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ 'ਲਾਬੀ' ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਲੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਸਿਆਸੀ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਇਧਰ-ਉਧਰਲੇ ਬਿਆਨ ਛਾਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਵਾਲਾ ਰੁਖ਼ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

...

...

...

...

ਸਰਕਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ 28 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਆਰ.ਵੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ 'ਤੇਸ਼ੇਖਾਨੇ' ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸੇ ਦਿਨ 2 ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ' ਵਾਲਾ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਅਜੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। 'ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ' ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉਲੀਕੇ 'ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ' ਦੇ ਰੋਸ ਮਾਰਚ ਕੱਢਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ 'ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਦਿਵਸ' ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।' ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀਓਂ ਸੇ 2 ਜੂਨ ਕੇ ਬਾਅਦ

(ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 2 ਜੂਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਅਬ ਬਾਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੂੰ...ਜੂਨ ਐਕਸ਼ਨ ਕੇ ਬਾਅਦ 36 ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਮਨੇ ਤੁਰੰਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਕੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੀਏ ਬੇ...ਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਔਰ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਅੰਦਰ ਔਰ ਇਮਾਰਤੋਂ ਕੀ ਮੁਰੰਮਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਮੇਟੀ ਸੇ ਸਮਝੋਤਾ ਨਾ ਹੋਨੇ ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੇ ਕਿਸੀ ਔਰ ਸੇ ਕਰਵਾਨੀ ਪੜੀ...ਮੁਰੰਮਤ ਕੇ ਸਮੇਂ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਆਨੇ ਜਾਨੇ ਪਰ ਕੁਛ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਨੀ ਪੜੀ...ਔਰ ਕੁਝ ਗਾਰਡ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਕੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕੇ ਲੀਏ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨੇ ਪੜੇ ਬੇ...ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਕੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੇ ਰੋਕਨੇ ਕੇ ਸੰਬੰਧ ਮੇਂ ਜਨਤਕ ਬਿਆਨ ਦੀਏ ਹੈਂ...ਨੇਸ਼ਨ (ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ) ਕੀ ਏਕ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਆਤੰਕਵਾਦੀ, ਦੇਸ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਅਲਗਾਓਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੇ ਲੀਏ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾ ਹੋਂ।”

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਅਗੇਤਰੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ‘ਫਰਾਖ਼ਦਿਲੀ’ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਨਾਟਕ ਰਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਉਲੀਕੇ ‘ਰੋਸ ਮਾਰਚ’ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰੇਗੀ।’

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਪੜਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਪਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ‘ਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ ਸੀ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ, 8 ਜੂਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ‘ਅਵੱਗਿਆ’ ਹੋਈ ਸੀ, ਉੱਤੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਗੀ ਸਨ।’

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਅਵੱਗਿਆ’ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ‘ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ’ ਦਾ ਲਕਬ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੇ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉੱਤੇ ਅੰਦਰਖ਼ਾਤੇ ‘ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ’ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਲਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀ ਕਨਵੀਨਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਵੱਲੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖ਼ਾਤੇ ਕੀਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। “ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਵੋ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਉਪਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਵਾ ਲਈ ਹੈ...ਇਉਂ ਲੱਗਦੇ ਅਕਾਲੀਆਂ

ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਐ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।” “ਇਹੀ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ...ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਾਂਝ-ਭਿਆਲੀ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਣਾ...ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ...” ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਿਆ।¹

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਡੰਬਣਾ (irony) ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ, ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ‘ਰੋਸ ਮਾਰਚ’ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਵਜੋਂ ਆਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ‘ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ’ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ‘ਰੋਸ ਮਾਰਚ’ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉੱਤੇ ‘ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਜੰਟ’ ਅਤੇ ‘ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਗੱਦਾਰ’ ਹੋਣ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦੋਸ਼ ਆਮ ਸਿੱਖ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ‘ਤੇ ਵੀ ਉਂਗਲੀ ਉੱਠਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਤਾਂ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ‘ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਤਾਹੀ’ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ‘ਸਜ਼ਾ’ ਲਵਾਉਣੀ ਪਈ ਸੀ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ‘ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ’ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਲਿਖਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ‘ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ’ ਕਰ ਦਿੱਤਾ?

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰੇ’

ਆਮ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁੱਸਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰਿਆਂ’ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ

1. ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੈਕਟਰੀ ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ, ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਐਕਟਿੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।... ਮਜੀਠੀਆ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਸੰਤ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ 15 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਡੋਜ ਕੱਢਣ, ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗਰਮ ਮਜ਼ਾਜੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ‘ਤੇ ਪੂਰਨ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਆਦਿ ਮਸਲਿਆਂ ‘ਤੇ ਗੁਪਤ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀ ਛਿਜ਼ਾ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਜੀਠੀਏ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਧਾ ਰਾਬਤਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 25 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਡੋਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। (Through Corridors of Power: An Insider's Story – P.C. Alexander)

ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੜ੍ਹ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅੰਦਰ ਹਾਲਾਤ ਬੇਕਾਬੂ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ 'ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਦਿਵਸ' ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਬਣੀ 'ਵੱਡੀ ਸਟੇਜ' ਉੱਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ...ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਹਰਾ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ।' ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਲਟਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭੜਕ ਪਈਆਂ; ਨੌਜਵਾਨ 'ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੁੱਤੀ ਕੌਮ ਜਗਾਈ' ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਕ ਕੋਨੇ 'ਚ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ' ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਉਭਰ ਪਈਆਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੇਸਰੀ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜਦੇ ਦੇਖ ਕੇ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਖਿਸਕ ਗਏ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ 'ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ' ਨੂੰ ਡਾਂਗਾਂ ਫੜਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਡਾਂਗਾਂ ਵਾਲੇ 'ਸੇਵਾਦਾਰ' ਮੁੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਸਨ। ਅੱਗੋਂ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਡਾਂਗਾਂ ਧੋਹ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੈ ਨਿਕਲੇ। ਫਿਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੀ ਖੜੀ ਪੁਲਿਸ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਉੱਤੇ ਆ ਟੁੱਟੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਵੀ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ 'ਖ਼ਾਨਾਜ਼ਰੀ' ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਤਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ 200-250 ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਵਾਲੇ 'ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਦਿਵਸ' ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 29 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਹੰਮਤ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ 'ਅਖੰਡ ਪਾਠ' ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੈਮਰਾ ਟੀਮ, ਸਭ ਸਵੇਰੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ 'ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ' ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਧੋਤਾ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ 'ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜਲ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਦੱਸਿਆ।'

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ (ਬੇਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਉਪਰ) ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 2-3 ਕੁਇੰਟਲ ਦੁੱਧ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਢੋਂਗ ਰਚਾ ਰਹੇ ਨੇ।" ਸਾਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ 'ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ' 'ਤੇ

ਖੂਬ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਹੀ ਲੈਣੈ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੋਹਰ ਤਾਂ ਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ...ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਦੁੱਧ ਧੋਤੀ’ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨੇ ਅੱਗ ਬਬੂਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਛੱਡੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਾਲੀ ਖੱਚਰ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ...ਸੁਣ ਲਵੋ ਕੰਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ...ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਤੇ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁੜ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ...। ਦੇਖ ਲੈਣਾ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ; ਜ਼ਰੂਰ ਤੋੜਨਗੇ, ਕਦੋਂ ਵੀ ਤੋੜਨ।”

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੁੱਪ ਤੋੜੀ, “ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਸਲ ‘ਚ ਤੁਸੀਂ 200 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਐਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਏ ਨੇ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਸਾਂਝ ਭਿਆਲੀ ਪਾਈ ਬੈਠੇ। ਅਬਦਾਲੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਦੀ ਹਮਲਾਵਰ ਸਰਕਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਬੈਠੀ ਹੈ।”

ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੁਣੋ, ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਭੁੱਲੋ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਮਾਡਰਨ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਟੇਟਾਂ ਏਨੀਆਂ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਇੰਸ-ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤਕੜਾ, ਵੱਧ ਹੱਕ-ਹਕੂਕ ਮਾਨਣ ਵਾਲਾ ਸਵੈਮਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਦਿੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੱਧ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਉਲਟਾ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਅਪੰਗ (handicapped) ਬਣਾ ਦਿੱਤੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੇ ਸਰਮਾਏ (big capital) ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਟੇਟਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਇਸ ਕਦਰ ਤਕ ਕਾਰਗਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੀ ਨਿਗਾਹ ਹੇਠ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ, ਮਿਜ਼ੋਰਾਮ ਅਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ‘ਬਾਗ਼ੀਆਂ’ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ; ਪਣਪਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਟੇਟ ਵੀ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਬਣਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਬਣਨ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਤਾਕਤ, ਭਾਰਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਟੇਟਾਂ ਕੋਲ ਤੋਪਾਂ, ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਐਟਮ ਬੰਬ ਹਨ। ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕ ਕਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਪਹਿਲਾਂ, 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਕਿਰਪਾਨਾਂ, ਨੇਜ਼ੇ, ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਮ ਹਥਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਬਾਗ਼ੀ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਹੀ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸਵੈ-ਚਾਲਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਈਜਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਸਾਵੀਂ ਹੋ ਗਈ ਏ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਸੁਰੱਖਿਆ-ਜਾਲ' (security-networks) ਇੰਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਲਏ ਹਨ ਕਿ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਤਕਰੀਬਨ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਹੁਣ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ 'ਇਨਸਾਫ਼ ਜਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ' ਆਤਮਘਾਤੀ ਬੰਬ (suicide bomb) ਹੀ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤਿਵਾਦੀ, ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਟੈਰਰਿਸਟ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਭੰਡਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਭ ਸਟੇਟਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਲੇ ਮਾਣਸੋ, ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਿਸੇ ਖਰੇ (genuine) ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਠਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਪੇਸ (space) ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੀਆਂ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੀ 'ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਕੋਈ 'ਝੀਤ-ਵਿਰਲ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਬਾਗ਼ੀ ਮਨ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੀ ਮਰਨ ਮਿਟਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

"ਤੁਹਾਡੀ ਇੰਨੀ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹੀ ਨਿਕਲਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤਾਕਤਵਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗਲ ਮੜ੍ਹ ਹੀ ਦੇਣੇ", ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰੰਧਾਵਾ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਮਾਯੂਸ ਸੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਮੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੋ, ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਪੂਰਨ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ 400 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮਾਣਮੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਲੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਗੇ। ਜੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਨਾ ਰਹੀ, ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੀ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਕਿਵੇਂ ਬਚੇਗੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਥੇ ਟਿਕੇਗਾ? ਜੇ ਮੱਕਾ-ਮਦੀਨਾ ਹੀ ਨਾ ਰਵੇ, ਕੀ ਇਸਲਾਮ ਬਚਿਆ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ? ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣਾ 1400 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਧੁਰਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਕੀ ਅਸੀਂ 400 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਆਪਣੀ ਆਸਥਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ? ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅਜੇ ਵੀ ਯਹੂਦੀ ਯੂਰੋਸ਼ਲਮ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ 'ਵੇਲਿੰਗ ਵਾਲ' (wailing-wall) ਸਾਹਮਣੇ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਨੇ। ਸਾਡੀ ਕਿਹੜੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਆਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਇੱਟ ਖੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਇਕ ਸਿਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰ ਨਾਲ ਨਾ ਕਰੋ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਪਲੀਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਪੰਡਤ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਥਾਂ ਮੰਦਿਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ।"

“ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਬਹੁਤੇ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।” ਰੰਧਾਵਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ,
“ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ‘ਚੋਂ’ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਿਕਲ
ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ; ਹਾਲਾਤ ਕਿਹੜੀ ਕਰਵਟ ਲੈ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

...

...

...

...

ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ,
ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ
ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ‘ਸਿੱਧੀ ਮਾਨਸਿਕ ਟੱਕਰ’ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ
ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਮਨ ਅੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਹਟ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ
ਦੀ ਲਹਿਰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੂਨ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ,
ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਭਾਲ, ਫੜੋ-ਫੜਾਈ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਬੇਗਾਨਗੀ
ਅਤੇ ਘਿਰਣਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੱਧੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਇਹ ਜਾਪਦੈ ਕਿ
ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ‘ਅੱਗੇ ਲੰਮੇ ਪਾ ਲੈਣ’ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ
ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹੀ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ
ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਕ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ (state-
craftsmanship) ਦੇ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ‘ਟਕਰਾਅ
ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ’ (policy of confrontation) ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾ ਖਿੱਚਣਾ ਨਹੀਂ
ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ
ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ‘ਸਫ਼ਾਇਆ’ (elimination) ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ
ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ‘ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ’ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ
ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਤਰਾ (dose) ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ
ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਿਣਤੀਆਂ-
ਮਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਦੇ ਨੰਗੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਡਰ ਹੈ; ਫ਼ੌਜ ਦੇ
‘ਓਪਰੇਸ਼ਨ’ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਉੱਤੇ ਹੋਰ
ਹਮਲੇ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਧੌਸ ਦਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ
ਉਤਰ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸੀਮਤ ਉਦੇਸ਼ (limited
goal) ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ‘ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ’ ਹੋ
ਗਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ-ਵੋਟ-ਬੈਂਕ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।”

ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ‘ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਦਿਵਸ’ ਮਨਾਉਣ ਵੇਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ
ਲੱਗੇ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਟੇਜ
ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ‘ਦੁਰਗਾ ਵਾਲੀ ਦਿੱਖ’ ਵਿਚ ਕੁਝ
ਚਿੱਬ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਾਲੀ ਦਿੱਖ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ
ਆਉਂਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤਕ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦਿਆਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ‘ਚੰਗੀ
ਪਕੜ’ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ
ਵਾਲੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ, ਸਰਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਰੋਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ ਜਾਵੇਗੀ।'

...

...

...

...

ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ 'ਚ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਨੂੰ ਧੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ...ਇਹ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

“ਕੀ ਕਰੀਏ!”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਅਮਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਤਾਂ ‘ਤੀਜਾ ਪੰਥ’ ਚਲਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਕਹੋ ਜਾਂ ਪੁਜਾਰੀਵਾਦ ਕਹੋ, ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪੂਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਬਣ ਗਏ ਨੇ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਅਜਿਹਾ ‘ਕਰਮ-ਕਾਂਡ’ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਖਦਾਈ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਸਪਿਰਿਟ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੁੱਟਦਾ ਰਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਦੰਭ ਤੋੜਦਾ-ਭੰਨਦਾ ਰਹੇਗਾ।”

“ਅਕਾਲੀ ਮੂਵਮੈਂਟ ਨੇ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਮੂਰਤੀਆਂ’ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ‘ਠਾਕੁਰ’ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟੇ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਵਿਛੋੜਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਡਤਾਉ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਮ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਰਗੀਆਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ‘ਤੇ ਜਾ ਧਮਕਣਾ ਸੀ।” ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਕੋਰ ਮਾਰੀ, “ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਈਨ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ‘ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ’ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਾਜਿਆ ਸੀ।”

“ਕਿਹੜੇ ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ‘ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਾਜਣਾ ਪਿਆ ਸੀ?” ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੂਠ ਵੀ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ? ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਵਸਥਾ

ਖੜੀ ਕਰ ਕੇ ਅੱਧੇ ਵੱਧ ਲੋਕਾਈ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਖੋਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ ? ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ 'ਧਰਮ' ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਫਟਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ, ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪਰਸੂਰਾਮ ਦਾ ਕੁਹਾੜਾ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ੂਦਰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ ਢਾਲ ਕੇ ਪਾ ਦਿਓ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਹਿੰਦੈ, 'ਅੰਰਤ ਉੱਤੇ ਢੋਰ-ਪਸ਼ੂ ਵਾਂਗ ਡੰਡਾ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਵੇ।' ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰੀਏ ! ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਤੇਤੀ ਕਰੋੜ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਫਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀਣੇ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦੇ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ-ਪੱਖਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਘਸਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਕੌਣ ? ਉਹੀ ਅਖੌਤੀ ਰਾਜਪੂਤ ਲੋਕ, ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਨੇ...ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਫਿਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਗੁਲਾਮ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।"

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਕੁਝ ਕੁ ਮੱਠਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਜ਼ਿੱਦ ਸੀ, "ਅਜਿਹੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ। ਡਰਪੋਕ ਅਤੇ ਗੀਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਭਰੀ ਅਤੇ 'ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ' ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਈ ਸੀ।"

ਫਿਰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਲੜੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ, "ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਬੁੱਤ-ਸ਼ਿਕਨ (ਬੁੱਤ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਧੀਆ ਉੱਚੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀਆਂ ਰਹਿਮਤਾਂ-ਬਰਕਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸੌ (200) ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤੀਜੇ-ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪੰਗ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ? ਤਕਰੀਬਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਥੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਬਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਖੋਹਿਆ। ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਰਾਜਸੀ-ਢਾਂਚਾ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਕੁਲੀਨ ਹਿੰਦੂ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਸੇਵਾ' ਲਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।"

"ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਅਮੀਰ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਭਾੜੇ ਦੇ ਫੌਜੀ' (mercenaries) ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਤੀਜਾ-ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਨੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਵੀ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਢਾਂਚੇ

ਉਪਰ ਇਹ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਵਰਗ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਗਿਐ ?” ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਰੁਖ਼ 'ਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਹਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੈ ਕਿ ਬਹੁਤੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਲੋਕ ਹੀ ਸਿੱਖ ਬਣੇ ਸਨ। ਜੱਟ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਹਿਰਾਂ ਸੁਏ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਚੰਗੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।”

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੋਹਿਆ, “ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ (mystical) ਪਰਲੋਕ ਜਾਂ ਸਵਰਗ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅੰਤਰਮੁਖੀ (other life-centred) ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪਲਤਮੁਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹਲਤਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਲਖ਼ਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ‘ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ’ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੌਲਿਕ ਧਰਮ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦਾ ਅਮਲੀ ਫਲਸਫਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਜਾਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਜਨਮ ਤੋਂ, ਕਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਮੁਕੱਰਰ ਹੁੰਦੈ, ਇਸ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਤੋਰਨਾ, ਬਲਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ‘ਆਦਰਸ਼ਕ’ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਜੁਗ ਤੋਂ ਕਲਿਜੁਗ 'ਚ ਆਏ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਤਿਜੁਗ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸਨੇ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਣਾ।” ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, “ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਵੇਦਾਂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਮੂਨਿਆਂ (life model) ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਲੋਕ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫਾ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਹਾਕਮ, ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਆਗੂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਪੱਖ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।”

“ਇਸ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਿਭਾਉਣ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬੋਲਦਾ ਬੋਲਦਾ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰੰਧਾਵਾ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਰ 'ਚ ਬੋਲਿਆ, “ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੱਲੇ ਫਿਰ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਆਪਣਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੋਲ ਗੁਆ ਬੈਠੀ ਹੈ।” ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ 'ਤੇ ਖੂਬ ਚਿੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕਮਾਲ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਖੜਦੇ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਕੂਨ ਉਦੋਂ ਮਿਲਦੈ, ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦੈ...ਰੰਧਾਵੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਕਿ 200 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪਰੰਪਰਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਲੰਦ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ (mentally liberated sikh warriors) ਟੈਂਕਾਂ-ਤੇਪਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਿੱਕਾਂ ਤਾਣ ਲੜਾਈ ਲੜ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਖਾਸੇ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਲੜਦੀ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ‘ਭਾੜੇ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ’ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੀ ਪਿਆ? ਆਤਮਿਕ ਗਿਲਾਨੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਕੰਗਾਲੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

ਅਖ਼ੀਰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ :

ਜਿਸ ਧਜ ਸੇ ਕੋਈ ਮਕਤਲ ਮੇਂ ਗਯਾ, ਵੇ ਸ਼ਾਨ ਸਲਾਮਤ ਰਹਤੀ ਹੈ।
ਯੇਹ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ, ਯੇ ਜਾਂ ਤੋ ਆਤੀ ਜਾਤੀ ਹੈ।

ਸਰੋਵਾਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ

ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੱਸਣ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕਣਗੇ?’ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ-ਵਿਚਕਾਰ ਫਸੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ 12 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਰੋਵਾਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਬਾਬਿਆ ਨੂੰ ‘ਸਰੋਵਾਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਦੋਨਾਂ ਦੀ, ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਫੌਜੀ 12 ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ ਤਾਇਨਾਤ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸਮੇਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਹਿੰਸਕ ਮਾਹੌਲ ਖੜਾ

ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉੱਡ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ 'ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਲੰਬੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ, ਅਖ਼ੀਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ 'ਪੱਕਾ ਬੰਦੋਬਸਤ' (foolproof arrangement) ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਵਾਲੀਆਂ 'ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ' ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।' ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਨਵੀਨਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੇ ਨੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਲਈ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਜੇ ਫੇਰ 'ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ ਨਾਹਰੇ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।' ਪਰ ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਇਹ ਨੌਬਤ ਆਉਣ ਹੀ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ 'ਡਾਂਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ' ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਛੇਤੀ ਕੀਤੇ ਕੋਈ 'ਅਣਸੁਖਾਵੀ' ਘਟਨਾ ਘਟਣ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਬਿਆਨ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਨੌਂ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਰਮਿਆਨ ਸਵਾ ਘੰਟਾ ਲੰਬੀ ਮੀਟਿੰਗ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਇਹ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।' ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਲਪੇਟ ਕੇ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ, ਸਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਭ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿੰਦਰੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ 'ਗੜਬੜ' ਮਗਰੋਂ ਫੜੇ 299 ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਪਿੱਛੋਂ ਰਿਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰੀ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਕਮੇਟੀ (screening committee) ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗਠਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੇਕਸੂਰ ਸਨ।

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ 'ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਨਾਲ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਬਾਰੇ ਇਕਦਮ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿੱਛ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 11 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਣੀ

ਨਿਕਲਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਬੰਦੂਕ, 2 ਗਰਨੇਡ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਰਤੂਸ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਤਲ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸਨ।

ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਰਸਮੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ 12 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦਿਨੇ ਸਵਾ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ 1923 ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਪੰਜ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ 'ਕਹੀਆਂ' ਅਤੇ ਪੰਜ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਤਸਲੇ (ਬੱਠਲ) ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾਏ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਟੱਕ ਲਾ ਕੇ ਬੱਠਲਾਂ ਵਿਚ ਗਾਰ (silt) ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੂਰਵਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ, ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਅਤੇ ਕਈ ਸਿੱਖ-ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਕਹੀਆਂ-ਤਸਲੇ ਲੈ ਕੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ ਸਨ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਰਾਖ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ 'ਗਾਰ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਥਿਆਂ 'ਤੇ ਮਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ 'ਗਾਰ' ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਂਤਾ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪੀੜ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ-ਪੱਗਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਚਿੱਕੜ-ਗਾਰ ਨਾਲ ਲਿੱਬੜੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਭਾੜੇ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਨਾਹਰਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜਾ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਜੂਠੇ ਬਰਤਨ ਮਾਂਜਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ 'ਹਲੀਮੀ' ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੱਚੀ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰ-ਸੇਵਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਦੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਦਰਦ-ਅਪਮਾਨ-ਗੁੱਸੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਾਂ, ਕੱਪੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਗਦੀਆਂ ਚਿੱਕੜ ਦੀਆਂ ਘਰਾਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 1973 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, 15 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਛੋਟੇ 'ਮਾਤਾ ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਸਰੋਵਰ' ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵੀ ਉਸੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਮਾਤਾ ਕੌਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ 'ਬਚਨਾਂ' ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੁਮਾ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਵੱਡੇ ਸਰੋਵਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਾਣੀ ਮਾਤਾ ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰੁੱਸੀ ਹੋਈ ਨੂੰਹ, ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ੌਤ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ

ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ 'ਸਰੋਵਰ' ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਨਕਾ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ, ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਵੱਖਰਾ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਸੰਜੇ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ' ਨਾਮ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਖੜੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਮੱਲ੍ਹਮ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ, ਖ਼ੁਦ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ।"

ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਰੇੜਕਾ

ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਵਿਵਾਦ ਹੁਣ ਭੱਖ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਕੇ ਹੋਏ ਨਿਹੰਗ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਉਹ 24 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਲਾਮ-ਲਖ਼ਕਰ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਥੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੇਗਾ।" ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਤਨਖ਼ਾਹੀਏ' ਨਿਹੰਗ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਵੜਨ ਦੇਣਗੇ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਨਿਹੰਗ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ 'ਜੋੜ ਮੇਲਾ' ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।"

ਉਧਰ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, "ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਕਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ।" ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕਦਮ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਿਹੰਗ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਅਖੌਤੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋਈ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ 'ਮਰਯਾਦਾ ਸਹਿਤ' ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ 'ਚਾਲ' (tactics) ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ 'ਬੱਲੇ ਲਾਉਣਾ' ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ੂਬ ਸਿਆਸੀ ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਲੈਣ ਦੌੜਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਟੈਂਡ ਛਾਪਦੇ। 'ਝੂਠ-ਮੂਠ' ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਖੇਡਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਟੇਜੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ-ਘੜਾਈਆਂ (manufactured) ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਰੁਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਫਿਰ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ' ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਡਰਾਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਬੁਰਜ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਮੀਟਿੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹੋ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਕਿ 'ਉਹ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇਗਾ।'

ਅਖੀਰ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਦਿਨ, ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ 'ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵੇਗਾ' ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਡਾਂਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜ਼ਰੂਰ ਰੋਕਣਗੇ'। ਜਿਸ ਕਰਕੇ 'ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਅਤੇ ਖੂਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ।' ਦੋਨੇ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਰਮ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਨਿਹੰਗ ਬੁਰਜ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 'ਸੁੱਖ-ਨਿਧਾਨ' (ਨਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖਾ) ਰਗੜਨਾ-ਘੋਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਜੈਕਾਰੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਨਿਹੰਗ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਾਠੀਆਂ ਸਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜੀਪ ਵਿਚ ਨਿਹੰਗ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਨਾ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼-ਨੁਮਾ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਅਸੀਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੁਰੰਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਦੇਖਿਆ, ਅੱਗੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਡਾਂਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪਾਈਪਾਂ ਦੇ 'ਬੈਰੀਅਰ' ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ 'ਨਾਜ਼ੁਕ ਘੜੀ' ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮਨਵਾਈਆਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਰੁਕਵਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਤਰਲੇ-ਮੱਛੀ ਹੋਈ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਅਖੀਰ, ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਰਚੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ, ਤਣਾਓ ਦੀ ਸਿਖਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ 'ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ' ਵਾਲਾ ਖੇਲ ਖਿਡਾ ਕੇ, ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਇਕ 'ਸੁਖਾਵਾਂ ਮੌੜ' ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ 90 ਮਿੰਟ ਲੰਬੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਪਰਪੰਚ ਰਚ ਕੇ, ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ: "ਨਿਹੰਗ ਮੁਖੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕਿਊਰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਾਲਾ ਮਾਰਚ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਸਕਿਊਰਟੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰੇਗੀ।" ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ

ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ 'ਬਾਂਹ ਮਰੋੜ' ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨਵਾ ਲਈਆਂ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ 'ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ' ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਗੇਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਦਿਵਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਏਜੰਟ' ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦਾ 'ਮਾਨਵਵਾਦੀ' ਅਕਸ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜੀਪ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 200 ਨਿਹੰਗਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਚਾਰ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਬੁਰਜ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਧਰ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ। ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਾ ਡਰ ਬਰਾਬਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਰਾਤ

ਉਸ ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ-ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪਾੜੇ ਦਾ ਜ਼ਾਹਰਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਠਿਆਈਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਖ਼ਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪਟਾਖੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਸ ਵਜੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਲੀ ਗਰੀਨ ਐਵੇਨਿਊ ਕਲੋਨੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ; ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬਾਂ ਦੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਲਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਚਮਕਦੀ-ਦਮਕਦੀ ਕੋਠੀ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਕੋਠੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਦਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਬਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਘਰ-ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੈਠਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਈ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਨਹੀਂ ਜਗੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ 76-77 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 'ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ, ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ।' ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਧੇਰਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ, ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਏ ਸਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਦੀਵਾਲੀ ਨਾ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ

‘ਸਵੈ-ਇੱਛੁਤ’ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦੀਵਾਲੀ ਨਾ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਰਸਮੀ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ, ਮਤਭੇਦ ਭੁਲਾ ਕੇ, ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਓੜੀ ਦੀ ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿਚ ਖੜ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ: “ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਦਿਨ, ਦੀਵਾਲੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਦੁੱਖਾਂ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਿੱਖ, ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ; ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਹੇ ਹਨ; ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੰਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ ਹਨ।”

ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ 75 ਸਾਲਾ ਮਾਤਾ ਪਰਲਾਜ਼ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਾਲੀ ਉਹੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਇੰਨਾ ਫ਼ਰਕ ਦੇਖਿਆ। “ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡਣ ਤੇ ਪਟਾਖੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਦਬਵੇਂ ਜਿਹੇ ਲਹਿਜੇ ‘ਚ ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਸਨ...ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ”, ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਵਿੱਚੋਂ ਦੀਵਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ‘ਕਲਿੱਪਿੰਗਜ਼’ (clippings) ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। “ਇਕ ਹੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾਈ ਹੈ।” ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਦੇਖੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼-ਖ਼ਰੋਸ਼ ਨਾਲ ਪਟਾਖੇ ਚਲਾਏ ਗਏ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵੰਡੇ ਗਏ...ਪਟਾਖੇ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਇੰਨੀ ਭੀੜ ਸੀ ਕਿ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਟਾਕ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਏ, ਹਲਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮਠਿਆਈਆਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ...ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। (25 ਅਕਤੂਬਰ, ਦੀ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*)

ਇਉਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪਏ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਸਲ ਵਿਚ, ਹਿੰਦੂ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੀ ਗਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ‘ਵੱਡੀ ਕਾਮਯਾਬੀ’ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੱਜ ਵੱਜ ਕੇ ਮਨਾਈ ਦੀਵਾਲੀ ਇਸੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ‘ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮੇ’ ਉੱਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ (sensitive) ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਦੜ ਵੱਟੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।”

ਮਾਤਾ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ

ਪੁੱਤਰ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਹਮ-ਉਮਰ ਹੁੰਦਾ, ਐਨਸੀਫੈਲੇਟਿਸ (encephalitis) ਲਾ-ਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀ ਕਰਕੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵਰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਨੂੰ 'ਬੀਜੀ' ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਨੇੜੇ ਬੈਠੀ 'ਬੀਜੀ' ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੀ ਬੋਲ ਪਈ, "ਝਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਨੇ; ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ, ਔਰਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ...ਇਹ ਚੰਦਰੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਨੇ...ਲੁੱਡੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ।"

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਅਜਿਹੇ ਫਿਰਕੂ ਤਫ਼ਰਕ ਤੇ ਆਪਸੀ ਘਿਰਣਾ ਮੈਂ 1947 ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡੀਆਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਲਹੂ ਡੁੱਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਫਿਰ ਹਿੰਦੂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਲੱਗਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਹੋਣਗੇ।"

ਚਾਰ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾਉਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਪਈ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤਕਰੀਬਨ ਸਵਾ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਦੀਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਮਨਾਈ। ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1765 ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਕੁੱਪ-ਰਹੀੜੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਾਂ, ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਡੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾਉਣ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਫਿਰ ਆ ਧਮਕੀਆਂ। ਪਰ ਸਿੰਘ ਐਨੀ ਜਾਨ ਹੂਲ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੜੇ ਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪੈਰ ਹਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਸਮਝੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰੋਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਕੀ, ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਲੁੱਟਾਂ ਮਾਰਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਫਿਰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਧਾਵੇ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤਕ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੀਪਮਾਲਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਣਕ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਪਰਿਕਰਮਾ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੁੜ ਬੈਠਦੇ ਸਨ।" ਇਸ ਨਾਲ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਛੇੜੀ ਗਈ, ਉਹ ਰੰਜਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ, ਹੁਣ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਜੇਤੂ' ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ।"

ਰੰਧਾਵਾ ਫਿਰ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝੋ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਬਚਾਓ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ?"

"ਠੀਕ ਹੈ ਰੰਧਾਵਾ", ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬੇਵਸੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ 'ਚ ਬੋਲਿਆ। "ਪੰਜਾਬ

ਵਿਚ ਸਵਰਨ ਹਿੰਦੂ (Hindu elite) ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ-ਕੰਨ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਹੀ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਬਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਹਰਿਆਣਾ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਲੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਈ ਹਰ ਮੰਗ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮੋਹਰ ਲਾਉਣੀ ਹੈ।”

“ਅਸਲ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਡੂੰਘਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਅਮਲੀ ਪਾੜਾ (divide) ਹੈ। ਇਹ ਪਾੜਾ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ, ਕਿਆਸਣ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸੁਪਨੇ (dreams) ਵੀ ਦੋਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇ। ਦੋਨਾਂ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀ ਤੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ”, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਪਰ ਸਾਡੇ ਕਾਮਰੇਡ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਕਲਚਰਲ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ੁਬਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿਰਸਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਟਾਲਿਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ‘ਬੋਲੀ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਖ਼ਿੱਤੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ‘ਕੌਮੀਅਤ’ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’ ਫਿਰ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀਅਤ ‘ਪੰਜਾਬੀਅਤ’ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਬਣੀ?” ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ।

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚਿੜ੍ਹ ਗਿਆ, “ਰੰਧਾਵਾ, ਤੈਨੂੰ ਅਮਲੀ ਵਰਤਾਰਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਐਵੇਂ ਹਵਾਈ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਖੰਡਤ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਕੀ 1947 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸਨ? ਪਰ ਉਹ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਐਵੇਂ ਨਾਮ ਧਰੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ। ਅਜੇ ਤਕ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਬੋਲੀ ‘ਉਰਦੂ’ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਮਾਰੀ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੀ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਨਾ ਛੱਡੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖਰਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਹੀ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸਬਕ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅੱਜ ਤਕ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਹੱਠ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਂਕੜੇ ‘ਸਿੰਧੀ’ ਅਤੇ ‘ਪਸ਼ਤੋ’ ਵਗ਼ੈਰਾ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ

ਲਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਵਰਗ (ruling Punjabi Muslim elite) ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਫਟਕਣ ਦਿੰਦਾ।

“ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਯੂ.ਪੀ. ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ‘ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ’ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਲ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਭਾਰਤੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਨਾਲ ਪਾ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਵੇ ਢੱਠੇ ਖੁਹ ‘ਚ ਅਤੇ ਕਾਮਰੇਡ ਐਵੇਂ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ’ ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸੋਚ ਅਮਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੈਕਾਨਕੀ (mechanical) ਅਤੇ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।”

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, “ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ‘ਹਿੰਦੀ-ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ’ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਹੇਠ ‘ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ’ ਖੜੀ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਦਰਅਸਲ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ‘ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਐਲਾਨੀਆ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ-ਇਸਲਾਮੀਆ ‘ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ‘ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ’ ਦਾ ਦੰਡ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਰੋਧਾਵਾ ਫਿਰ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਭਾਰਤ ‘ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ’ ਦਾ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦਮ ਭਰਦੈ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਇੰਡੀਆ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰਜ਼ ‘ਤੇ ਤੁਸੀਂ ‘ਧਰਮ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਟੇਟ’ ਕਿਵੇਂ ਕਹੋਗੇ?”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਸੈਕੁਲਰਿਜ਼ਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੂਰਖ ਬਣਾਇਐ।” ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕੁਝ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, “ਸੈਕੁਲਰਿਜ਼ਮ ਪੱਛਮੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਟੇਟ ਨੇ ਪੋਪ (Church) ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਕੇ ਸਟੇਟ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਚੋਧਰ ਜਮਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ। ਸੈਕੁਲਰਿਜ਼ਮ ਦਾ ਇਹ ਮਾਡਰਨ (modern) ਸੰਕਲਪ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ‘ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ‘ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ’ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਧਾਰਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ, ਮਾਡਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਈਨ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਸੈਕੁਲਰਿਜ਼ਮ’ ਪੂਰਨ-ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ 200-300 ਸਾਲ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ, ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਘੱਟ ਉਨਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਕੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਚੰਗੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਰਾਜ ਭਾਗ ਉਸਾਰ ਲਏ। ਦੂਜਿਆਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਤੇ ਆਪਣੇ

ਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਸਵੱਛ ਸ਼ਾਸਨ ਦਿਓ, ਇਹੋ ਤਾਂ ਚੁਸਤ ਯੋਰਪੀਅਨ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਅਮਲੀ ਵਰਤਾਰਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਮਾਜਿਕ ਮੁਆਇਦਾ' (social contract for clean administration) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ (secular) ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿੜ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਇਥੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ (symbols) ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ (idioms) ਨੂੰ 'ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ' ਦਾ ਸੰਦ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇਖ ਲਵੋ, ਉਪਰੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਨੂੰ 'ਸੈਕੁਲਰ' ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ, ਪਰ ਆਪ ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ 'ਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ 'ਹਵਨ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਾਉਂਦੀ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਕਾਮਰੇਡ ਤਾਂ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੈਕੁਲਰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੈਕੁਲਰ ਹੈ।"

ਲੰਬੀ ਚੁੱਪ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਦੇਖੋ, ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸੈਕੁਲਰਿਜ਼ਮ, ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹਿੰਦੂ ਦੱਸਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ 'ਜਾਂ ਤੂੰ 'ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ' ਬਣ ਜਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ (communalist) ਹੈਂ।' ਅੱਗੋਂ ਮਾਸਟਰ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਹਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਕਰਦਾਂ।' ਖੈਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਦੋਗਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇੰਨਾ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਦੀ, ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਟੇਟ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।"

ਫੇਰ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ - ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਸਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ, ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਜਾਂ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਅੱਡਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਿਗੂਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ (merge) ਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਇੰਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ; ਕਿਹੜੀ 'ਸਿੱਖ ਕੌਮ' ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਉਭਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ 'ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ' ਕਿਥੇ ਹੈ?"

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਟਿਪਣੀ ਕਈ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰੜਕਦੀ ਰਹੀ ਕਿ 'ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਅਖੌਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਕੁਲਰ ਸਟੇਟ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਹਿਚਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦਰੜਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਭਾਰਤੀ ਨੇਸ਼ਨ' ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਹਨ।'

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ

ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਸੱਤਵੇਂ ਦਿਨ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਉੱਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਸਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਦੀ ਅੰਦਰੋਂ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਫ਼ਾਈ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੇ ਭੋਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਰੰਗ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਡੀਆਂ, ਅੱਧ ਸੜੇ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਈ ਦਿਨ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਮਲਿਆਂ' ਦੇ ਡਰ ਭੈਅ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ, ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦੇ ਜਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਫਿਰ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਵੀ ਚੱਲੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਇਸ ਕਲਪਿਤ ਨਵੀਂ ਮੁਸੀਬਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਅਤੇ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਸਿੱਖ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਬੱਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦਾ ਸਿੱਖ ਕਮਾਂਡੈਂਟ ਆਪਣੀ ਪੀ.ਟੀ. ਪਰੇਡ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਫ਼ੈਦ ਨਿੱਕਰ ਪਾਈ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ 'ਟਿੱਕਰ' (ticker-teleprinter) ਉੱਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਟੀ.ਪੀ. ਮਸ਼ੀਨ ਉੱਤੇ ਐਵੇਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ; ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਸਿੱਖ ਜਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।" ਉਸ ਸਿੱਖ ਕਮਾਂਡੈਂਟ ਦੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਰਹੇ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਭਿਆਨਕ ਹਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ 'ਕੌਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ *ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ* ਅਤੇ *ਸਟੇਟਸਮੈਨ* ਨੇ 4-5 ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਤੋਂ *ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼* ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਕੇ.ਐੱਸ. ਤੋਮਰ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ।" ਕੋਲ ਖੜੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਕੀਤਾ, "ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਅ

ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਘੱਟ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਐਕਸ਼ਨ ਸੀ।” ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ (ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ) ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ (sensitive) ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੌਮਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਛੇੜੀ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕਦਮ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਦੜ ਵੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੁਰੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਲੜ ਫੜਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਕੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਛੋਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਰਸੰਘਾਰ' ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ, “ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਬੇਹੁਮਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਕਦੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਨਹੀਂ। ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕੰਜਰੀਆਂ ਨਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ, ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤੁੜਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਇੱਟ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ 'ਤੇ ਜਾ ਵੱਜੀ। ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨਾਸੂਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮਰਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ।”

“ਤੁਸੀਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨਾਲ ਵਾਪਰੇ ਦੋ ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ”, ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਰਕ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚੋਂ ਲੱਗੀ ਇੱਟ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਰਨਾ, ਦੋਨੋਂ ਵਾਕਿਆਤ ਬਰਾਬਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਏ? ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸਿੱਖ ਆਸਬਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਨਾ ਸਿੱਧਾ-ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਐਕਸ਼ਨ ਹੈ।”

“ਠੀਕ ਹੈ ਤੇਰੀ ਦਲੀਲ ਰੰਧਾਵਾ”, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਗੱਲ ਤੋਰੀ, “ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ-ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਣਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਨੂੰ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰ ਦੇਣਾ... ਬਸ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ ...ਵੇਖੋ ਹੁਣ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਬਕ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੈਣਗੇ?”

“ਪਰ, ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ, ਹਮਲਾਵਰ ਵੱਲੋਂ ਵਹਿਸ਼ਤ, ਦਰਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਚੰਡਾਲਪੁਣੇ ਦਾ ਜ਼ਾਹਰਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣਾ 'ਹਿੰਦੂ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ' ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਦੱਬੀ ਹੋਈ 'ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ' ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਨੂੰ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਰਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਹਿੰਦੂ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਮਾਤਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਸ ਕੋਲ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਆ ਗਈ, ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਢਾਹੇ ਜੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ।”

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। “ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਚ ਆਮ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜੇਤੂ-ਧਿਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਾਰੂ-ਧਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁਲਮ ਢਾਉਂਦੀਆਂ; ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜਬਰ ਜਿਨਾਹ ਕਰਦੀਆਂ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਫੌਜੀ ਚੁੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ; ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ; ... ਪਰ ਇਹ ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਆਦਮੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਲਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਮਲਾਵਰ ਅਵੱਲੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪੁੱਠੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਲੁੱਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਬੰਦੇ ਸਾੜਨ ਦੀ ਅਵੈਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ (perversion) ਹੈ, ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ।”

ਰੂਪੋਸ਼ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਮਿਲਣਾ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਗੁਪਤਵਾਸ (underground) ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ, ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ (ਤਾਰਾ ਕਲੋਨੀ) ਗਰੀਨ ਐਵੇਨਿਊ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਕਮੀਜ਼-ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ।” ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਕੁਰਸੀ ‘ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, 1950ਵਿਆਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।”

ਜੂਨ 1984 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਉੱਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਹ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹਾਜੀ ਰਤਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਹੀ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਤੀਰਥ ਕੌਰ ਨੂੰ ਫੌਜ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ’ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਏ. ਅਧੀਨ ਵਰੰਟ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਗੌੜਾ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ 25,000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੋਣ ਦੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਬਠਿੰਡਾ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਰਜ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਤੀਰਥ ਕੌਰ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਵਕੀਲ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਥਾਣੇ, ਜੌੜਕੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਐਡਵੋਕੇਟ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਆਰ.ਐੱਸ. ਸੋਢੀ ਹੁਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਰਿੱਟ ਪਾਈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਰਿੱਟ ਆਧਾਰਿਤ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿਚ ਛਪੀ ਤਾਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋਏ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਏਗਰੀਏ ਵਿਚ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਠਾਹਰਾਂ ਸਨ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰਾਬਤਾ ਫਿਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਰਲਗੱਡ-ਜਿਹੀ (confused) ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਬਦਲਵੀਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪਿੜ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ, “ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਾਹਦ ‘ਪੰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ’ ਹਸਤੀ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ’ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ‘ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ’ ਦਾ ਮੁਹਾਜ਼ਾ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਚਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, “ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ (power politics) ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ‘ਤੇ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ...ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਅਮੀਰ (Sikh elite) ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੁਕਣਮੀਟੀ (hide and seek) ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ...ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲਿੱਚ-ਕੜਿੱਚੀਆਂ ਖੇਡੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਰਚੀਆਂ ਪਰ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।”

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ ‘ਪਾਰਖੂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ’ ਵਿਅਕਤੀ ਦੱਸਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰੈਲ 1978 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸਿੱਖ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲੰਬੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਉਸਦੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਟਰ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਵਿਚ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਜਿਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ‘ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਚੱਲਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲੇਗਾ...ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਕਠਿਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ।’

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਹੇ ਉਸ ਦੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਦੋਸਤ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ ‘ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਬਣ ਗਿਆ ਏ।’ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ,

‘ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਆਸਤ ਮਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੈਕੁਲਰ ਲਫਾਜ਼ੀ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ।’

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਗਾਓ, ਨੇੜਤਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਖੜੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਵੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੰਗਾ ਰਾਬਤਾ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਰੂਪੋਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਕਫ਼ਕਾਰਾਂ, ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸੁਰ ‘ਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਕੁਝ ਮੁੱਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ। ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਭਾਈਆ, ਯਾਰੀ ਨਿਭਾਈ; ਹੁਣ ਯਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬਾਰਡਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦਾ ਮਸਲਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਅਕਾਲੀ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਲੜਕਾ ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਪਤਵਾਸ ਹੈ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਰਾਬਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ।” ਕਈ ਦਿਨ ਮੈਂ ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖਹਿੜੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲਣਾ, ਦੱਸ ਦੇ।” ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਸੁਲਝੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣ ਦੀ ‘ਹਾਂ’ ਕਰੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਤੁਰੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।” ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਬੜਾ ਅਜੀਬ-ਗ਼ਰੀਬ ਲੱਗਿਆ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਸੁਨੇਹਾ’ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੜਾ ਕੁਰੱਖਤ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਉਹ ਫਿਰ ਕਦੇ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ, ਮੁੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸੁਨੇਹੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਵਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹਾਂ...ਲੜਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਲੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਮੰਗਵੇਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤੀ।” ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇੰਨੇ

ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਭੱਜ ਕੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਕਿੜ ਕੱਢਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇਗਾ? ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਚੇਤੇ ਆਈ ਕਿ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਬਦਲਿਆ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ... ਨਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਪੁੰਨ-ਦਾ-ਖ਼ਾਤਾ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।'

ਸਿੱਖ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ

ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1985 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਣੀ 'ਸਿਆਸੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ' ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈਣ ਦੇ ਉਲਟੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤਾਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਧਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਗਦੀਸ਼ ਮੱਲੀ, ਹਰਿੰਦਰ ਕਾਹਲੋਂ ਆਦਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ - ਮੁਖਬਿੰਦਰ, ਬਲਦੇਵ ਹੋਠੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਕਾਹਲੋਂ ਆਦਿ ਵੀ ਆ ਜੁੜੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ - ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਨਾਮ ਉੱਤੇ 'ਸਾਂਝਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਪਹਿਲੀ ਮਈ (1985) ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ-ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਜਦੋਂ ਇਸ 'ਸਾਂਝੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜ ਗਏ ਤਾਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਲਿਆਓ। ਉਹ ਏਨਾ ਭਾਰ ਝੱਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।' ਪਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਾਲੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਜਾਹਰਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ 'ਬਾਬਾ ਦਲ' ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮਨਾਈ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਉਂ ਵੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾ ਕੇ', ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨਾ ਬਣਨ ਦੇਣ ਦੀਆਂ 'ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ' ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਨੌਜਵਾਨ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ, ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਗੋਂ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦਲ ਨੇ ਤਾਂ 2 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 'ਅਰਦਾਸ ਦਿਵਸ' ਵਜੋਂ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਬਾ ਦਲ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਉੱਤੇ 'ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਣ' ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ 'ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਸ਼' ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖਾਰੇ ਛੱਪੜਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੋੜ-ਘੋੜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ-ਮਾਰਕਾ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਹੀ ਧੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।'

ਹੁਣ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ 'ਬਾਬਾ ਦਲ' ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹਟ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ 'ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ' ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਤੇ ਰਣਨੀਤੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁਪਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ' ਪਹਿਨਾਉਣ ਲਈ 24 ਜੁਲਾਈ 1985 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕੁੱਟਮਾਰ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਹੁਣ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ।

ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਠਿੰਡਾ ਏਰੀਏ ਤੋਂ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ 'ਬਾਬਾ ਦਲ' ਦਾ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ 'ਕੌਰ ਗਰੁੱਪ' ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕਨਵੀਨਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਮੱਲ੍ਹੀ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਅਤੇ ਮੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ 'ਬਾਬਾ ਦਲ' ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ

ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ 19 ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਨੂੰ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤਿਕਾਰਤ ਹਸਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ।' ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਅਤਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵੱਖਵਾਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।' ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਐਲਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।'

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ (Executive) ਨੇ 11 ਮਈ 1985 ਨੂੰ ਮਤਾ ਪਾਇਆ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।' ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਤਰਕ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ 'ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਅਣਖੀਲੇ ਵਿਰਸੇ ਉੱਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ, ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਛੋਕੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਤਾਮੀਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।'

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਆਸਵੰਦ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ 25 ਮਈ 1985 ਤਕ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ, ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਅਤੇ ਸ. ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਖ਼ੁਦ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜਨਤਕ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਿਖਾਈ ਸੀ।

... ..

ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਸੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦੋਨੋਂ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਨਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਹੁਣ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰ ਆਈ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਨਵੀਨਰ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੌਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੌਂ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਮੱਲ੍ਹੀ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ

ਕੋਠੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਈ ਗੁਪਤ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਖੀ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਦਾ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਇਸ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਵਾਲਾ 75 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ 'ਬਾਬਾ ਨਿੱਕੂ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਡਾਂਗ ਰੱਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਉਸ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਡਾਂਗ ਵਾਲਾ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਾਂ।

... ..

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਹੁਣ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਤੋਂ 'ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ' ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਛਿੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ' ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤੋੜਿਆ ਜਾਵੇ? 'ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਗਿਰਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ।'

ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਕਿ 'ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵਾਲਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ 300-350 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਕਲੰਕਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ...ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੋਮਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ...ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਧੁਰਾ ਉਖੜ ਜਾਵੇਗਾ...ਪੰਥ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ...ਫਿਰ 'ਬਾਈ' ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਮੰਜੀਆਂ ਆ ਡੱਠਣਗੀਆਂ...ਫਿਰ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਆਸਥਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਤੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।'

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਵੀ ਕਾਮਰੇਡ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ 'ਇਉਂ ਲੱਗਦੈ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ 'ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ' ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ...ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਬਿਆਨ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।'

ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਤਾਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰ-ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਅੰਦਰ ਮੋਰਚੇ ਲਾ ਕੇ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ...ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਰੋਕ ਟੋਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਣ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੋੜਨ ਲਈ ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ...ਬਸ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ

ਤਾਂ ਟੁੱਟਣਗੇ... ਨੌਜਵਾਨ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ...ਪਰ ਇਸ ਖੰਡਤ ਹੋਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਗਿਰਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ “ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਲੜਾਈ ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਅੰਦਰ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਪੇਸ਼ਾਬ-ਟੋਆਲਿਟ ਲਈ ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ ? ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਰੂਮ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ‘ਸਿੰਘ’ ਪਿੱਛੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਸੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ...ਹੁਣ ਬਿਲਡਿੰਗ ਇਕਦਮ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਹੈ।”

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਘੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਅਕਤੂਬਰ 1985 ਦਾ ਅੱਧਾ ਮਹੀਨਾ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰੇਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਲਜੁਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ‘ਦਲਦਲ’ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ‘ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ’ ਖੁੰਭਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ‘ਚ ਵੱਸਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖ ਵੀ ਹੁਣ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਲ 1984 ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਕਈ ਸਿੱਖ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦੀ ਚੀਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸੀ ਵੱਸਦੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਲਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਈ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਇਆ ‘ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ’ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੋਨੋਂ ਬਾਬਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਜਾਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਗੁਪਤ ਪਲਾਨ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੂੰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ 10-15 ਚੁਸਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਐਕਸ਼ਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ ?...ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਨੈ...ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਦੌੜ ਜਾਣੈ, ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਹੈ...ਅਜਿਹੇ ਚੁਸਤ 100 ਮੁੰਡੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ”, ਹੋਠੀਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੌਸਲੇ, ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਠੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਟੁਣਕਾਇਆ, “ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਤੱਕ ਚੁੰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ...ਸਹੁੰਆਂ ਖਾਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।” “ਭਾਅ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜਾਨ ਤਲੀ ‘ਤੇ ਧਰੀ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ...ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ‘ਤੇ ਇੰਨਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ”, ਹੋਠੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਯੋਜਨਾ

ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਖਾਸ ਦਿਹਾੜੇ 'ਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣੈ", ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਸਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜਾ ਮਨਾਉਣਾ

ਇਕੱਤੀ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਹਫ਼ਤਾ ਕੁ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਿਨ, ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ (1984) ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ '31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜੇ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜਾ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮਨਾਉਣਾ ਹੈ।'

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ 'ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ' ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਇਕਦਮ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੀ 'ਪਲਾਨ' ਦੀ ਆਸ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। "ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ-ਫੌਜ-ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਧੱਕੇ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਸਤਾਏ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਹਨ ਕਿ 'ਬਦਲਾ ਲੈਣ' ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੋਚਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਬੇ-ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਸਹੀ ਸਿਆਸਤ' ਦਾ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲੜ ਫੜਿਆਂ 'ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ' ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੀਏ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ-ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਗਦਾਰਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਪਿੱਠੂਆਂ ਅਤੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਗੁੱਠੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੂਰ-ਗਾਮੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ", ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਮਰੇਡ ਦੇਸਤ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਰਸੀ' ਵਾਲੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਲੱਤ ਹੀ ਨਾ ਲਗਾਈ। ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਬਰਸੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣ? ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਕ ਧੋਲਾ ਵੀ ਕੱਢਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ 'ਬਾਬਾ ਦਲ' ਕੋਲ ਫੰਡ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਉੱਤੇ ਬਜਿੱਦ ਸੀ। ਰਸਤਾ ਫਿਰ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ 'ਰਸੀਦ ਬੁੱਕਾਂ' ਛਪਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨਾਲ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਰਸੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਬਿਮਲ ਕੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਪੈਸ਼ਲ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਡੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ

ਵੱਲੋਂ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲੈਣ ਭੇਜੀ ਕਾਰ ਖ਼ਾਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉੱਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਭੜਕ ਪਏ ਸਨ। ਫੇਰ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਬਾ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਭੇਜ ਕੇ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੀਬੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ, ਸਮਾਗਮ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵਾਲਾ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਟੇਜ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਇਕ ਅਣਗੌਲੇ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਰੂਪੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਪਰਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦਿਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਤਕਰੀਬਨ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਰੂਪੋਸ਼ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਫੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ-ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 13 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਕੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਨੂੰ, ਸਣੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਸਟੇਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦੋਨਾਂ ਬਗ਼ੈਰ ਉਥੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਰੁਟੀਨ ਮੁਤਾਬਕ ਸੋਚ ਛੱਡਿਆ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸ਼ਾਮੀ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਲੀਜ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਕਵਰ' ਕਰ ਦੇਣਗੇ।'

ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਖੜਾ ਸੀ। ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਤੇ ਵਕੀਲ ਸੁਖਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂ।' ਭਿੰਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਹਿ-ਸ਼ੁਦਾ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ, 'ਬਾਦਲ ਸਾਹਿਬ ਆ ਜਾਣ, ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।' ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੈਡਲ', ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਮੈਡਲ', ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮੈਡਲ', ਭਾਈ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ' ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮੈਡਲ' ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

‘ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਰਾਹੀਂ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ

ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਜਨਤਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਗੁਪਤ ‘ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ’ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਿ ਛੱਡਿਆ ਕਿ ‘31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੇਗੀ।’ ਇਹ ‘ਗੁਪਤ ਐਕਸ਼ਨ’ ਇਸ ਕਦਰ ਲੁਕਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਗੁਪਤ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਠੀਕ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ‘ਐਕਸ਼ਨ’ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਅੜਚਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਕ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ 30 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਸਕੂਟਰ ‘ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਨੇੜਿਓਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂ।’ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਕੂਟਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਟੇਢੀਆਂ ਮੇਢੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ, ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਨਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ-ਬਚਾਉਂਦੇ ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਈ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਸਟੇਜ ਸੈਕਟਰੀ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਲੰਮਾ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਡਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅਪੀਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ‘ਬੇੜੀ ਦੇਰ ਹੋਰ ਰੁਕੋ, ਹੁਣੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ‘ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਉਥੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਐਲਾਨ ਹੋਵੇਗਾ।’ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਵੀ ਹੁਣ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ‘ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊੜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੈਮਰਾ ਸੀ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ ਲੈ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ‘ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਨਾਲ ਚਾਰ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਉਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਜਲ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਢਲਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਆਖ਼ਰੀ ਲਾਲ ਨਿੱਘੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਨਾਲ ਖਹਿ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊੜੀ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਜੁੜੀ

ਸੰਗਤ ਵੀ ਹੁਮਕਦੀ ਹੁਮਕਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੱਗੇ ਵੱਡੇ ਦਲ੍ਹਾਨ ਵਿਚ ਆ ਖੜੀ ਹੋਈ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਖੜਾ ਤੱਕਿਆ। ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੇ ਚਾਰ 'ਪਿਆਰਿਆਂ' ਨੂੰ ਇਕ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪੰਥ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਵੱਲੋਂ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਤੋੜਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ..." ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚਲੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ 'ਚ ਖੜੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦੋ ਕੁ ਹੋਰ ਹਾਜ਼ਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਥੋਂ ਤੁਰੰਤ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ ਪਰ ਇਮਾਰਤ ਤੋੜਨ ਲਈ ਆਗਿਆ ਮੰਗਣ ਅਤੇ ਨਿਵੇਦਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਗੈਲਰੀ ਨਾਲ ਮੋਰਚੇ ਮੱਲੀ ਖੜੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਲਈਆਂ ਲੋਈਆਂ ਪਰ੍ਹੇ ਵਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀਆਂ। ਗੈਂਤੀਆਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਇੱਕੋ ਦਮ ਗੈਲਰੀ ਦੀ ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਜਾਲੀ ਉੱਤੇ ਭਰਵੇਂ ਵਾਰ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। 'ਠੱਕ-ਠੱਕ', 'ਠਾਹ-ਠਾਹ' ਦੇ ਖੜਕੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚੋਂ ਭੁੜਕ-ਭੁੜਕ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਨੇੜੇ ਥੱਲੇ ਖੜੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਭਗਦੜ ਮਚ ਗਈ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ 'ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਵਰ੍ਹਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।' ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਭੱਜ ਕੇ ਛੁਪਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਰੀ-ਕੜਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭਿਆ, "ਸੰਗਤੋ ਰੁਕੋ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ, ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ...।" ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅਪੀਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ 'ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਤਕ ਹੋਰ ਖੜੋ, ਕਾਰਵਾਈ ਪਿੱਛੇ ਸਾਡੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣੋ।' ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਬਣੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਲੀਤ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ 'ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼' ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਉਸਾਰਿਆ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ

ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਨਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਮੁੜ ਉਸਾਰਨਗੇ।”

ਇੰਨੇ ਨੂੰ 15-20 ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਗੈਂਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਗੈਲਰੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੁਣ ਖੰਡਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ...ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (ਪਟਵਾਰੀ) ਕਪੂਰਥਲਾ, ਭਾਈ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਢਿਲਵਾਂ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਭਾਈ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੰਢੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ ਮੁੜ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, “ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖ਼ਸ਼ੀ।” ਮਿੰਟਾਂ-ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਅਤੇ ਗੈਂਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਉਥੋਂ ਸੀਨ ਤੋਂ ਅਲੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੈਰਾਨੀ, ਅਚੰਭੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਕੂਨ ਦੀਆਂ ਰਲਵੀਆਂ-ਮਿਲਵੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਘਿਰ ਵਾਂਗ ਪਿਘਲ ਤੁਰੀ ਸੀ।

ਉਸ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਫੋਟੋਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਤੁਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰਹਿ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਬੋਸਾਂ’ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ੂਬ ਖਿਚਾਈ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਉਸੇ ਰਾਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਅਹਿਮ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ‘ਰੀਵਿਊ’ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਜੇਕਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ‘ਬਾਈ-ਲਾਅਜ਼’ (by-laws) ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।’

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮਨੁੱਖੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਤੇ ਸਿਰਮੌਰ ਬੁਲੰਦੀ ਹੀ ਕੌਮਾਂ ਲਈ ਅਮੁੱਕ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਤਰ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ‘ਬਾਈ-ਲਾਅਜ਼’ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਸੂਤੇ ਬਣੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ (wriggle out) ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।”

ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਵਾਲੇ ‘ਐਕਸ਼ਨ’ ਦਾ ਨੇੜਿਓਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਗਏ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਭੇਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਛੱਤ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਛੱਜੇ (projection) ਦੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਜਾਲੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਾਲੀ ਦੇ ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ‘ਸੋਵੀਨਰ’

(ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤੂ-souvenir) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੱਲੇ ਗਿਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ.' ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਐੱਸ.ਪੀ. ਪੰਡਤ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੂਹ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨਗੇ।' ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ...ਸਾਰਾ ਐਕਸ਼ਨ ਐਨਾ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹੋ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭਿਣਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹੋ...ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ...ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸੀਰੀਅਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ।"

ਫਿਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਲੀਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ...ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ 'ਭਾ ਜੀ' ਨੂੰ 'ਪਲਾਨ' ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਹੋ ਸਕਦੈ, ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀ...ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁਕਣ ਦੇਣਾ ਸੀ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਛੁੰਘੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਣਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ (bloodless action) ਸਰਕਾਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਗਿਰਾਉਣ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਆਸਥਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਮੁੱਚਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਬਾਜ਼ ਅੱਖ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਹੈ...। ਨਾਲੇ ਉਹ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ 'ਸਿੱਖ-ਦੁਸ਼ਮਣ' ਉਸ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਗਲ ਲਿਆ। ਜੈਨ-ਮਹਾਂਵੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਰਾਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ-ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।"

ਦੋ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲੀ ਕੋਠੀ ਦੀ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਵਾਲੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦਾ 'ਰੀਵਿਊ' ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਅਚਾਨਕ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਲੀਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਅੰਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ 'ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਮਲਤਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ 'ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰੀ' ਹੈ। ਇਹ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ

ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਲੀ ਸੜੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਖਾੜ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਵੱਛ ਪੰਥਕ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨੈ... ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਖਾਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਪਿਆ... ਭਾਵ ਮਾਇਆ, ਹਉਮੈ, ਕਾਇਰਤਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੂੜਪੁਣੇ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਲੇ ਵਿਚ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਲੱਭਣਾ ਹੈ।’

ਅਖੀਰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਪੈਂਫਲੈਟ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਨਵੰਬਰ 1985 ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਏ ਨੂੰ ਇਕ ਲੰਮਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ‘ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਕਿਉਂ?’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਬੱਲੇ ਛਾਪੇ ਗਏ ਪੈਂਫਲੈਟ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੁੱਠ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਹੇਠ ਇਹ ਲਾਈਨਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ: “ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪਲੀਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਲੀਤ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਹਰ ਹਾਲਤ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।”

... ..

ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਬਹੁਤ ਗਮਗੀਨ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਗਿਰਾਉਣ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਣ ‘ਤੇ ਸਿੱਖ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਪਰ ਸਿੱਖ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਾਰਕੁੰਨ ਆਮ ਸਿੱਖ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੀੜ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਬੇਖ਼ਬਰ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਖੱਬੀ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ‘ਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਪਗੜੀਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਦਿੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਿਆ। ਪਰ ਖੱਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਏ ਹੋਏ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਸਪਤਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ‘ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਖੜੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ

ਲਈ ਢਾਹੁਣਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਲੱਗਿਆ, ਕੋਈ ਅਕਲਮੰਦੀ ਨਹੀਂ' (ਸਮਤਾ, ਜਨਵਰੀ 1986)

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1975 ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਥੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਬਣ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਛੱਡ ਕੇ, ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਐ, ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਚੋਲਾ ਪਾ ਲਿਐ।' ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਰੂਪੋਸ਼ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੂੰਹ-ਹਨੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਣ ਆਇਆਂ, ਮੇਰੇ ਕੰਮਕਾਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲੈ..।"

ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ

'ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ (symbolically) ਤੋੜਨ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ 'ਸਿਆਸੀ ਗਰਾਫ਼' ਇਕਦਮ ਉਤਾਹ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਉਮੀਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਸੋਧ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਹਾਕਮ ਬਰਨਾਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਰੀਕ ਸਿਆਸੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵੀ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜਾ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਆਪਣੀ ਪੇਂਤਲੀ, ਸਤਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ-ਨੁਮਾ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਹੁਣ ਤਕੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਅੜਾਉਣੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਹਾ, "ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਨਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ (front organisation) ਹੈ...ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਜਨਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਨਤਕ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ 'ਲੋਕ ਜਥੇਬੰਦੀ' (mass organisation) ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਗੁਪਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਥੇਬੰਦੀ (underground armed organisation) ਦਾ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਤਵਾਜ਼ਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੜਾ ਹੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੁੰਦਾ (most sensitive and critical)। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ (complementary) ਬਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਦਾ

ਐਕਸ਼ਨ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਕਰੇ (supplement each other's action), ਪਰ ਇਸ 'ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ' (idealistic) ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੋਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ 'ਨੱਟ ਵਾਂਗੂੰ ਤਾਰ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦੈ'... ਜਿਹੜਾ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ 1948-49 ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੁਲਵਕਤੀ ਕਾਰਕੁੰਨ ਬਣ ਕੇ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1951 ਵਿਚ ਪਬਲਿਕ ਸੇਫ਼ਟੀ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ 14 ਮਹੀਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਛੇਹਰਟਾ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਰੇਡ ਸਤਪਾਲ ਭਾਂਗ ਨਾਲ ਕੁਲਵਕਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਕਾਮਰੇਡ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 'ਫ਼ਿਰਕੂ' ਜਨਸੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਡਿਪਲੋਮਾ ਕਰਦਿਆਂ (1961-64) ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ, ਬਣਾਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੇ 'ਵੇਜ ਬੋਰਡ' ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਜ 1966 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਅਜਿਹੇ ਲੰਬੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ (legal and illegal activities) ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਬਾਰੇ 'ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ' ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ, ਗੁਪਤਵਾਸ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਤਕ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਵਿਚ 'ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰਾਂ' ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ ਆਯੋਜਤ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1985 ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ' ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (task) ਨੂੰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਕੜੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਨੂੰ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।'

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨਾਲ 'ਆਪਣੇ ਬਾਬਿਆਂ' ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੀ.ਏ. ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੈਕਟਰੀ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ

ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫੇਲਰਾਂ (feelers) ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ

ਇਸ ਖ਼ਦਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਰਦਾ ਕਿ 'ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੈ...ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦੇਣੀ ਹੈ...ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜੇ ਰਹਿਣੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੱਥੀਂ ਕਰਨ।'

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ 26 ਜਨਵਰੀ 1986 ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੰਮੇਲਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦਾ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਐਲਾਨ, ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਮਤੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਮਤਾ ਅਜੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਗੈਂਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਸਨ। 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡਦਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਮਲਬੇ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਸਲਾ

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਰੰਮਤ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ੁਦ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹੋ ਹੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਟਕਸਾਲ ਹੀ ਕਰਵਾਏਗੀ।' ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਅਤੇ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਇਹੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ।'

ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਰਤੇ-ਧਰਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ 'ਮੱਖਣ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਲ ਵਾਂਗ ਕੱਢ' ਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪਰ੍ਹੇ ਨਾ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੂੰ ਭਾਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ, ਉੱਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ

(legitimacy) ਗਵਾਉਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ (existence) ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।’

ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਇਕਦਮ ਇਸ ਫ਼ਰੇਟ ਉੱਤੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਥੇ ਬੈਠਿਆਂ ਅਜੇ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ, ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾ ਲਿਆ।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਾਂ...ਮੈਂ ਕੀ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣੈ...ਮੱਥਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ”, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕ-ਝੋਕ ਬਾਅਦ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਰਲਾਓ... ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਪੰਜ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੋ।” ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮਨਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਲੱਤ ਨਾ ਲਾਈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ‘ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ (movement) ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਰੋ।’

ਫੇਰ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਅੰਦਰ ‘ਲੱਠਮਾਰ’ ਨੌਜਵਾਨ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਖੀਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਖੀਰੇ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਅੜ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਹੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸਖੀਰੇ ਰਾਹੀਂ ਬਾਬੇ ਕੌਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਝੱਟ ਮੰਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਖੀਰੇ ਅਤੇ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤੋਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ‘ਸਾਲਿਸ’ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ, ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਚਾਰ ਹੋਰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਸਨ - ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ, ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ

ਵਾਲਾ। ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮੋਹਤਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਚਰਚਾ ਸੀ ਕਿ 'ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਾਸ ਬੰਦਾ ਹੈ।' ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ 'ਅਦਿੱਖ ਤਾਕਤਾਂ' ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਭ ਗਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਿੱਖ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਉੱਤੇ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਿਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਦੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ, ਕਿਤਿਓਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਰਾਏ ਭੇਜੀ ਗਈ ਕਿ 'ਨਵੀਂ ਉਸਾਰੀ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।'

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਅਤੇ ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾਨਿਸ਼ ਆਰਟਿਸਟ ਵਰਗੇ ਸਥਾਨਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਾ ਪੁਰਾਣੀ ਤੋੜੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। (ੳ) ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਬਾਹੀਆਂ ਤੋਂ 7-7 ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ 10 ਫੁੱਟ ਵਧਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਢਾਂਚਾ ਬਣਾਉਣਾ; (ਅ) ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਡਾ ਕਰਨਾ; (ੲ) ਗੈਲਰੀ ਅਤੇ ਫਰੰਟ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ਵਧਾਉਣਾ; (ਸ) ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਸਿਖਰ ਵਾਲਾ ਗੁੰਬਦ ਵੱਡਾ ਕਰਨਾ; (ਹ) ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਜੁੜਦੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ।

ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਭੋਰਾ ਸਾਹਿਬ ਥੱਲੇ ਬਣੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੱਖ ਇਮਾਰਤ ਤਕ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਜ਼ਿੱਦ ਸਨ। ਪਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅੜ ਗਿਆ ਕਿ 'ਖੂਹ ਨੂੰ ਉਪਰ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣਗੇ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।' ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਉਪਰ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ 'ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਕਰਨ

ਦੀ ਥਾਂ 'ਖੂਹ' ਦੀਆਂ ਹੀ ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।" ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਲ ਖੜ ਕੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਲੈਂਟਰ ਲਗਵਾ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੁਣੀਏ ਵਿਚ ਬੜਾ ਕਰਨਾ

ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਉਪਰਲੀ ਇਮਾਰਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਪਿੱਛੋਂ 'ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ' ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੱਲਿਓਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ 'ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ' ਇਸ 'ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ 'ਮਟੀ' ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਬਜ਼ਿੱਦ ਸੀ। ਪਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਕੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ 'ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਟੁੱਟਣੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਬੇ ਦੇ 'ਬੰਦਿਆਂ' ਨੇ ਗੈਰੀਆਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਫਿਰ, ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਛੋਟੀ ਪੱਕੀ ਇੱਟ ਦੇ ਬਣੇ ਇਸ 'ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਤੁੜਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਇਹ ਤਾਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਣੀਏ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਹ ਟੇਢਾ ਹੈ (not parallel to Harimandar Sahib)।' 'ਬੜੇ' ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਗੈਰੀਆਂ ਫਿਰ ਚੱਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਆ ਕੇ 'ਕਾਰ ਸੇਵਕਾਂ' ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਵੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਸਟੈਂਡ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੂੰ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ 'ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਿਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ...ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾ ਵਿਸਰੇ।'।

ਇਹ 'ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ' ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ (Throne of Eternity) ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਬੜਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਾ ਕੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਸਮੇਂ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਨੀਂਹ (basement) ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਭੋਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਥਾਨਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ' ਬਣਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਪਿੱਛੋਂ 'ਤਾਰ' ਕਿਥੋਂ

ਕਿਥੋਂ ਖੜਕਦੀ, ਬਾਹਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਲੱਤ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ' ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗੀ...ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੜ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ, 'ਜੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗੀ ਤਾਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗੀ।' ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੱਤ ਦਿਨ ਇਹ ਰੋੜਕਾ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਝੁਕ ਗਏ ਅਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ' ਬਣਾਉਣ ਨੂੰ ਮੰਨ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਦਸ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਮੁੜ ਅਰੰਭ ਹੋਈ।

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਸੱਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਹੁਣ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜੰਮ ਪੈਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਬਣੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਤਾਂ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।' ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਲਈ ਪਾਈਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ 1984 ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ (symbolic) ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਹ 'ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਰੇ' 'ਰੂਹਾਨੀ ਤਖ਼ਤ' ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ (representing transcendental eternal throne of power) ਕਰਦੀ ਹੈ।' ਇਸ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੈਲਰੀ' ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉੱਚਾਈ ਵੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁੰਬਦ ਵੱਡਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਗੁੰਬਦ 'ਗੰਢਾ-ਨੁਮਾ' ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁੰਬਦ ਉਲਟੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਰੋਧਾਂ, ਅਤਿਵੇਸ਼ਾਂ, ਕਸ਼ਮਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਉਲੀਕੀਆਂ ਰੂਪ-ਰੇਖਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਪਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦਰਦ ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀਆਂ ਅਸਹਿ, ਅਰੁੱਕ ਅਤੇ ਅਟਕ ਮਿਲਵੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਨਾਬਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ।

ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ 'ਸਾਮ-ਦੰਡ-ਭੇਦ' ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਚਾਣਕੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਰਹੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਧੱਕ ਕੇ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਕਾਂਡ ਪੰਜਵਾਂ

ਕੁੱਟਣ-ਮਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਚਕਾਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ

“31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਜੰਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਦੇਖੀ। ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਦੂਜੀ ਪੁਸ਼ਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਂਡ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਕਹਾਣੀ ਅਗਲਾ ਰੂਪ ਕੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ?’ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਸਬੂਤੇ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਪਰ ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਬੂਤੇ ਬਚ ਨਿਕਲ ਸਕਣਗੇ?”

(ਸੰਪਾਦਕ-ਲੇਖਕ ਐੱਮ.ਜੇ. ਅਕਬਰ)

ਸਾਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਤਮਾਮ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ‘ਇਕ ਲੱਖ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।’ ਸਿੱਖ ਅਥਾਵਾ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ, ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵਿੱਢ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ‘ਵੱਡਰੋਜ਼’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਠਾਣੇ, ਫ਼ੌਜੀ ਕੈਂਪ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੈਸਟ-ਹਾਊਸਾਂ ਨੂੰ ‘ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲੇ’ ਕੇਂਦਰਾਂ (interrogation centres) ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਬਰ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ‘ਚ ਲੰਘ ਗਏ ਸਨ।

ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਠਾਣਿਆਂ, ਫ਼ੌਜੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਵਲ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਹੁਣ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਦਬਾਓ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਹਿਸ਼ਤਮੰਦ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਚੰਗਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਠਾਣੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਟਰੈਕਟਰ-ਟਰਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਦੌਰ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਕੰਟਰੋਲ ਸਮੇਂ ਪੈਸ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫ਼ੌਜੀ/ਪੁਲਿਸ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਛਪਦਾ ਸੀ।

... ..

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੀ ਨਿਊਯਾਰਕਰ (*The New Yorker*, June 25, 1984) ਵਿਚ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਬਾਰੇ ਛਪੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤਾਜ਼ਾ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਨੂੰ, ਯਕੀਨਨ, ਵੱਡਾ ਪਰਿਪੇਖ (perspective) ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ 1919 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਗੋਲੀ ਕਾਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਾਚਿਆ ਗਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਇਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੀ ਕਾਪੀ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। 'ਇਕ ਮਿਲਟਰੀ ਹੱਲ'... ..(A Military Solution...) ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਥੱਲੇ ਛਪੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਲ-ਘੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘੰਟੀ ਘੜਿਆਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਵਰਤਾਰਾ ਵਾਪਰਨ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ... (when that happens the significance of the moment often cannot be assessed until long after the bell has begun tolling) ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਗ-ਨੁਮਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ 'ਰੋਲਟ ਐਕਟ' ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਐਕਟ ਵਿਚ ਪੈਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਵਾਈ (summary justice) ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।'

ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਾਲੇ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਕਿਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿੱਤੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੜਕ ਪਏ ਸਨ। ਅਖ਼ੀਰ, ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਬਲਿਕ ਜਲਸੇ ਉੱਤੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਵੱਲੋਂ ਚਲਵਾਈ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ 400 ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 1200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਨ।'

ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜਬਰ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ-ਕਹਾਵਤ (byword) ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਖ਼ੂਨੀ ਕਾਂਡ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ 1930ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਅਤੇ

1947 ਵਾਲਾ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਇਸ ਖਾਸ ਪੈਰੇ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਲਾਲ ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਅੰਡਰ-ਲਾਇਨ ਕਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ।

“ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਦੋ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਫ਼ੌਜੀ ਟੈਂਕਾਂ-ਤੋਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਈ”, ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਇਹ ਨਿਚੋੜ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ‘ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਕਿ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਅੱਗ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਧੁਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹੀ ਚਾਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ 1970ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਗਾ, ਮਿਜੋ ਅਤੇ ਆਸਾਮੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ, ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ‘ਹੱਕੀ ਸੰਘਰਸ਼’ ਦਾ ਉਤਰ ‘ਫ਼ੌਜੀ ਜਬਰ’ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। (a military solution to a political problem) ਭਾਵੇਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ, ਜਨਵਰੀ 1985 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਾਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ‘ਫ਼ੌਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ’ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵਾਂਗੂੰ ਨਾਸ਼ੂਰ ਬਣ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੜਕਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।’

... ..

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮਾਹੌਲ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲੋਕ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖ ਟੀਚਰ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਡਾਕਟਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ, ਸ਼ਾਇਦ, ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਟੀਚਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਨਿਖੇਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਾਮਵਰ ‘ਬਰਕਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ’ ਤੋਂ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਕਰ ਕੇ ਆਈ ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਨਾਲ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਹੈ... ਹਮਲੇ ਪਿੱਛੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੈ... ਹਮਲਾ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਪਿਰਿਟ ਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ... ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ...”

ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਦੇ ਠੋਸ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਇਸਦਾ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਜੁਲਾਈ (84) ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ, ਲੋਕ ਸਭਾ (ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ) ਵਿਚ, 'ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ' ਉੱਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਏ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ) ਦੇ ਛਪੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਟੀਚਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਪੂਟਾ-PUTA) ਦੀ ਕਾਰਜਕਰਨੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਨਾਮਵਰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਧੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੀਚਰਾਂ ਅੰਦਰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਖੂਬ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਡਾ. ਰਵੀ ਦੇ ਭਾਰੂ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਉਮੀਦ ਦੇ ਉਲਟ, ਮਤਾ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਤੇ ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ) ਨੇ ਮਤੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ (1985) ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੈਬਿਨਟ ਕਮੇਟੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਨਣ ਆਈ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਕਮੇਟੀ ਅੱਗੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਭੜਾਸ ਖੂਬ ਕੱਢੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੀ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਹੀ ਵੱਟਿਆ ਸੀ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਰੋਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਥੋਂ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ, ਰਾਜ ਮੋਹਨ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਖਚਾ-ਖਚ ਭਰੇ ਸੈਨੇਟ ਹਾਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ 'ਕੋਈ ਸਵਾਲ?' ਅੱਗੇ ਸਭ ਟੀਚਰ ਤੇ ਹੋਰ 'ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ' ਚੁੱਪ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਚੰਚਲ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਉੱਠ ਕੇ ਸਵਾਲ ਪੁਛਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿਖੇਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸੈਂਕੜੇ ਬੇਕਸੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਰਾਜ ਮੋਹਨ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਕਾਲਮ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਪੱਤਰਕਾਰ ਚੰਚਲ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਦਾ ਪਤੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 'ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ

ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਸਖ਼ਤ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਤਕ ਵੀ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਵਰਗੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਵਿਦਵਾਨ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਅਤਿਵਾਦ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਬਿਨਾਅ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਰੇਅ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਰਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਜੰਮੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਕੁਝ-ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ (ਰਾਜ ਸਭਾ) ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਵੱਲੋਂ 'ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ' ਉੱਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ (script) ਲੈ ਕੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਹੇ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਸਾਡੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ ਕਿ 'ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਦਮ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ 140 ਲੱਖ (1.4 ਕਰੋੜ) ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਾ' (alienated) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਰਹੇ ਹੋਣ; ਦੇਸ ਲਈ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਰਾਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ; ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਾ: ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਵੱਲੋਂ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ। ਦੋਨੋਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ 'ਨਾਂਹ' ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ।'

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ 'ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਸਟੈਂਡ' ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ '... ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਕਿਉਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ 'ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ' ਬਦਲ ਕੇ 'ਸਮਝੌਤਿਆਂ' ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ।' ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਾਮਰੇਡ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਿਆ 'ਕਿਤਾਬਚਾ' ਦਿਖਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿਰੇ-ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ-ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ 'ਸਮਝੌਤਿਆਂ' (negotiated settlements) ਨੂੰ ਅਖ਼ੀਰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ) ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ।'

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਨੇ 'ਅਤਿਵਾਦ' ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ... 'ਅਤਿਵਾਦ' ਤਾਂ ਮੋਰਚੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਸਿੱਖ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਅਤਿਵਾਦ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ... ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਇਆ।'

ਮੀਡੀਆ ਬਾਰੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਾਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ

ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਘਟੀਆ, ਕਮੀਨਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਜ਼ਿਹਨੀਅਤ ਵਾਲਾ (abjectly subservient national press) ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਟੁੱਟੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਝਲਕ ਨਾ ਪਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਹੋਇਆ ਕਿ '13 ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਦਰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗਰਨੇਡ ਸੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ; ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕੋਈ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਗਈ..। ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਸ਼ੀਸ਼, ਅਫ਼ੀਮ, ਹੈਰੋਇਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਫੜੀ ਗਈ। ਫਿਰ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਤਰਦੀਦ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਬਰਾਮਦ ਹੋਈਆਂ।'

... ..

ਇਸ ਲੰਬੇ ਚੱਲੇ ਹਨੇਰ-ਗਰਦੀ ਅਤੇ ਜਬਰ ਦੇ ਦੌਰ ਬਾਰੇ, ਸਾਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਰਵਾਇਤੀ ਜਨਤਕ ਜਾਂ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖੱਬੀਆਂ-ਧਿਰਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਦੜ ਵੱਟੀ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 'ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਭੂਤ' ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ 'ਕਾਮਯਾਬੀ' ਦੀ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਅੰਦਰ-ਖ਼ਾਤੇ ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਿਰਾਂ' ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ 1978 ਵਿਚ ਬਣਾਈ 'ਜਮਹੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭਾ' ਵੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸੀ।

ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਗਰੁੱਪ (Samata Era) ਵੱਲੋਂ 112 ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਕਿਤਾਬਚਾ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਬੁਕਲੈੱਟ' ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਾਪੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਛਪੇ, 'ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ - ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ' (Army Action in Punjab - Prelude and Aftermath) ਨਾਮੀ 'ਬੁਕਲੈੱਟ' ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਲੜਾਕੂ ਜਸਟਿਸ ਵੀ.ਐੱਮ. ਤਾਰਕੁੰਡੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲਿਖਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਬੁਕਲੈੱਟ ਦੇ ਲੇਖਕ - ਸਦਾਨੰਦ ਸਿਨਹਾ, ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਨੀਲ ਅਤੇ ਜੀ.ਕੇ.ਐੱਸ. ਰੈਡੀ - ਚਾਰ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ 'ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ' ਅਤੇ 'ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਰੋਲ' ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।'

... ..

1. ਅਗਲੇ ਸਾਲ (ਸਤੰਬਰ, 1985) ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ - ਅਰਬਿੰਦੋ ਘੋਸ਼, ਸੁਨੀਲ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ, ਤੇਜਿੰਦਰ ਆਹੂਜਾ ਅਤੇ ਐੱਨ.ਭੀ. ਪੰਚੋਲੀ - ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ, ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ *ਓਪਰੈਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ (Oppression in Punjab)* ਨਾਮੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖਬੰਧ ਜਸਟਿਸ ਵੀ.ਐੱਮ. ਤਾਰਕੁੰਡੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ 'ਸਿਟੀਜਨਜ਼ ਫਾਰ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ' ਦੀ 130 ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ (*A Citizen Report to the Nation*) ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਕਸਕ ਪੀੜਾ ਅਜੇ ਸਿੱਖ ਮਨ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਜੋੜ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ 'ਵੁਡਰੋਜ਼' ਨਾਮੀ ਇਕ ਹੋਰ 'ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ' ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਦਮਾ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੇਕਸੂਰ ਅਣਭੋਲ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੋਈ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਦਰ-ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਹਰ ਆਹਟ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪੱਲਾ ਜਾ ਫੜਦੇ। 'ਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਰ' ਦੇ ਬਹੁੜਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਰੁਮਕਣ ਲੱਗਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਾਜ਼' ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਾਜ਼' ਤਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਐ, ਹੁਣ 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਖ਼ੁਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ 'ਪ੍ਰਗਟ' ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਾਜ਼ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ' ਦੀ ਚਰਚਾ ਮੂੰਹੋਂ-ਮੂੰਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ 'ਫੁੱਥਦੇ ਨੂੰ ਤਿਨਕੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ' ਵਾਲਾ ਸਕੂਨ ਸੀ।

ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ 'ਬਾਜ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ' ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਬਾਜ਼ ਦੇ 'ਦਰਸ਼ਨ' ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਕਦੇ ਬਟਾਲੇ 'ਚ। ਫਿਰ ਕਦੇ ਲੁਧਿਆਣੇ, ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ 'ਬਾਜ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ' ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਾਜ਼' ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

'ਬਾਜ਼' ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਹਿਮ ਸਮਝ ਲਵੇ ਪਰ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਘੋਰ ਬਿਪਤਾ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਜ਼' ਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ 'ਆਸ਼ਾ' ਦੀ ਕਿਰਨ' ਹੁੰਦੈ; ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਝੱਲਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਠੰਮ੍ਹਣਾ (prop) ਹੁੰਦੈ; ਇਹ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖ਼ਸ਼ਦੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੰਦੈ।"

ਪੰਜਾਬ ਦੀ 'ਜਮਹੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭਾ' ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਬਾਅਦ, ਅਕਤੂਬਰ, 1985 ਨੂੰ ਛਪੀ ਸੀ। ਇਹ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ' ਸਿਰਫ਼ 43 ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੈਂਫਲੈਟ ਸੀ ਜਿਹੜਾ *ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਇਨ ਪੰਜਾਬ* ਵਾਂਗ ਖੁੱਭ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

1. ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1985 ਵਿਚ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ "ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ (1984) ਦੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ, ਦਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਬਿਛ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਾਜ਼ ਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਬਾਜ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ...। ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ...ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਬਾਜ਼ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਕਿ 'ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ' ਦਾ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਦੋਨੋਂ 'ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ' ਨੇ ਉਸੇ ਹੀ ਮੌਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। (The Hindu International, Edition February 23, 1985)

ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਇਹ ‘ਬਾਜ਼’ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ‘ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ਼ ਪਏ’ ਵਾਲੀ ਪੀੜ ਦਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੈ। ਅਣਕਿਆਸੇ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਢਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ‘ਸੂਚਕ’ ਹੈ। ਜਦੋਂ 1947 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਾਟ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਲਾਂ-ਬੱਧੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਬਾਜ਼ ਪ੍ਰਗਟ’ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।”

“ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਚਾਨਕ ਪਏ ਵੱਡੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਡੁੱਬੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਦਮੇ (shock) ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਗਹਿਰੀ ਚੋਟ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ (lost the narrative)”, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਹੁਣ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਦਮੇ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬੇ-ਤਰਤੀਬੀ (disorienting the subjects) ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸਮਾਨੋਂ ਕੜਕਦੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਂਗ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ; ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਬੰਦੀ ਬਣਾਇਆ; ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ‘ਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਡਰਨ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਾਕ ਡੌਕਟਰਿਨ ਟਰੀਟਮੈਂਟ’ (shock doctrine treatment) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਬੰਦਲੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ‘ਕਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ’ ਲੱਦ ਦੇਵੇ; ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ/ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਦੇਵੇ; ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਲਾਪੇ ਜਾ ਰਹੇ ‘ਵਿਲੱਖਣ ਸਿੱਖ-ਹਸਤੀ’ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਠੱਪ ਕਰ ਦੇਵੇ; ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੋਂ ਅੜਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਥੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ?”

...

...

...

...

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ (1984) ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੌਗੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਲੰਧਰੇ ਆਮ ਸਿੱਖ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਨਵੰਬਰ 84 ਦੇ ‘ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ’ ਨੇ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੀਡਰ ਅਜੇ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੀਡਰ-ਰਹਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਿਆਸਤ ਵਿਹੁਣੇ ਆਮ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇਣ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਜਿਧਰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂਦਾ, ਸਿੱਖ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ’ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ’ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖੀ ਅਕੀਦੇ ਦੀ ‘ਜਿਉਂਦੀ ਮੂਰਤ’ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਬੋਝੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ, ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵੀ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ

ਸੀ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਲੋਗੋਵਾਲ ਦੇ ਮੋਗਾ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੀਡਰ ਜਥੇਦਾਰ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਵਰਕਰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੋਲ ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਕਦੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਅੱਜ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠ ਗਿਆ... ਸੰਤ ਕਹਿੰਦੇ, ‘ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਇਐਂ?’ ਅੱਗੋਂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, ‘ਤੁਹਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ’... ‘ਅੱਛਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਗਏ, ਚਲਿਆ ਜਾਹ।’ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ... ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।”

ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਕਰਕੇ, ਹੁਣ ਸੰਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ‘ਸਿੱਖ-ਮਨ’ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਭਰਾ, ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਪਰਿਵਾਰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਕੁ ‘ਮਾਨ-ਇੱਜ਼ਤ’ ਸੀ। ਪਰ, ਸੰਧੂ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ‘ਧਾਰਮਿਕ’ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਧੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਦਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ‘ਖਾਓ-ਕਮਾਓ ਸਿਆਸਤ’ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤਿੰਨੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ‘ਤੇ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ‘ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ’ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡਾ ‘ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ’ ਹੀ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪਿੰਡ ਰੋਡੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸੰਤ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਕੀਲ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ‘ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ’ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਖ਼ਾਲੀ ਪਈ ‘ਥਾਂ’ (space) ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਲਈ ‘ਸੰਤ ਪਰਿਵਾਰ’ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ” ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਥੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਤੋਂ ਵੀ ਵਕੀਲ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚੱਕਰ ਮਾਰਦਾ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਮਾਂ ਦੇ ਜਾਏ ਸਨ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਗਏ। ਸੰਤ ਦਾ ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਕਾਨ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ‘ਸੇਖੋਂ’ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਖ਼ਾਸ ਬੰਦਾ’ ਹੈ।’

ਸਰਕਾਰੀ ਕੁਟਨੀਤੀਆਂ

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਭੁੱਬਲਭੂਸਾ

ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰਾਬਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, 'ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ... ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹੈ।' ਸੰਤ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸਕੇਅਰ ਏਰੀਏ ਵਿਚਲੀ ਬਣੀ 4 ਨੰਬਰ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ, ਅੱਗੇ ਸੂਰੀਆ ਇੰਡੀਆ (Surya India) ਦੇ ਸਤੰਬਰ 1984 ਦੇ ਅੰਕ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਕਵਰ 'ਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ' (dead body) ਦੀ ਵੱਡੀ ਫੋਟੋ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਘੰਟਾਘਰ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਦੁਆਰ ਅੰਦਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਲੀਦਾਰ ਸਲੇਟਾਂ ਦੀ ਵਾੜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੇਟਾਂ ਵਿਚ 'ਖੰਡੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ' ਦਾ ਸਿੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਉਘੜਵਾਂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਦੇਖੋ, ਇਹ ਸੰਤ ਦੀ ਸਹੀ ਫੋਟੋ ਹੈ, ਉਹੀ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਹੱਥ..." ਕੈਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਨਾਲ ਫੋਟੋ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, "ਦੇਖੋ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸੰਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਐ।"

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਝਬਾਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਜੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਡੂੰਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸੰਤ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ?... ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸੰਤ ਲੋਗੋਵਾਲ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਟਣ ਲੱਗਿਐ... ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਬੇ ਵਰਗੇ ਕਈ ਪ੍ਰਿਥੀਏ, ਰਾਮ ਰਾਏ ਹੋਏ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਮੌਕੇ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।"

"ਸੂਰੀਆ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 'Dead Men Tell No Tales' ਦੇ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ (Super Intelligence Agency) ਜਾਂ 'ਥਰਡ ਏਜੰਸੀ' (Third Agency) ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਥਿਊਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ... ਸਰਕਾਰਾਂ ਖ਼ਾਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲੇ ਫ਼ਾਂ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ 'ਅਤਿ ਗੁਪਤ' ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਾਲੇ ਸਿਆਸੀ ਰਣਨੀਤੀ 'ਤੇ 'ਫ਼ੋਕਸ' ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ", ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਬੋਲ ਪਿਆ, "ਛੱਡੋ, ਇਹ ਦੱਸੋ ਅੱਗੇ ਭਵਿੱਖ ਮੁਖੀ ਨੀਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜਾ ਕਰਨੈ?... ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਐ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਭੁੱਬਲਭੂਸੇ' (confusion) ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ 'ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ' 'ਚ' ਨੇ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੈ।"

“ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮੂਰਖ, ਲਾਲਚੀ, ਸਿੱਖ ਭੇਖ ਵਿਚ ਮੱਕਾਰ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੇ... ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ... ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਇੰਨੀ ਮਾਰ ਪਈ ਹੈ”, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗੁਸੈਲੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

ਸੰਤ ਬਾਰੇ ਪਾਏ ‘ਭੰਬਲਭੂਸੇ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸੈਮੂਅਲ ਬੈਕਟ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਟਕ *ਵੇਟਿੰਗ ਫਾਰ ਗੋਦੋ (Waiting for Godot)* ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। “ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਤਰ ਲੰਬੇ ਪਏ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ‘ਗੋਦੋ’ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਦੈ ਕਿ ‘ਗੋਦੋ’ ਕੱਲ੍ਹ ਆਵੇਗਾ... ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਤਾ ਫੜੀ ਸਟੇਜ ‘ਤੇ ਆਉਂਦੈ..। ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਬੇਮਤਲਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ... ‘ਗੋਦੋ’ ਦਾ ਆਉਣਾ ਅੱਗੇ ਦੀ ਅੱਗੇ ਪਈ ਜਾਂਦੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਜ਼ੂਲ ਕਾਲਪਨਿਕ ਉਡੀਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਵਾਰਗੀ ਅਤੇ ਬੇਅਰਬੀ ਦਾ ਮੈਟਾਫ਼ਰ (metaphor) ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਕੀ ‘ਗੋਦੋ’ ਵਾਂਗੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ ?” ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ

ਇਕ ਦਿਨ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਖ਼ੁਦ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾਈਏ ਕਿ ‘ਸੰਤਾਂ’ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ? ਸੂਰੀਆ ਇੰਡੀਆ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਐ।” ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੁਹਰਾਏ, “ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਭੱਜਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ...ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ ਸੰਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਮਰਵਾ ਦੇਵੇ ਪਰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ ? ਸੰਤ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਐ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਰੋਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ...ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਟੈਂਡ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ।”

ਕਈ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਖ਼ੀਰ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਦਰ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭੈਣ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਤੈਅ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋਨੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਠੀ ਦੀ ‘ਬੇਸਮੈਂਟ’ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਪੁੱਤਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ। ਅਖ਼ੀਰ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਬਾਬਾ ਜੀ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ?” ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਉਠਿਆ, “ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਗੁਰਦੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ...ਪਰ ਹੁਣ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਨ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਚੁੱਪ ਰਹੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੂੰ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ?...ਜਦੋਂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ

ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਈਆਂ...ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ...ਜ਼ਰੂਰ ਦਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਲਾ ਹੈ।”

ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਉਠਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ‘ਸੰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਨਾ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ‘ਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।’

ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ

ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ‘ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ‘ਚ ਨੇ’ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਆਮ ਸੀ ਕਿ ‘ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਹਿੱਤ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਤ ਅਤੇ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਸਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਮੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।”

ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਉਸ ਕੋਲ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ’ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਰੁੱਖੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜਿਹੜੇ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਬੁਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਕੀੜੇ ਪੈਣਗੇ।” ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ‘ਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ’ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਵਕਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਮੌਹਕਮ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੜੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ’ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ‘ਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਗੀਂ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਕਰਦੇ, “ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੌਣ ਹੁੰਦੈ...ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭੋਜਨ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ?”

ਸੰਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ‘ਚ

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਨਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਉਭਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਅੜਚਣ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਸੰਤ ਬਾਰੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਨਾਲ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਪੈਰ ਮੁੜ ਜੰਮਣੇ ਕੁਝ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।” “ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਚ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ

ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ (Intelligence Bureau) ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰ 'ਚੋਪੜਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, (ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਅਫ਼ਸਰ ਕਪੂਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਫ਼ੀਲਡ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪਣਾ ਸਹੀ ਨਾਮ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ) ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਦੇਖੋ ਜੀ, ਉਹੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ...ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਭਿੱਖੀਵੰਡ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਜੋਗਾ ਮਿਲਿਐ...ਬਸ ਸੰਤ ਜੋਗਾ ਉਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਿਕਲ ਗਿਐ।" ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹੋਰਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲਾਈ ਸੀ।

ਸੰਤ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਉਭਰੇ 'ਪੂਜਨੀਕ ਬਿੰਬ' (cult image) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਕੱਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਇਸ ਪਿੱਛੇ, ਬਾਬੇ ਦੀ ਖ਼ੁਦ ਦੀ 'ਸਮਝ-ਬੁੱਝੀ' ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਡੋਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ...ਇਹ 'ਫੁੰਘਾ ਰਾਜ' ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਬਾ ਕਰ ਰਿਹੈ...ਖ਼ਾਸ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਸੰਤ' ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਅਜਿਹੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ 'ਮਿੱਥ' ਖੜੀ ਕਰ ਕੇ, ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਗੁੱਸੇ-ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਬੇਤਲ ਵਿਚ 'ਬੰਦ ਕਰਨ' ਦੇ ਯਤਨ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ।'

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ, ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣਾ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ, ਮੋਗੇ ਨੇੜੇ ਭਿੰਡਰਾਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਲਿਆਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਏਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ (ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ) ਦੀ 'ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵੱਟਣ' ਦਾ ਦੋਸ਼ ਬਾਘਾ ਪੁਰਾਣਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਕਾਲੇਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਇਕੱਠ ਦੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕਪੁਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਵੀ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ' (ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਠਹਿਰ 'ਤੇ 'ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ' ਵਿਚ ਹਨ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਫੈਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

...

...

...

...

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਬਾਤਚੀਤ ਵਿਚ ਜਵਾਨਾਂ-ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਲਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੀ ਕਾਪੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਅਦਿੱਖ ਦੀਵਾਰ ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ : “ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆਏ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਅਜੇ ਫੁਪੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ (ਸਿੱਖ) ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ, ਤੁਰੰਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਓ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ‘ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ’ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਤਲ, ਅਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਪਰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਵੇ, ਤੁਰੰਤ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ।” ਇਹ ਬਾਤਚੀਤ ਦੀ ਕਾਪੀ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ, ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਦੱਸੋ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਰ ਦੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ?”।

...

...

...

...

ਮੇਰਾ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਪਰਲਾਜ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ‘ਬੀਜੀ’ ਆਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਦਿੰਦੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਸਾਈਕਲ ‘ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਵੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਜਿਹੇ ਸਾਈਕਲ ‘ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ। ਜ਼ਿਆਦਾ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੜੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਆਪਣੇ ਸਾਈਕਲ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਨੇ 25-30 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਨਜੀਤ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਵੀ ਸ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਰਲਾਜ ਕੌਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੋਠੀ ਕਿਸੇ ‘ਖੋਜੇ’ ਗੋਤਰ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਉਸਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੂੰ ਸਿੰਧ-ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਸਖ਼ਤ ਦਮੇ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਨਿਚਰਵਾਰ/ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ੜਨ ਵਾਲੀ ‘ਚਰਚਾ ਮੰਡਲੀ’ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਦਾ ਸਾਹ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਖੜਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰੇਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲਾਲ ਪੈਨ ਨਾਲ ‘ਅੰਡਰਲਾਈਨ’

1. *Batchet*, July 84, No 153. It is a communication letter for the Army, brought out by the Army Headquarters. Sikhs took objection to this. The issue was taken up to the Supreme Court by some Sikhs. A clarification was, then, issued in *Batchet* number 156. (*Blue Star over Amritsar*, Harminder Kaur)

ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਰਟੀਕਲਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ/ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਨਵੰਬਰ 84 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ...। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ?” ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਰੰਧਾਵਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਿ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰ ਜੀਨ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ (Jean Paul Sartre) ਦੀ 1940ਵੇਂ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ 60-70 ਲੱਖ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ‘ਮਹਾਨਾਸ਼’ (Holocaust) ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ *The Portrait of Anti-Semite* - 1945 ਵਿਚ ਕਈ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਯਹੂਦੀ ਉਹੀ ਆਮ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕ ਯਹੂਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ... ਇਹ ਤਾਂ ਯਹੂਦੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਘਿਰਣਾ-ਮਈ ਪਹਿਚਾਣ (identity) ਖੜੀ ਕਰਦੇ ਨੇ। (The Jew is a man whom other men look upon as Jew.....it is anti-semitic who makes the Jews) ਯਹੂਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ‘ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਦੈਂਤ-ਨੁਮਾ’ ਸੰਕਲਪ ਘੜ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਖ਼ੈਰ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਨਵੰਬਰ 84 ਦੀ ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਨਰ-ਸੰਘਾਰ ਨੂੰ ‘ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ’ (Hindu backlash) ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ...ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ’ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ’ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੌਸ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ (hegemonic narrative)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਰਾਖਸ਼, ਜਿੰਨ ਭੂਤ’ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ (demonizing the Sikhs)। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ (isolated) ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਏਜੰਟ’ ਅਤੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ‘ਤੋੜਨ-ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ’ ਵਾਲਾ ਅਕਸ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਰੰਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ, “ਅਜਿਹੇ ਅਕਸ ਦੇ ਖੜਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਏ—ਰੇਡੀਓ/ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਨੇ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।” ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਉਘੜਵੇਂ ਸੱਚ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਖ਼ੁਦ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ‘ਮੈਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਅਪਰਾਧੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵਾਂ।’

...

...

...

...

ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗਏ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸੰਬਰ (1984) ਵਿਚ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਕੋਠੀ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਬਣੀ ਹੁਸੈਨਪੁਰਾ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਆ ਕੇ

ਪੰਜ ਸੱਤ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਰੂਪੋਸ਼ ਬੰਦੇ, ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਫਰਵਰੀ 1985 ਵਿਚ ਇਸੇ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਮੱਲ੍ਹੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਚੱਕਰ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਾਰ ਵੱਡੇ ਖਾੜਕੂ ਲੀਡਰ ਵੀ ਇਥੇ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ 'ਜਨਰਲਾਂ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਉੱਭਰੇ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣੇ। ਮਾਣੋਚਾਹਲ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵੀ ਇਸ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਆ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਲ 1985 ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲਹਿਰ' ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹਮਾਇਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦੇ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਅਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਪ ਅੰਦਰ ਸਖ਼ਤ ਬਹਿਸ ਹੋ ਗਈ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ, 'ਸਿੱਖ ਫਲਸਫ਼ੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ 'ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਸਟੇਟ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ।'... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਗਰਮਾ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਭੜਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ

ਦਸੰਬਰ 84 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪੂਰੇ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਫੋਟੋ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ 'ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ' ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਜਸ਼ ਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ 'ਦੇਸ਼ ਤੋੜਨ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰ 'ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ' ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰੇਡੀਓ/ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ, ਇਸ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਨਵੰਬਰ 84 ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਭੰਡੀ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਮਾਰੇ... ਕੁੱਟੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇਣ ਦੇ ਭੂਲ ਹੈ।"

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਪੂਰੇ ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਦੇਖੋ, ਕਿਵੇਂ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਲ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲਿਖਿਆ, ‘ਕੀ ਦੇਸ ਦਾ ਬਾਰਡਰ ਅਖੀਰ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਅੱਪੜ ਜਾਵੇਗਾ?’ (Will country's border finally be moved to your doorsteps’ ਇਸ ਦੇ ਬੱਲੇ ਹੋਰ ਨਾਹਰਾ ਦੇਖੋ, ‘ਤੁਹਾਡੀ ਵੋਟ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।’ (India could be your vote away from unity and separation)” ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਹੋਰ ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫੈਲਾਇਆ: ‘ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅੱਖੇ ਜਿਹੇ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋ, ਜਿਸ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੂਬੇ ਦਾ ਹੈ?’ (Why should you feel uncomfortable riding in a taxi driven by a driver who belongs to another state?) ਦੇਖੋ, ਡਰਾਈਵਰ ਪਗੜੀਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ, ਬੰਬੇ, ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖ ਹੀ ਟੈਕਸੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸੇ ਕੱਢ ਕੇ ‘ਬੇਗਾਨੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ’ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ, ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਵਕਤੀ ਚਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।”

ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ, ਦੀਵਾਰਾਂ ਚੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ‘ਚੋਣ ਪੋਸਟਰ’ (election posters) ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੇ ਕੰਧ ਪੋਸਟਰ ਵਿਚ ‘ਇਕ ਬਾਵਰਦੀ ਸਿੱਖ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।’ ਪੋਸਟਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੁੰਨ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ। ਅਮੇਠੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੋਧੀ ਲੱਗੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੋਇਆ। ‘ਬੇਟੀ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਕੀ, ਕੌਮ ਹੈ, ਗੱਦਾਰ ਕੀ।’ ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਹਰੇ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ (ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ) ਇਉਂ ਕੀਤਾ: (She is a daughter of a Sikh, she belongs to a *qaum* (race) of traitors.) ਅਮੇਠੀ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚੋਣ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ, ਧਮਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਹਰੇ ਵੀ ਲੱਗੇ ਸਨ, “ਜੀਤੋਗੇ ਤੇ ਲੂਟੋਗੇ, ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ ਮਾਰੋਗੇ।”

ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਤਰੁੱਤ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਈਆਂ ਹਿੰਦੂ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੋਸ਼-ਖ਼ਰੋਸ਼ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੀਤ ‘ਕੁਰਬਾਨੀ’ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸੰਝੁਕਤੀਆਂ (ballot boxes) ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ।”

ਦਸੰਬਰ 84 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਭੁਗਤੀਆਂ

ਸਾਰੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ (41.1% of the total votes) ਕੁੱਲ 533 ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 404 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਗਈ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਗੜਬੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ (Disturbed areas) ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਨਹੀਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਚੋਣ ਨਤੀਜਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਸੈਕੁਲਰ ਭਾਰਤੀ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਦਾ ਤਾਂ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ‘ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਫ਼ਾਸ਼ੀਵਾਦ’ ਵਿਚ ਵੱਟ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ... ਦੇਖੋ ਹਿੰਦੂ ਪਾਰਟੀ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 2 ਸੀਟਾਂ ਹੀ ਮਿਲੀਆਂ..., ਕਿਥੇ ਹਨ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸੈਕੁਲਰ ਤਾਕਤਾਂ, ਦੋਨੋਂ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਐੱਮ.। ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ 6 ਸੀਟਾਂ ਹੀ ਜਿੱਤ ਸਕੀਆਂ। 1947 ਦੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵੇਲੇ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਸੈਕੁਲਰਿਜ਼ਮ ਵਿਚੇ ਹੀ ਰੁਲ ਗਿਆ ਸੀ।”

ਆਂਧਰਾ ਦੀ ਤੈਲਗੂ ਦੇਸਮ ਪਾਰਟੀ 30 ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਦੇਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਉਭਰ ਆਈ ਸੀ। ਐੱਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾਰਾਓ ਦੀ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਡੇਰਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਾਹਰਾ ਧੱਕੇ ਕਰਕੇ ਰਾਮਾਰਾਓ ਉਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀਰੋ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਉਥੇ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਗਈ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਐਵੇਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਡੈਂਡੀ ਪਿੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹਮਦਰਦੀ ਵੋਟ (sympathy votes) ਮਿਲੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ 'ਤੇ ‘ਸਹੀ ਦੀ ਮੋਹਰ’ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ।” (stamp of approval on the Sikh pogrom.)

“ਦੇਖੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ, ਐੱਚ.ਕੇ.ਐੱਲ. ਭਗਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ... ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਿੰਦਗੀ ਯਮੁਨਾ ਪਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਈ... ਗ਼ਰੀਬ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤ ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਿੱਤਿਆ।”

ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦੇ, ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਫੋਤੀ ਹੀ ਇਕ ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸਟੇਟ (a centralized corporate state) ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਕੌਮੀਵਾਦ (majoritarian Hindu religious nationalism) ਲਈ ਯਰਗਮਾਲ (hostages) ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਕੁਝ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਜ਼ਹੀਰ ਮਸਾਨੀ ਵੱਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਜੀਵਨੀ (*Riding a Hindu Tiger - Indian Political Future*) ਛਪ ਗਈ ਸੀ। ਜ਼ਹੀਰ ਮਸਾਨੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਇੰਟਰਵਿਊ 15 ਫ਼ਰਵਰੀ 1985 ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਦੇ

ਗਾਰਡੀਅਨ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲਾਈਨਾਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਲਾਲ ਪੈਨ ਨਾਲ 'ਅੰਡਰ ਲਾਈਨ' ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਹੀਰ ਮਸਾਨੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਕਿ 'ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਿਆ ਕਰੇਗੀ' ਕਈ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ("Rajiv Gandhi as a Westernized half Parsi airline pilot and his Italian wife (Sonia Gandhi) step on the stage dressed as the saviors of Hindu-Brahmin Supremacy" – Zaheer Masani warned : "There are ominous signs that India may soon see its pluralistic political map rolled up and replaced by a centralized corporate state, dominated by its Hindu majority, Hindi speaking heartland." (*The Guardian*, 15 February, 1985)

... ..

ਅੱਠਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਜਲਾਸ 17 ਜਨਵਰੀ 1985 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਦੋਨਾਂ : ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਸਦਨਾਂ ਨੇ ਮਰਹੂਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਰ ਸਿੱਖ-ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਸੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ (Left socialist) ਐੱਮ.ਪੀ. ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ 'ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਹਰਾ' ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਕਿ 2717 ਸਿੱਖ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਨਵੰਬਰ 84 ਦੇ ਸਿੱਖ-ਕਤਲੇਆਮ ਪ੍ਰਤਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਰੜਕਵੀਂ ਬੇਰੁਖੀ (cruel indifference) ਤੋਂ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗੂੰ ਪੀ ਗਈ ਹੈ।" ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੁਝੱਤਣ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ, "ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਰਸੰਘਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਮ ਹੀ ਕਰ ਗਈ ਹੈ..।"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, 18 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਭੋਪਾਲ ਗੈਸ ਲੀਕ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੋਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕਨ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਰਬਾਈਡ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕੀੜੇਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ (pesticides) ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਗੈਸ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ 'ਲੀਕ' ਹੋਣ ਨਾਲ 4000 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ 8000 ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ, 55000 ਲੋਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਗੈਸ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰਾਂ ਨਾਲ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 4-5 ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਉਂ ਗੈਸ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਅਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵੀ ਵੱਧਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਰ ਨੁਕਸਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਤਿਫਲ ਤਸੱਲੀਆਂ

ਲੈਂਦੇ। ਕਈ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਰੱਬ ਬੜਾ ਬਲਵਾਨ ਐ...ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭੋਪਾਲ ਗੈਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਹੈ।'

...

...

...

...

ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ, ਪ੍ਰੈਸ/ਮੀਡੀਆ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਸਨੂੰ 'ਬੇਦਾਗ਼, ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ' ਦੱਸਦੇ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ 'ਚ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਉਸ ਲਈ 'ਮਿਸਟਰ ਕਲੀਨ' (Mr Clean) ਨਾਮ ਦਾ 'ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ' ਸਿਰਜ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਲ 84 ਦੀਆਂ ਭੀਸ਼ਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਬੈਂਦਲਿਆ ਤੇ ਨਿਸਲ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਹਿਮਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿਲਰੇ ਤੇ ਛੁਪੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਜੇ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਬਦਲਾ-ਲਊ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਚਰਚਾ 'ਚ ਮੈਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, "ਦੱਸੋ, ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਹੜੀ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ?" ਰੋਧਾਵਾ ਮਜ਼ਾਕੀਏ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਕੁੱਟਣ ਮਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਚਕਾਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਏਗੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਚਕਾਰ ਕੇ, ਪਲੋਸ ਕੇ ਅਤੇ ਭਰਮਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਾਲ (golden trap) ਵਿਚ ਫਸਾਏਗੀ।"

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਵੀ ਰੋਧਾਵਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੁਣ ਰੜਕਣ ਤੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਐ। ਉਸ ਦੇ ਰਿਸਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਮੱਲ੍ਹਮ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ (coterie) ਵੱਲੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮਾਰਨੀ, ਭਾਰਤੀ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਲਈ ਗ਼ਲਤ ਨਤੀਜੇ (counter-productive) ਕੱਢੇਗੀ, ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਬਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।"

ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਾਰਤੀ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਖੁਰਾਕ (emotional and cultural feed) ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੁਨੇਹਾ (right message) ਪਹੁੰਚ ਗਿਐ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ 'ਅੱਤ ਦੇ ਕਦਮ' ਵੀ ਪੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵੀ 'ਨੇਸ਼ਨ ਸਟੇਟ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਪਿੱਛੇ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ (the majority stands behind the Hindu nation state)। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾ ਕੇ, ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੇ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ (acceptance) ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।"

ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੋਲਿਆ, "ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਰ-ਸੰਘਾਰ

(genocide) ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਬਰਲ (liberal) ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ 'ਬਾਗੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ' ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਨਾ (ethnic cleansing) ਹੁਣ ਆਮ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਤ ਵਰਤਾਰਾ (banal and accepted happenings) ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਦਰਜਨ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ' ਦਾ ਪੱਜ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਹਨ। 'ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ' ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦੈ।"

...

...

...

...

ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਕਾਤ ਕਰ ਕੇ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਟੁਕੜਿਆਂ-ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ।' ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਦਿਆਂ ਹੀ, ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ (1985) ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ ਮਸਲੇ' ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਆ ਨੈਟਵਰਕ ਦੇ ਆਹਲਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਚੈਨਲਾਂ (secret back-channels) ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ (informal meetings) ਕਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਰਾਜਭਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।' ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜਸ਼ੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਝਾਓ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਲਿਆ, ਪਰ ਸਿੱਖ 'ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ' ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਰਾਜ (self-rule) ਦਾ ਦਮ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਲ (trap) ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਗਏ।

ਪਰ, ਦੋਨੋਂ ਗਰਮ ਤੇ ਨਰਮ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਗੁਪਤ ਸਾਂਝ ਭਿਆਲੀ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਅੱਲ੍ਹੇ ਹਨ... ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ... ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ... ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ/ਪੁਲਿਸ ਛਤਰੀ ਥੱਲੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ

ਨੇ ?' ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਲੀਡਰਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਫ਼ੌਜ/ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਲੰਬੇ ਤਖ਼ੱਦਦ ਦੇ ਦੌਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਨਵਰੀ-ਫ਼ਰਵਰੀ 1985 ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਮੁੜ ਸੰਗਠਤ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' (ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ) ਵਾਲਾ ਏਜੰਡਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ('ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ' ਵਿਚ) ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬਾਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਅਸਿੱਧੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ 'ਸਹੀ ਸਿਆਸਤ' ਦੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਇਹ ਅਖੌਤੀ 'ਦਾਅਵਾ' ਮਾਨਸਿਕ ਅਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਰਮ ਦਲੀਏ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਸੌਂਪ ਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ 'ਤੇ ਪਰਦਾ-ਪੋਸ਼ੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਸਮਝਦੈ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਦਾ 'ਹਥਿਆਰ' ਫ਼ੌਜੀ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।"

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਨਸਟੋਨ ਚਰਚਿਲ ਦਾ ਕਥਨ ਦੁਹਰਾਇਆ... "ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਦੂਜੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ।... ਐਡਮ ਸਮਿੱਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਿਸਟਮ ਗਰੀਬ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਦੀ ਹੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਰਾਬਰਤਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਉਪਰਲੀ ਜਮਾਤ (elite) ਦੀ ਧੌਂਸ ਅਤੇ ਚੋਧਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।' ਸਾਡੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਉਪਰਲੀ ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤ ਅਮੀਰ ਸਵਰਨ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ... ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹਊਆ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਵੱਡੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਣਤੀ, ਪੱਛੜੇ, ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।"

'ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ' ਪਰਕਾਸ਼ ਰੰਧਾਵਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲ' ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਲੇ ਗਰਮਦਲੀਏ ਗਰੁੱਪਾਂ ਤੇ ਨਰਮਦਲੀਏ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਲੀ 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।"

...

...

...

...

ਮਾਰਚ ਦੇ ਮਹੀਨੇ (1985) ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੂਟਨੀਤੀਆਂ ਜਾਹਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਗੋੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੀਡਰ, ਦਲ ਦੇ ਐਕਟਿੰਗ ਇੰਚਾਰਜ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਆਈਆਂ ਅਖੌਤੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ

ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਾ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਾਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਫੇਰ ਸਾਖ ਜਮਾਉਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਨੂੰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਲ ਦੇ 'ਕੰਮ ਚਲਾਊ ਕਨਵੀਨਰ' ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਆਈ 'ਚਿੱਠੀ' ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਪਤ ਸਿਆਸਤ ਪ੍ਰੇਰਿਤ 'ਚਿੱਠੀਆਂ' ਵੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਛੋਪਲੇ ਜਿਹੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਕੋ-ਛੁਪੇ ਕੇ ਖਾਸ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਨੂੰ 'ਲੀਕ' ਜਾਂ 'ਪਲਾਂਟ' ਕਰਨਾ (deliberate leak or plant) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਲੀਕ' ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਅਤੇ 'ਲੀਕ' ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਾਂਝ-ਭਿਆਲੀ ਅਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਤਵੀ 'ਚਿੱਠੀਆਂ' (purported letters) ਮੇਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਰਿਪੋਟਰ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਰਿਪੋਟਰ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ ਰਾਹੀਂ 'ਪਲਾਂਟ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਹੈੱਡਕੁਆਟਰ ਤੋਂ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਦਾ ਲਿਖਤੀ 'ਫਰਲਾ' (explanatory note) ਆਉਂਦਾ ਕਿ 'ਮੈਂ, ਅਜਿਹੀ ਅਹਿਮ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ 'ਕਵਰ' ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ?' ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚਿੱਠੀਆਂ' ਦੇ ਬੂਠੇ ਹੋਣ ਦੇ ਤੱਥ ਖੋਜਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਈ

ਅਜਿਹੀ ਗੁਪਤ ਤੇ ਪੜਦੇ ਪਿਛਲੀ ਸਿਆਸਤ (backroom politics) ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਲ ਦੇ ਕੁਝ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੀਡਰ 8 ਮਾਰਚ (1985) ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਲ ਦੀ ਅਹਿਮ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਅਲਟੀਮੇਟਮ' (ultimatum) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਜੇ ਵੈਸਾਖੀ ਤਕ (13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1985) ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਾ ਮੰਨੀਆਂ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੁਬਾਰਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।'

ਇਹ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪੁੰਦਲੇ ਹੋਏ ਅਕਸ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ 'ਧਮਕੀ' ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ

ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਈ ਹੈ।' ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪੜਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ 'ਤੇ 'ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ' ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ।

ਇਸ ਅਖੌਤੀ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ, 11 ਮਾਰਚ ਨੂੰ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ, ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਤੇ ਛੇ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਨਰਮਦਲੀਏ ਤਾਂ ਮੰਨਦੀ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੋਏ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮਝੌਤੇ (understanding) ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਅਜੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਟੌਹੜਾ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਸ਼ੱਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ' ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਢ ਕੁ ਮਹੀਨਾ ਬਾਅਦ 19 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਹਫ਼ਤਾ ਬਾਅਦ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੰਚਮੜੀ, ਹਿੱਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਉਥੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਾਂਗ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸੁਝਾਏ ਗਏ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਏਜੰਡੇ' ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਡਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਝੱਲਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ਫਹਿਮੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਸਹਿਮ ਉਸ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਅਜੇ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਜੇ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦ ਸਨ। ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੜਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਅਕਸ ਵਾਲੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ 'ਲੁਕੇ ਛਿਪੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ।' ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਕਾਇਮ

ਜਨਤਾ 'ਚ ਭਰਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।' ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ' (policy of Sikh-bashing) ਨੂੰ 'ਉਲਟ ਗੋੜਾ' ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਸੀ।

“ਮਸਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ (negative) ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ”, ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਬੋਲਿਆ, “ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਰਾਜੀਵ ਸਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪਰਦਾਨ (moral and political legitimacy) ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ (ਰਾਜਾਸ਼ਾਹੀ) ਤਲਵਾਰ/ਗੰਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਲਈ ਨੈਤਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਕਲਚਰਲ ਧਰਾਤਲ (foundation) ਉਸਾਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਜਾਤੰਤਰ, ਜੇ ਪੇਤਲਾ ਹੋਵੇ... ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਧਰਾਤਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਨੂੰ ਟੋਕਦਿਆਂ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ? ਲੋਕ ਸਭਾ (ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ) ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਬਹੁਮਤ ਹੈ... ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਉਹ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਹੌ ਜਿਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਵੇ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਛ ਹਿਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ... ਉਸ ਨੂੰ ‘ਮਿਸਟਰ ਕਲੀਨ’ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ... ਭਾਵੇਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਥ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ... ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਮੱਖੀ ਮੱਛਰ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੇ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ”, ਬਾਬਾ ਸਿੰਧੀ ਬੋਲਿਆ, “ਗੱਲ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ‘ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ’ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਕੱਢ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ (non-citizens) ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਹੀ ਮਤਲਬ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ‘ਨਾਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਅਣ-ਮਨੁੱਖ’ (un-people) ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਯੋਰਪੀਅਨ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ (un-people) ਤਸਲੀਮ ਕਰਕੇ ਪਸ਼ੂ-ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਧੱਕ ਕੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰਾਂ (colonial governments) ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਮਾਡਰਨ ਯੁੱਗ (post-colonial era) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ”, ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਮੰਡਲੀ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜੀ ਗਈ ਸਵੈ-ਰਾਜ (self-rule) ਲਈ ਲੰਬੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਥਾਨਾਂ ’ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਰਡਰ ਸੂਬੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਅਬਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੈੱਡ ਇੰਡੀਅਨ (Red Indians) ਅਤੇ ਐਬੋਰਿਜਨਲ (Aboriginals) ਦੀ ਤਰਜ਼ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਗੁੱਠੇ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ (dismissing them altogether)। ਪਰ ‘ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ’ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਚੋਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਸਨੂੰ ‘ਫ਼ਸਟ ਪਾਸਟ ਦਾ ਪੋਸਟ’ (‘first-past-the post’ electoral system) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ, ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ

ਨਿਗੂਣੀ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ 'ਸੱਤਾ ਦੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ' 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਕੱਢ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾ ਸਹੀ, ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ (political legitimacy) ਮਾਹੌਲ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ।"

ਮੈਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚਾ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੌਧਿਕ ਜਾਪਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ 'ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੇ ਤਾਂ ਕੀ ਸਮਝਣ, ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।'

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਉਣਾ

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 13 ਮਾਰਚ, 1985 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, 11 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੁਣੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਭੋਪਾਲ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਤੌਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਚਾਲੂ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਗੇੜ (U-turn in earlier policies) ਦੇ ਕੇ ਰਾਜੀਵ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪਾਲਿਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਘੜੀ ਸੀ ਕਿ 'ਦਸੰਬਰ 1984 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਭੜਕਾਊ ਮਾਹੌਲ ਹੁਣ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬਣਾ ਕੇ (sustain) ਰੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।' ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਕੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰਨਾ ਸੀ।'

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਉਂਦੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਦਰਜਨ-ਕੁ ਸੁਲਹਕਾਰੀ ਕਦਮ (conciliatory steps) ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਸਨ :

- (ੳ) ਪੰਜਾਬ ਸਪੈਸ਼ਲ ਪਾਵਰਜ਼ (ਪ੍ਰੈਸ) (Punjab Special Powers (Press) Act) ਐਕਟ ਨੂੰ 14 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਦਸ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ/ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ (censorship) ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

1. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, "ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁੜ ਬਹਾਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।" (A Grain of Sand in the Hourglass of Time - An Autobiography - Arjun Singh)

- (ਅ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਰਸੀ 'ਤੇ 23 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ (ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ-ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ) ਵਿਖੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਪੱਖੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਹੋਰ ਕਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਦੇ 'ਭਰਮਾਊ ਐਲਾਨ' ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਰਸੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਿੱਖ-ਪਹਿਚਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਹੀਰੋ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ 29 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਮਤ (consensus) ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਪੱਚ ਵੀ ਰਚਿਆ ਸੀ।
- (ਸ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ 30 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਣਕ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਰੀਦ (Minimum Support Price-MSP) ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤਿ ਕੁਇੰਟਲ ਬੋਨਸ (bonus) ਦੇਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੀਤੀ।
- (ਹ) ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਨੇ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਲੋਕਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮੂਡ (political mood) ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
- (ਕ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, 5 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਐੱਮ.ਪੀਜ਼ (MPs) ਅਤੇ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏਜ਼. (M.L.As) ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਮਿਲਾਪ (mass contact) ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ-ਸੋਚ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਰਿਪੋਰਟ (assessment report) ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।
- (ਖ) 13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1985 ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸਾਲ ਥੁ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਾਈ ਪਾਬੰਦੀ (ban) ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
- (ਗ) ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਿੱਖ-ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਰਾਹੀਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹੋ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰੰਗਾ ਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ।
- (ਘ) ਉਸੇ ਦਿਨ, 11 ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਐੱਸ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਸਮਝੌਤਾ ਨੁਮਾ' ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।' ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੁਪਤ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਉਪਰੋਂ

ਪਾਬੰਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਟਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇਤਾ ਇਕ 'ਅਖੰਡ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਭਾਰਤ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।'

- (ਛ) ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਟਾਈਮ (Time) ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਪਵਾਦ (exceptions) ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਜੰਗੋ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਪੰਜਾਬ ਫ਼ੋਰਮ ਦਾ ਬਣਨਾ

ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ 'ਦੇਸ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ' ਵਾਲਾ ਲਕਬ ਉਤਾਰ ਕੇ ਦੇਸ ਦੇ 'ਪੂਰੇ ਨਾਗਰਿਕ' ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਲਿਸੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਉਪਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕੁਲੀਨ ਸਿੱਖ ਵਰਗ (elite) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ' ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਵਰਗੀਆਂ ਦਰਜਨਾਂ ਅਹਿਮ ਹਿੰਦੂ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬ ਫ਼ੋਰਮ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਖੜੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 'ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ' ਵਰਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪਤਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ - ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੈਂਡਟੈਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਤਕ - ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਏਅਰ ਚੀਫ਼ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵੀ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ' ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਪਤਵੰਤੇ ਸਿੱਖ' (the Sikh elite) 'ਪੰਜਾਬ ਫ਼ੋਰਮ' ਤੋਂ ਇਸ ਬਿਨਾਅ 'ਤੇ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਏ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਦਿਲ' (liberal) ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ 'ਹਿੰਦੂ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ' ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗੀ ਗਈ ਹੈ।"

ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ-ਮਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਮਨ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ 'ਲਿਬਰਲ' ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦੀ ਬਾਹ (comprehending and realizing the pain) ਪਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਮ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਵਰਗ ਵੀ ਸਾਲ 84 ਦੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ

ਨਰ-ਸੰਘਾਰ' ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੋਰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਮਲਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ, 'ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ' (Sikh cultural and religious identity) ਉਪਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕਲਚਰਲ ਧਾਰਮਿਕ ਧੌਸ (hegemony) ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਨ।'

ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੁਖਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲਾਈਨਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ, "ਮੈਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਦਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਗੀਤ 'ਰਾਮ ਧੁਨ' ਨਹੀਂ ਗਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੀਤਾ ਦੇ ਪਤੀ ਰਘੁਵੰਸ਼ੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ, ਪੂਰਨ ਪਤੀ ਤੇ ਪੂਰਨ ਰਾਜਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ 'ਰੱਬ' ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਈਸ਼ਵਰ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮ' ਕੁਫ਼ਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।" (ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (S.G.P.C.), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਫ਼ਾ 57)

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਫੜਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਨਾਜ਼ੀ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ।' ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਖਿਆਲੀ (liberal) ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਸੀ। ("I realized (during November 1984) what Jews must have felt in Nazi Germany. The killings assumed the proportion of genocide of the Sikh community. First time I understood what words like massacre, holocaust and genocide really meant. The Sikh houses and shops were marked for destruction in much the same way as those of Jews in Tsarist Russia or Nazi Germany"-My Bleeding Punjab-Khushwant Singh)

ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਿੱਖ ਵਰਗ ਨੇ ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਜਨਰਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੇਠ 'ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ' ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ' ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ ਸਨ। 'ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ' ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ (feed-back) ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਲਈ 'ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੈਕੇਜ' (package) ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ ਨੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਢੀ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ' ਦੀ ਗੁਪਤ ਕਵਾਇਦ (backroom exercise) ਨੇ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਅਖ਼ੀਰ, 24 ਜੁਲਾਈ, 1985 ਨੂੰ 'ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ' ਦਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਆਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਜਣਾ

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਖਲਾਕੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਪਿੜ ਕਿਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ?' 'ਜੂਨ 84 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਡਿੱਗੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬਹਾਲ ਕਰਨ?'

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿੱਖ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਕੁਝ ਹੋਰ..., ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕੌਣ ਮੰਗਦਾ ਹੈ...? ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਮੰਗ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਵਿਚ ਹੈ।' ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ 'ਸਮਝੌਤਾ-ਨੁਮਾ-ਬਿਆਨ' ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲੀ ਗਈ 'ਬਚਾਓ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ' (defensive posture) ਰਾਹੀਂ 'ਸੁਲਹ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ' ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ' ਅੰਦਰਖ਼ਾਤੇ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਛਾਪੀਆਂ ਸਨ।

'ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ' ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਬਲਿਕ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਕਰਵਾਏ। ਸੰਤ ਨਵੰਬਰ 84 ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਸੰਤ ਨੇ 'ਸਹਿੰਦੀ ਸਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ' (abstract) ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇਉਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ, 'ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਖੇਡੀ ਗਈ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਹਿੰਦੂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਕੜਵਾਹਟ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕਿ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ' ਦੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਸ ਕੁਝੱਤਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।'

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੌਰਾ

ਖੇਤੀ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ 'ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ' ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਜੇ 'ਗੱਦਾਰ' ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 'ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ' ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਜੂਨ 1984 ਵਿਚ 'ਆਤਮ

ਸਮਰਪਣ' (surrender) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਫੌਜ ਦੇ ਜਬਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਖੁਦ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।' ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ 'ਸਿੱਖ ਦੋਖੀ' ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ.ਪੀ. ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਅਤਿਵਾਦੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।"

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ, ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਪੱਖੀ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ 'ਸਿੱਖ ਇਕੱਠ' ਨੂੰ 'ਗਰਮ ਨਾਹਰੇ' ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।' ਅੱਗੋਂ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਰੁਖ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਉਥੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 'ਕਾਤਲ' ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੂਜੇ 'ਕਾਤਲ' ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਬਿਮਲ ਕੌਰ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਫ਼ਰਵਰੀ/ਮਾਰਚ 1984 ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ, ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ 'ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ' (great soul) ਕਹਿ ਕੇ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਜ਼ੀਰਾ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਹੋਏ 'ਸਿੱਖ ਇਕੱਠ' ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਤਿੱਖਾ ਮਾਹੌਲ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ, "ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਖ਼ਤ (ਰਾਜ ਸੱਤਾ) ਅਤੇ ਤਖ਼ਤਾ (ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਫੰਦਾ) ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਕੇ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ 'ਤੰਦੂਰ ਵਿਚ ਮੁਰਗਾ ਭੁੰਨਿਆ ਜਾਂਦੈ...'। 'ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ..' 'ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟਰੱਕਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਜਿਊਂਦੇ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ,' ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਆਦਿ ਆਦਿ।"

ਫੇਰ, ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਮਹੇਸ਼ਰੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਿ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ', ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ... ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਕਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?"

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ 'ਗਰਮ' ਬੋਲਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ 23 ਮਾਰਚ (1985) ਨੂੰ ਖਟਕੜ ਕਲਾਂ (ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ) ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ

ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਸਲੇ ਠੰਢੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।” ਇਕੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਸਰੀ ਪੱਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਗਰਮ ਨਾਹਰੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ... ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਗੀਅਰ (gear) ਬਦਲ ਲਿਆ। ... ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ... ਤੇ ਬੋਲਿਆ ‘ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਨ ਸ਼ਾਨ ਬਚਾ ਲਈ ਹੈ।’

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ‘ਕਾਤਲਾਂ’ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ‘ਮੌਨ ਵਰਤ’ (observing silence) ਰੱਖ ਲਵੇ।” ਪਰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜਿੰਨਾ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇੰਨਾ ਚੇਤੰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਠਿਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦੌਰਾਨ ‘ਮੌਨ ਵਰਤ’ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ ਨੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਸਿਆਸੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ’ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਕਸਵੱਟੀ ‘ਤੇ (face-value) ਲਗਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ... ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਰਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਗਰਮ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗਰਮ ਬਿਆਨ ਵੀ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ...ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਲੌਗੋਵਾਲ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ (assessment) ਹੈ।” (*India Today*, 30 ਅਪਰੈਲ, 1985)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਧਨੋਆ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਪੈਸ਼ਲ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ‘ਗਰਮ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕਿਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਦਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ?’¹

... ..

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ, “1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਵਿੱਖ-ਮੁਖੀ ਸਿਆਸੀ ਪਿੜ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ। ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖੀ ਡਰ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਕਿ ਵੋਟਾਂ ਆਧਾਰਿਤ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਅਖੰਡ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ

1. ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਧਨੋਆ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, “ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਣ ਕਿਉਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭੜਕਾਊ (inflammatory) ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ‘ਤੇ ਕੌਣ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇਵੇਗਾ?’ ਸੰਤ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸਿੱਖ-ਰੂੜੀਵਾਦ (stereotype) ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਰਗੇ (ਵੱਡੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ) ਨੂੰ ਵੀ ਢਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ‘ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂੜੀ’ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਤਾਬਕ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਧੇ ਮੱਥੇ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।” (*The Tribune*, Chandigarh, May 26, 1992)

ਮੁਸਲਮਾਨ (25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਬਾਦੀ) ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ 'ਤੇ ਜਿਊਣਗੇ। (Jinnah realised the fear of majoritarianism) ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਿਗੂਣੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪੂਛ ਹੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੋਈ 'ਸਿਆਸੀ ਸੁਰੱਖਿਆ' (political safeguards) ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।"

"ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ 'ਹਿੰਦੂ-ਗਲਬੇ' 'ਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ... ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1948 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਾਹਰਾ ਵਿਤਕਰੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤੇ ਨਹਿਰੂ-ਪਟੇਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਿਆਸੀ ਤੇਵਰ ਬਦਲ ਲਏ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਮਾਸਟਰ (ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ) ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਮਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਪੀਲਾਂ ਹੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਕਿ 'ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਫ਼ੌਜ, ਸਿੱਖਾਂ, ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕਰੋ... ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੋਂ! ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਵੋ'...। ਜਦੋਂ ਮਾਸਟਰ ਖੁਦ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ 'ਫ਼ੌਜੀ ਵਿੰਗ' ਕਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨੇ'... ਸਿਆਸੀ ਹੱਕ-ਹਕੂਕ ਕਦੇ ਭੀਖ ਮੰਗਿਆਂ ਮਿਲਦੇ ਨੇ...?"

ਪ੍ਰੋ. ਜੌਹਰ ਬੋਲਿਆ, "ਅਖ਼ੀਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਨਾਦਾਨਗੀ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ '1949 ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਲਮੋੜੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵੱਡੇ ਰੂਸੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪਰਾਵਦਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀਅਤ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ - ਉਹ ਹਨ - ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਘਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਬਿਨਾਂ ਘਰ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਜ਼ਰਾਇਲ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ... ਪਰ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਸਮਝ ਪਈ ਜਿਹੀ ਨਾ ਪਈ... 'ਜਦੋਂ ਚਿੜੀਆਂ ਚੁਗ ਗਈਆਂ ਖੇਤ'...। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੋਲ ਵੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ-ਭਿਆਲੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ ਹੈ।"

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਬੋਲਿਆ, "ਕਿਥੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਸਮਝ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ? ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫਿਰ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ... ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿ ਲਵੋ... ਮਾਸਟਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਰਿਹਾ, ਕਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬੱਲੇ ਲੱਗ ਜਾਣਾ... ਕਦੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣਾ... ਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਬੈਠੇ।"

"ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਜਿਨਾਹ ਦੀ 'ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਿਆਸੀ ਲਾਈਨ' ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਮੂਰਖ ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ..., ਮੁਹੰਮਦ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਜਿਨਾਹ ਵਾਂਗ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਭਾਰਤ

ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚਾਹੀਦੈ... ਅਜਿਹਾ ਠੋਸ ਕਥਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੇ ਕੁਲੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਠੀਕ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਜਿਨਾਹ ਜਿੱਡਾ ਸੁਲਝਿਆ ਲੀਡਰ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਨਰਮ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ‘ਗੱਦਾਰ’ ਤੇ ‘ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਏਜੰਟ’ ਕਹਿ ਕੇ ਕੁਝ ਸੋਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜੇ ਆਪਣੀ ਪਕੋਰੀ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਮੁਜਾਹਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗਰਮ ਜੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਨੱਟ ਵਾਂਗੂੰ ਤਾਰ ‘ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦੈ ਕਿ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਬਕ ਲਵੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਰਖੇ-ਪਹਿਚਾਣੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੰਬੀ ਦੌੜ ਦੌੜਨ ਵਾਲਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਬਣੇ। ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ (short-sighted political strategy) ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।”

ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਜੋਹਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਰ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਅਤੇ ਨਰਮ ਸਿਆਸਤ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰਮ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਗਰਮ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਧਿਰ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਡੇਢ-ਦੋ ਸਾਲ ਲੰਬਾ ਮੋਰਚਾ ਚਲਾਇਆ, ਉਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ‘ਸਾਂਝੀ ਸਿਆਸਤ’ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸੰਵਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

... ..

ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਲਝੀ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖੜ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ-ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੇਤੇ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਐਵੇਂ ਸਿੱਖ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਮਝੀ ਤੇ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ... ਉਹ ਵੱਡੇ ‘ਦਵੰਦ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ’ (dichotomy and contradiction) ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ.. ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵੇਦਾਂ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ.. ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ‘ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ’ ਦਾ ਹਾਮੀ ਰਿਹਾ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ ਉਸਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ‘ਤੇ ਅਮਰ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਹਰ ਮੌਕੇ ਉਹ ‘ਇਕਹਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ’ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਵਨਿਸਟ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਮਾਲ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਸਨਾਤਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁੱਧ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਾਰਸ’ ਦੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ਬੱਕਦਾ। ਉਹ ਵੀ ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸੀ।”

ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਲਾਂਬੇ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ।...ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਖੋਹਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ‘ਕਵਰ’ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਤੱਕਿਆ, ਵਾਚਿਆ ਹੋਇਐ। ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਉਹ 20 ਸਾਲ

ਪੁਰਾਣੀ ਡਾਇਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। 'ਇਹ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਗਿਆਨਹੀਣ, ਲਾਲਚੀ, ਹਉਮੈ-ਮਾਰੀ, ਬੁਜ਼ਦਿਲ, ਮੂੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮੱਕਾਰ ਹੈ।' ਅੱਜ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੁ-ਬ-ਹੁ ਢੁਕਦੇ ਹਨ।"

ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣਾ

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਚੁਸਤ ਸ਼ਾਤਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਸਤ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਲੁਭਾਊ (populous) ਦਾਅ-ਪੇਚ (tactics) ਘੜਨ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ 'ਆਫੀਸ਼ਲ ਬਰੀਫਿੰਗ' ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੇ 13 ਮਾਰਚ 1985 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਗਵਰਨਰ ਸਹੁੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ। ਤੁਰੰਤ ਹੋਟ ਲਾਈਨ (hot-line, secrophone) 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਸਾਧ ਲਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਜੂਨ 84 ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚੌਥਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ-ਤੰਤਰ ਪੱਖੀ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਗਵਰਨਰ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ-ਤੰਤਰ (official intelligence network) ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਪਲ-ਪਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰਲੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਸ਼ਵਰਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਜਸਟਿਸ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਿਲਣਾ ਆਮ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸੀ।

ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾ-ਮਿਲਟਰੀ ਫ਼ੋਰਸ, ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਰਮਿਆਨ ਚੱਲਦੇ 'ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ' ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ 'ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਫ਼ੋਰਸ', ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼.

1. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਝ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਗਰਮ ਦਲੀਏ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ, (ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ) ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨਰਮੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ।" (With a majority of extremist elements having been eliminated during Operation Blue Star (early June 1984), the leadership had come into the hands of sober and rational individuals such as Sant Harchand Singh Longowal - *Autobiography* - p. 188 - 'Off to Punjab')

ਖੁਦ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਸ' ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਘੱਟ ਤਸੱਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਲੋਕਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) 'ਤੇ ਠਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵਹਿਸ਼ੀ ਤਸੱਦਦ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਰੂਪੇਸ਼ (underground) ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨੱਥ ਪਾਈ ਅਤੇ ਕਈ ਬਦਨਾਮ ਠਾਣਿਆਂ ਦੇ ਅਚਨਚੇਤ ਦੌਰੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਸਨ।¹

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਮੁੜ-ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਕਵਾਇਦ

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਤੰਤਰ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ (key Akali leader) ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਰਨੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ 11 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਬਗ਼ੈਰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲਏ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਐੱਸ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸਮਝੌਤਾ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸੇ 'ਅਮੂਰਤ ਸੱਦੇ' (unspecified invitation) ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਹਫ਼ਤਾ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ 'ਸਮਝੌਤਾ ਵਾਰਤਾ' ਲਈ 'ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ' ਇਕ ਹਰਕਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 'ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ' ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ।

ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਣ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰੋ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ 23 ਮਾਰਚ 1985 ਨੂੰ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਰਸੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ 'ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਤੇ ਸੁਲਹਨਾਮਾ' ਵਾਲਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ।' ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਅਖੰਡ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ' (Indian nationalistic perspective) ਹਾਕਮ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਕਾਟ ਵੀ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ 23 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਉਹ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਰਕਾ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ।'

1. "Reports of atrocities committed by the Punjab police...harassing of the ordinary people in the guise of obtaining information on militants by resorting to crude and despicable methods." (Autobiography, p.187)

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਕਦਮ-ਬ-ਕਦਮ ਖਾਕਾ (road-map) ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਨੇ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਉਲੀਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ (for public perception) ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨੇ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਉਸ ਖਾਕੇ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਨੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (negotiation process) ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਕੜ ਲਿਆ ਸੀ (the Sant became captive in the process)। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ ਸਮਝੌਤਾ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ 'ਭਾਫ਼' ਤਕ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ। ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਿਆ, ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੁਦ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਲੀਕ' ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ (sincerity) ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਵੇ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕੇ ਵਾਂਗ ਨਾ ਲੱਗੇ।

ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ (to serve his political interests) ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਟੇਢੇ ਵਿੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਏ 'ਸਮਝੌਤੇ ਸੱਦੇ' ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ 'ਲੀਕ' ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਚੁਸਤ ਲੀਡਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸੰਤ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ-ਵੱਸ ਵੀ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੜਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਮਝੌਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੁੱਪ-ਗੜੁੱਪ (hush-hush manner) ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ 24 ਜੁਲਾਈ 1985 ਵਾਲੇ 'ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ' ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਸਮਾਨੋਂ ਡਿੱਗੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ 'ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਬਾਰੇ' ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲੀਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਾਤਹਿਤਾਂ-ਤਾਬੇਦਾਰਾਂ (clients) ਵਾਂਗ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।'

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਵੈਸਾਖੀ (13 ਅਪ੍ਰੈਲ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਧੀ ਮਿਲਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚਲੇ ਘਰ (residence) ਵਿਚ ਹੋਈ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਿਲਤਾਂ (largesse) ਲੁਟਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਬੋੜਾ ਸਮਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਗਵਰਨਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਓ' (lift the press censorship)। ਉਹ ਝੱਟ ਮੰਨ ਗਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਮੋਰੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।" ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ-ਐਡੀਟਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਊਸਿੰਗ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲਈ ਸੈਕਟਰ 44 ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪਲਾਟ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਕਾਨ ਵੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗਵਰਨਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਖ਼ਲੂਸ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ - ਦੋਨਾਂ ਨੇ - ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਕਰਾਂਗਾ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ 'ਨੋਟ' ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਓ।" ਅਸੀਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਗ਼ੈਰ 'ਨੋਟ' ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਰੁਪੋਸ਼ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ 'ਨੋਟ' ਬਣਾਉਣਾ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਜਲੰਧਰ ਵਿਚਲੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮਿਲਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵਿੱਢ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮਸੌਦੇ (draft) 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ/ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੰਬਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਤਿਆਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ (as precautionary measure) ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਜੁੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ, ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਰਗਰਮ ਧੜੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਮਈ-ਜੂਨ 1985 ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰੰਗ ਕੁਝ ਉਘੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ 'ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼' 'ਤੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਵੀ ਸੰਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣ। ਜਿਸ ਨਾਲ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਗੋਵਾਲ) ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਜੂਦ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਟੌਹੜਾ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੱਧੀ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜੀਵ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਏ.ਡੀ.ਸੀ. ਨੇ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਵੱਡੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ 14 ਸਿੱਧੀਆਂ (one-to-one) ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, 7 ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ,

ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਮਿਲਣੀਆਂ ਬਾਦਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨਾਲ।"
(India Today, August 15, 1985)

ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੂਹਲੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਕਾ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੌਂ, 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ' ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਮਗਰੋਂ 'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਕਲਕੱਤਾ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਰਚ, 1985 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਦਾ 'ਲੋਕ ਰਾਜ' ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ (a sham democratic system as what suits the Indian Establishment) ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ 'ਨਰਮ-ਸਮਝੌਤਾਨੁਮਾ ਪਾਲਿਸੀਆਂ' 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪਾਬੰਦੀ (ban) ਉਤਰਨ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ, ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਗੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਮਈ, 1985 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਆਫ਼ਿਸ (office), ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਅੱਧ-ਅਧੂਰੀ ਪਈ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਈ-ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਦੇ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵਿੱਢ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਹੋਰ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਈ 1985 ਵਿਚ ਉਸੇ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ 'ਬਾਬਾ ਦਲ' ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਬਿਲਡਿੰਗ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਲ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰਮ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। 'ਬਾਬਾ ਦਲ' ਨਾਲੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਖਾੜਕੂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੈਂਟਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ਰੰਟ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਤਾਕਤ ਫੜਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਉਜੜਿਆ ਜਿਹਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਬਿਸ਼ਨੀਵਾਲਾ (ਅਲੀਵਾਲ) ਨਹਿਰ ਦੇ ਪੁਲਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕਨਵੀਨਰ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਸਰਗਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਬੜੇ ਲੋਕ ਦੱਸ ਰਹੇ ਨੇ ਕਿ ਤੂੰ ‘ਗਲਤ ਤੱਤਾਂ’ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈਂ?” ਕਾਹਲੋਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਭਾ ਜੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਉਸ 'ਤੇ ਪਾਓ ਮਿੱਟੀ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਂਗਾ।” ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਇਹ ਅਹਿਦ ਲਿਆ ਸੀ।

ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਈ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਕੁੰਨ ਕਾਹਲੋਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਕਾਹਲੋਂ 'ਤੇ ਲੱਗਦੇ ਰਹੇ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕਾਹਲੋਂ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਾਹਿਆ ਸੀ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਾਹਰਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਹਲੋਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਿਆਂ ਦਲਬੀਰ ਨੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਮੁੱਲ ਲਏ ਸਨ।

ਇਸ ਅਲੀਵਾਲ ਦੇ ਨਹਿਰੀ ਪੁਲ ਨੇੜਲੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੋਹੜਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗਏ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਅਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਅੱਧਾ ਪੌਣਾ ਘੰਟਾ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 20-25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਵਾਲੀ ਇਸ ਨਹਿਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਕਈ ਸਨਿਚਰਵਾਰ/ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਲੰਬੀ ਠਾਹਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸਕੇਅਰ ਦੀ 4 ਨੰ. ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਥੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੈਂਡਲਿਟ ਲਿਖਣ, ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਲਈ ਮਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਡਕੋਹਾ ਮੀਟਿੰਗ : ‘ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂ’ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣਾ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿਲਰ ਗਏ ਸਨ। ਸਭ ਦਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਲ 1984 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮੀਟਿੰਗ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਡਕੋਹਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ, ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 9-10 ਹੋਰ ਲੋਕੇ ਛਿਪੇ ਸਿੱਖ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ

ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਰਾਤ ਭਰ ਲੰਬੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਡਕੋਹਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ 'ਕੋਰ ਗਰੁੱਪ' (core group) ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਿਤਾ ਚੈਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ 'ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਮੇਲਨ' ਅਤੇ 26 ਜਨਵਰੀ 1986 ਵਾਲੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਪਿੱਛੇ ਇਹੋ ਹੀ ਗਰੁੱਪ ਸੀ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂ ਜੁੜਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖ 'ਜੁਝਾਰੂ ਲਹਿਰ ਤੇ ਖਾੜਕੂ-ਨੈੱਟਵਰਕ' ਪਸਰਦਾ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਦਲ

ਨਵਾਂ ਸਾਲ 1985 ਚੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਗੋਵਾਲ) ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਤਲਵੰਡੀ) ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਲ 1985 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। AP ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲਾਨੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ 10-11 ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅੰਦਰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਫੋਟੋਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਨੂੰ ਏ.ਪੀ. ਵਾਇਰ ਸਰਵਿਸ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੀ ਹੈੱਡ ਲਾਈਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਕਿ 'ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ 'ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਪਿਓ।' (A father initiates his political career on his son's religious and political aura)

ਇੰਟਰਵਿਊ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚੇਲਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਬਾਬੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਤੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ।' ਬਾਬੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਚੇਲਾਨੀ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਮੈਂ ਵੀ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 80-85 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ 'ਗਾਡੀ ਰਾਹ' ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਣਾ।

ਜਨਵਰੀ-ਫ਼ਰਵਰੀ 1985 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਮੰਗ-ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤੀ ਸਿਆਸਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 'ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ' ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖੋਹ ਬੈਠੀ (discredited) ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਛਤਰੀ ਤਾਣ ਦੇਣ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿ ਰਹੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਸਿਆਸੀ-ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਅਮਲ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਕਟਮਈ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਦੀ ਗੁਹਾਰ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ 'ਸਿਆਸੀ ਏਜੰਡਾ' ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਜਾਂ ਕਿਸ ਦੇ ਮਨ-ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਹੁ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਾਣਕਾਰ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਇਹ ਕਾਨਫੂਸੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਕਿ 'ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਕਲਾ ਮਹੋੜਨੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।'

ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਦੋਨੋਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ-ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗੀ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਹੈ।'

ਅਪ੍ਰੈਲ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਜੇ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਮੱਥਾ ਅਜੇ ਧੁੰਧੇ, ਕਾਲਖ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਕਰੂਪ ਹੋਇਆ ਪਿਆ, ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਖੜਾ ਸੀ। ਸਿਆਸਤ ਦਾ 'ਨਵਾਂ ਖਿਡਾਰੀ' ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਸਣ ਲਾਈ ਬੈਠਾ 'ਪੰਥਕ ਸਿਆਸੀ ਏਕਤਾ' ਦੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਸੀ।

ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ 'ਇੰਚਾਰਜ' ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਸੇਖੋਂ' ਵਕੀਲ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਰੋਕਣ ਉੱਤੇ ਖ਼ਫ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। "ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ, ਕੀ ਅੱਜ ਕੋਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਿਐ?", ਉਸ ਨੇ ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਹੀ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਅਥਾਰਟੀ' ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਥਾਨਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅੱਗੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਈ 1985 ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਰਸਮੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, "ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਦੋਨੋਂ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ 9-ਮੈਂਬਰੀ ਉਚ-ਪੱਧਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਮੁੱਚੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਸਿਆਸੀ ਅਥਾਰਟੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ, ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ, ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਚਲਾਉਣਗੇ।"

ਸਭ ਤੋਂ ਹਾਸੇਹੀਣਾ ਐਲਾਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ 'ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀ' ਦਾ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਖੁਦ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਖੱਲੁਸ 'ਸੇਖੋਂ' ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਮੈਨੂੰ 'ਸੇਖੋਂ' ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ, 'ਖਾਲਸਾ' ਲਿਖਣਾ ਹੈ।" ਸਾਡੇ ਸਥਾਨਕ ਨਾਮਾਨਿਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਜ਼ਾਕ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤੇ ਗੁਪਤ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਕੱਢ ਲਿਆ...ਦਾਣੇ ਭੁੰਨਣ ਵੇਲੇ ਭੱਠੀ ਵਾਲੀ ਵੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ 'ਚੁਗ' ਰੱਖਦੀ ਏ।'

ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਿਤ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਮੰਨਣਾ ਸੀ? ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ 'ਸਾਖ' ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਬਹਾਲੀ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ੌਰੀ ਸਬੱਬ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦੋਖੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਤ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਢਾ ਦੇ ਕੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸੀ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ, ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ 10-11 ਮਾਰਚ 1985 ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀਆਂ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਕਰਕੇ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਉਛਾਲ (display) ਕੇ ਛਾਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਹਰ ਸੀ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਣਾਈ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਫਿਰ ਉਭਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਥੱਲੇ ਭੇਗ ਸਕਦਾ ਸੀ?¹

ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਬਾਬਾ-ਦਲ ਰੱਦ

ਦੋ ਮਈ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਬਾਬੇ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ 'ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀ' ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਨੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਲਿਖਤੀ

1. Kirpal Dhillon was made police chief (DGP) of Punjab just after Operation Blue Star in June 1984 and remained in the position till September 1985. He says, "Baba Joginder Singh was persuaded by emissaries, allegedly close to Zail Singh to float a new party, the United Akali Dal (UAD), became its president and dissolved all other factions, including one headed by Longowal, though the Indian Government was still in dialogue with the latter...Jagjit Singh, Bhindranwale's elder brother was released on bail, reportedly at Buta Singh's behest, something that we (police) had been opposing all along." (*Time Present and Time Past: Memoirs of a Top Cop*, Kirpal Dhillon, p. 265)

ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਉਸ ਤੋਂ ਭੱਜ ਰਹੇ ਹੋ ?' ਤਾਂ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਜਵਾਬ ਸੀ, "ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਲਈ ਸਾਲਸ ਬਣਾਇਆ ਸੀ...ਸਾਡੇ ਦਲਾਂ ਦੇ (ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ) ਆਪਸੀ-ਮੇਲ ਲਈ ਵਿਚੋਲਾ ਮਿੱਥਿਆ ਸੀ...ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਿਚੋਲੇ ਵਾਲਾ ਰੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਹੀ 'ਸਿਹਰੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ' ਲਾੜਾ ਬਣ ਆ ਚੁਕੇ ਹਨ।"

ਇਉਂ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਹੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਲ (faction) ਬਣ, ਅਖੀਰ ਅਕਾਲੀ ਸਫ਼ਾ 'ਚੋਂ' ਮਿੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹੀ 'ਯੂਨਾਈਟਿਡ' ਅਕਾਲੀ ਦਲ (United Akali Dal) ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੀ ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀ ਕਦੇ ਵੀ ਜੁੜ ਨਹੀਂ ਬੈਠੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਕੀ ਗੁੱਲ ਖਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ (alternative) ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸਿਆਸੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਖੜਾ ਕਰਦਾ।" "ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਥੇ ਹੈ", ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, "ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਤਾਰ ਕਿਥੇ ਜੁੜੀ ਹੈ ? ਕਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁਮਾਈ ਜਾਂਦੇ ? ਸੁਣ ਲਵੋ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ; ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਤਰ ਅਤੇ ਘਾਗ ਬੰਦੇ ਹੀ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੂਹੀਆ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਹੀਨ 'ਨੋਟਵਰਕ' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।"

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀ ਛੋਹੀ, "ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 1947 'ਚ ਅੰਤਿਮ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਤਾਂ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ (intelligence outfit) ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਏਜੰਸੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 1941 ਵੇਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 'ਦੇਸ ਛੱਡੋ' (Quit India) ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮਤਾ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਟਾਈਪ ਮਸ਼ੀਨ (type writer machine) ਉੱਤੇ ਟਾਈਪ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।"

...

...

...

...

ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ

ਇਕਾਈਆਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਸਿਆਸਤ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ 'ਪਾਰਟੀ ਟਿਕਟ' ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ-ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਈ 1985 ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਵੀ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ 'ਦਫ਼ਤਰ ਸਕੱਤਰ' ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਕੇ 'ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ' ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ 'ਸਾਂਝਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਨੂੰ ਇਕ 'ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ' (side-kick) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ। ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗਰਮ ਦਲੀਏ ਅਕਾਲੀ (midway extremist Akalis) ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਾਬੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੀ 'ਸਿਆਸੀ ਛਤਰੀ' ਤਾਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਤੇਜਿਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲਈ ਇਕ ਨਿਕਾਸੀ (outlet) ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ-ਸਮਝ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਯੋਗਤਾ ਸਰਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ 9 ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. (MLAs) ਵਿੱਚੋਂ 6 ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਬਾਦਲ ਦੇ 'ਖਾਸ ਬੰਦੇ' ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ

ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ 'ਬਾਬਾ ਦਲ' ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮਨਾਈ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਉਂ ਵੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾ ਕੇ', ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨਾ ਬਣਨ ਦੇਣ ਦੀਆਂ 'ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ' ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਮਦਦ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਕੁਝ ਕਰਨ ਮਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੂੰ, ਬਸ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਦਾ ਕਿ "ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰੋ...ਸ਼ਾਂਤ ਰਵੇ...ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨੇ... ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਗੇ...ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣਗੇ...। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ...ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹੇਗਾ।"

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ 'ਬੋਥੀਆਂ' ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਫ਼ਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਦੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅੜ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਚੁਸਤ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜੀਵਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ।' ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗ਼ੱਦਾਰ, ਬਾਦਲ, ਟੌਹੜਾ, ਲੌਂਗੋਵਾਲ' ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ, ਟੌਹੜਾ ਅਤੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਏਕਤਾ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਰਿਹਾ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਕੀਤੇ 'ਭਾਸ਼ਣ' ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ-ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ 'ਤੀਜੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੀਡੀਆ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਸਾਂ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਗਿਆ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਕਰਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ, ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ 4 ਜੂਨ 1986 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਈ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਅਤੇ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ 'ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਦਿਵਸ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਬਾ ਦਲ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ 'ਠੰਡਾ ਕਰਨ' ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ 'ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਸ਼' ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖਾਰੇ ਛੱਪੜਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਅਕਾਲੀ-ਮਾਰਕਾ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਝ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ/ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ 'ਸਿੱਖ ਇਕੱਠਾਂ' ਵਿਚ ਜਬਰੀ ਗਰਮਦਲੀਏ ਸਿੱਖਾਂ

ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦਾ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ 'ਝੂਠੀ ਤਰਜਮਾਨੀ' ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਕੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਤਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ 'ਸਮਝੌਤੇ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪੈਂਠ' (moral and political legitimacy) ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਾ। ਸੰਤ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ, 'ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮੇਜ਼' (negotiation table) ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਵੀ 'ਸਰਕਾਰੀ ਵੈਸਾਖੀਆਂ' (official crutches-support) 'ਤੇ ਹੀ ਤੋਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਕੋਲ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਕਿ 'ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਹੋਂਦ ਸਮਝੌਤੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ।'

ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਟੋਹੜੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ 'ਸਮਝੌਤਾ' ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਵ ਅੜਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਸਮਝੌਤੇ' ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 5 ਅਕਤੂਬਰ 1985 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੁਨੇਹਾ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਮਜ਼ੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜੇ ਕਰੇਗੀ।'

ਪੰਜ ਅਕਤੂਬਰ ਵਾਲੀ 'ਡੈੱਡ ਲਾਈਨ' (deadline) ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਤਰਮੀਮ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਰਾਜੀਵ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ, "ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੈਂਗੋਵਾਲ) ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖੁਦ ਸੰਤ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਦੀ ਮੁੜ ਸਿਆਸੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਵੱਡਾ ਅੜਿੱਕਾ ਹਨ। 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲ' ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟ ਕੇ, ਸਰਕਾਰ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਮੰਤਵ ਹਨ। ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਜਨਤਕ ਪਿੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਤਸ਼ਤਰੀ 'ਤੇ (on the platter) ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਫੜਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਜਮਹੂਰੀਅਤ' ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ (credit) ਰਾਜੀਵ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਹੀ ਲੈ ਲਵੇ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਜੇ ਪੱਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਪਰਦਾਪੋਸ਼ੀ ਕਰ ਦੇਵੇ। 'ਸਰਕਾਰੀ ਰਣਨੀਤੀ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਜ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਆਪ ਹੀ ਗਰਮਦਲੀਏ ਸਿੱਖ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।' ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੋਈ ਜੱਟ-ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇ।"

...

...

...

...

ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਸਮਝੌਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ' ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹਿਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 19 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਰਘੂਨੰਦਨ ਭਾਟੀਆ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। 10 ਮਈ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ/ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਟਰਾਂਜਿਸਟਰ ਬੰਬ ਫਟੇ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਹਾਹਾਕਾਰ' ਮੱਚ ਗਈ। ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 80 ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਰਾਹਗੀਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਟਰਾਂਜਿਸਟਰ ਰੇਡੀਓ ਸੈੱਟ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਕੀਤੇ ਬੰਬਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਨਾਮੀ ਵਕੀਲ ਦੇ ਘਰੋਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਤਸੱਦਦ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨੈੱਟਵਰਕ 'ਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ 1983 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਸੀ।¹

10 ਮਈ (1985) ਦੇ ਦਿਨ ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਦਲ ਮੁਖੀ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸੀ। ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਭੜਕ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਈ ਸਿੱਖ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਦਰਜਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਖੰਨਾ ਅਤੇ ਧਾਰੀਵਾਲ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਅਹਿਮ ਹਿੰਦੂ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਓ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ।

ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਦੇ 'ਕਨਿਸ਼ਕ' ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੰਬ ਫਟਣ ਨਾਲ ਉਹ ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਉਪਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਫਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਸਾਰੇ 326 ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਵਾਦ (the Sikh militancy) ਦੇ ਖ਼ਾਤੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

... ..

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜਨ

1. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹੋਮ ਸੈਕਟਰੀ ਆਰ.ਡੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਟਰਾਂਜਿਸਟਰ ਬੰਬਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਫਿਰ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਵੰਬਰ 1984 ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿਉਂਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਨਹਿਸ਼ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।' ("He (Arun Nehru) anticipated a backlash from Hindus. I sensed that he was not so much proposing action to save the Sikhs from the Hindus but to teach the Sikhs a lesson. Arun Nehru suggested certain strong arm action... I did not agree to such a wide-ranging operation (against the Sikhs) and instead suggested selective action against all suspects..., Arun Nehru said, "Mr Home Secretary, tomorrow if thousands of Delhi citizens march to 7- Race Course Road (PM residence) that will not be acceptable...clearly repeated... "That will not be acceptable." (Working with Rajiv Gandhi, p. 46 by R.D. Pradhan)

ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ, ਫ਼ਰਜ਼ੀ-ਜਾਹਲੀ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਸਿੱਖ ਹਮਦਰਦੀ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਐਵੇਂ 'ਅੱਖਾਂ ਪੁੰਝਣਾ ਕਿਹਾ ਸੀ।' ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੰਤ ਦੀ ਗਵਰਨਰ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਜਾਹਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਬਿਆਨ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕੇ ਬਣਦੇ।

ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਨੁੱਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਖੁੰਢਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਛੁਪੇ ਫਿਰਦੇ ਛੋਟੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜੇ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਲੀਡਰ ਡਾ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਕਨਵੀਨਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਦੇ ਚਰਚੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਖੂਬ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।¹

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ (transparency) ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਿਆਸਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਲੀਕ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ ਹੱਦ ਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ ਸੀ।

ਲੌਗੋਵਾਲ ਕੈਂਪ ਨੇ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਖਾਰਜ (neutralise) ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਿਆਸੀ ਸੌਦੇ (political deal) ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਗਰੁੱਪ, ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁਪਤ 'ਚੈਨਲ' (channel) ਖੋਲ੍ਹੇ। ਅਖ਼ੀਰ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਲਈ ਬੱਬਰ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੀਡਰ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਛੋਟੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ 'ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਲੀਡਰ' ਨੂੰ ਤਿਆਰ

1. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਜੁਲਾਈ 1985 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਥਾਂ (neutral place) ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਭੇਰ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਅਹਿਮ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।... ਅਖ਼ੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਕਿ 'ਜੇ ਸੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦਾ... ਉਹ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।' ("I had chosen to talk to them (Federation leaders) directly... This was hugely satisfying for their ego as well... They finally assured me that they would not create any disturbance if arrangements were worked out with Sant Longowal", - *Autobiography* - Arjun Singh)

ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲੀਡਰ ਇਸੇ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ।

‘ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ’ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣਾ

ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ 2 ਜੁਲਾਈ, 1985 ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਡਰਾਫਟ ਦੀ ਮੱਦ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਮਾਹਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ (PMO) ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਵੀ ਡਰਾਫਟ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਨਾਲ ਅਬੋਹਰ, ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਡਰਾਫਟ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1984 ਦੇ ਕੱਚੇ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਖਰੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਢੁੱਚਰ ਭਾਗ ਕੇ, ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਾਬਕਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮੰਤਰੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਰਾਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ।” (India Today, August, 1985)

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ 17 ਜੁਲਾਈ, 1985 ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਟੌਹੜਾ ਵੀ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ‘ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।’ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ 22-23 ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ‘ਸਾਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ... ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਓ।’ ਉਪਰੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ-ਬਾਰੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤਣਾਓ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਪ ਲਿਆ ਕਿ ‘ਜੇ ਹੁਣ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋਇਆ

1. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: “ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਲੀਡਰ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਸੰਪਰਕ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਇਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ (peace and stability) ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ?’ ਅਖ਼ੀਰ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਜੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਇਸ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਭਾਹੇਗਾ।’ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।’ ਆਜ਼ਾਦ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰੜਕਦੀ ਰਹੀ।” (ਉਹੀ)

ਤਾਂ ਮੁੜ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।' ਇਸ ਕਰਕੇ, ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਸੰਤ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਤਣਾਅ ਵਿਚ ਸੀ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਨੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤੱਕਿਆ। 22 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ 'ਵਾਕ' ਲਿਆ, ਫਿਰ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

‘ਸਮਝੌਤਾ’ ਕਲਮ-ਬੰਦ

ਪਹਿਲਾਂ ਤੈਅ-ਸ਼ੁਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੁਤਾਬਕ, 24 ਜੁਲਾਈ 1985 ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਰਮਿਆਨ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਅੰਦਰ, ‘ਸਮਝੌਤੇ’ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਰਸਮੀ ਦਸਤਖਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਾਪੀਆਂ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ, ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਪੀਆਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਪੈਸ਼ਲ ਪੈਨ ਨਾਲ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਹੀ ਪੈਨ ਸੰਤ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੰਤ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਕੈਬਨਿਟ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ—ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਐੱਸ.ਬੀ. ਚਵਾਨ, ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ—ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਡਰਾਫ਼ਟ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

... ..

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਮਿਸ਼ਨ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਨ ਹੀ ਸੰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਬੁਲਟ ਪਰੂਫ਼ ਜੈਕਟ ਵੀ ਲਾਹ ਕੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।’

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ‘ਚੜ੍ਹ ਜਾ ਬੱਚਾ ਸੂਲੀ ਰਾਮ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ’।” ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਉਨੇ ਹੀ ਕਾਹਲੇ ਨੇ ਜਿੰਨੀ 1946-47 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਬੇ-ਸਬਰ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ-ਪਟੇਲ ਨੇ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੇਟਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੁਰੰਤ ਮੰਨ ਲਈ ਕਿ ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੱਤਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੰਡਣਾ ਮੰਨ ਲਵੇ।’ ਛੇਤੀ ਗੱਦੀਆਂ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਨਹਿਰੂ-ਪਟੇਲ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।”

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਬੋਲਿਆ, “ਹਨੇਰ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਕਰਦੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਰੇ ਹਵਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਟਕਰੇਗਾ ? ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਏਜੰਡਾ

ਹੈ। ਨਰਮ ਅਤੇ ਗਰਮਦਲੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰ ਕੇ, ਪਾੜ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਏਜੰਡਾ ਹੈ। ਲੋਗੋਵਾਲ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਥੱਲੇ ਘੁੰਮੇਗਾ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ...। ਭਾਰਤ ਦਾ 'ਮਹਾਨ ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ ਨਜ਼ਾਮ' ਇਉਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ (minorities) ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਠ ਲੀਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

"ਭਾਵੁਕ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡੋ", ਪ੍ਰੋ. ਜੋਹਰ ਬੋਲਿਆ, "ਇਥੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਜਨਮਤ (referendum) ਕਰਵਾਇਆ, ਕਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦੈ...? ਸਭ ਕੁਝ ਉਪਰੋਂ ਹੀ ਠੋਸਿਆ ਜਾਂਦੈ। ਫਿਰ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰਚਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਭ ਕੀਤੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ 1947 ਵਾਲੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਣਭੋਲ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਠੋਸਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਸ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਥੱਲੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦੋਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਦੈਂਤ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ/ਲੀਗ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਈਆਂ? ਸਗੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਮਾਹੌਲ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬੱਜਰ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਸੁਰਖ਼ਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਲੀਗ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਣ ਗਿਆ।"

ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ

ਬਾਬਾ ਦਲ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰੰਤ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੂਜੇ ਦਿਨ, 25 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਈ। ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਲਮਕਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਲੋਗੋਵਾਲ ਦਲ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ੀ ਮਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਅਜੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੋਗੋਵਾਲ ਦਲ ਵਿਚ ਮੁੜਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਠਾਹਰ ਤੋਂ ਸੁਥਾ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਾਂ। ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਸ-ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਤਕ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਆਦਿ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਬੋਲ ਕੇ ਲਿਖਵਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

‘ਬਾਬਾ ਦਲ’ ਦੀ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਦੇਖਦਿਆਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚਲੀ ਠਾਹਰ ਉੱਤੇ ਸੱਦ ਕੇ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਅਜੇ ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਤਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰ ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਲਮਕਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੰਤ 12 ਕੁ ਵਜੇ ਦਿਨੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ‘ਬਾਬਾ ਦਲ ਅਤੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝੌਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ।’ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਲ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿ ‘ਅਕਾਲੀ ਵਿਕ ਗਏ’ (total sell-out) ਨੂੰ ‘ਹੈਂਡ-ਲਾਈਨ’ ਬਣਾਇਆ।

ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਲੁਕੇ ਛੁਪੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਨੀ ਭਾਵੇਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਖਾੜਕੂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਫ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਉਡੀਕਿਆਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਅਤੇ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ‘ਪੰਥ ਦਾ ਗੱਦਾਰ’, ‘ਪੰਥ ਦਾ ਭਗੋੜਾ’, ‘ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਦਾ ਭਗੋੜਾ’, ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਵਹਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ’, ਆਦਿ ਨਾਹਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਧ੍ਰਿਕਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ’ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਅਤੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜੇ ਗਰਮ ਮਾਹੌਲ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਢਿੱਲਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਬਾਬਾ ਦਲ-ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ’ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੱਢਣ ਕਰਕੇ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਗੋਵਾਲ) ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ‘ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਰੁੱਧ’ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਮੀਡੀਆ ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ?’ (Longowal has no locus standi to sign agreement on behalf of the Sikhs.) ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ, “ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨੇ, ਲੌਗੋਵਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਸਗੁੱਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦੇਖੋ ਸੈਂਕੜੇ ਤਾਰਾਂ (telegrams) ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ‘ਸਮਝੌਤੇ’ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵਿਚ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।” ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਕਰਕੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ‘ਸਮਝੌਤੇ’ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ (ratification of the agreement by the Longowal Akali Dal) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਸੀ।

ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ

‘ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ’ ‘ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ 26 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਲਈ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਥੇਦਾਰਾਂ, ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 52 ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੁਆਲੇ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਸਫ਼ੈਦ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਾ ਢੁਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਰਗਾ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

‘ਸਮਝੌਤੇ’ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ (32-19) ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 19 ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਉਲਟ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਂਗੋਵਾਲ) ਵੱਲੋਂ 4 ਅਗਸਤ 1982 ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਅੱਜ, 26 ਜੁਲਾਈ, 1985 ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।’ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ, ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਸੰਕੇਤਕ ਜਿੱਤ (symbolic victory) ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ - ਅਜੀਤ, ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ‘ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਗਰੁੱਪ’ ਅਤੇ ‘ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਮੂਹ’ - ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ‘ਜੀ ਆਇਆ’ (welcomed) ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ, 27 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ/ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕੌਮ (ਸਿੱਖ ਕੌਮ) ਦਾ ਵੱਕਾਰ ਬਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ... ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲਿਆ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ) ਨੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ... ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣੇਗਾ,

ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਮੰਨਣਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਮੈਰਿਟ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਨੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਅਮਲ ਕਰੇਗੀ।”

... ..

‘ਸਮਝੌਤੇ’ ਬਾਰੇ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਰੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰਬੀਰ ਭੰਵਰ ‘ਸਮਝੌਤੇ’ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ, ‘ਭੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੜ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।’

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਫੜੇ 379 ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਲਈ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤ ਬਣਾਉਣ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ।”

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਜੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਇੰਦਰਾ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ‘ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ’ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਇੰਨੀ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕਰਵਾਈ।”

“ਅਸਲ ਵਿਚ”, ਰੰਧਾਵਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਉਦੋਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਸਮਰਥਕ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ... ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਇਉਂ ਚੋਰ ਮੋਰੀ ਰਾਹੀਂ ਭੱਜ ਜਾਣ।”

‘ਸਮਝੌਤੇ’ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ‘ਉਦਾਰਤਾ’ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ‘ਹੋਸਲੇ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 1846 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ‘ਸੰਧੀਨਾਮੇ’ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ‘ਸੰਧੀਨਾਮੇ’ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਸਰੋਂ, ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਮੁੜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ।”

‘ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ’ ਉਪਰੰਤ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਕਾਰ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੋਣ ਅਮਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤਰਮੀਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ

ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। 'ਸਮਝੌਤਾ' ਅਸਲ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਅਖੌਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ 'ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ' ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। "ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ 'ਸੱਤਾ ਤਬਦੀਲੀ' ਮੱਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਸੌਂਪ ਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ 'ਖਾੜਕੂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਿਆਸਤ' ਦੇ ਉਭਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਗਵਰਨਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਦਾਣਾ ਵੀ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਮ-ਧਰੀਕ' ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਿਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।' ਪਰ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਟੋਹੜਾ ਅਜੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ 'ਅਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ-ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਤਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗਣ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਅਜੇ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ।' ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਲੀਡਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਚੁੱਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਦੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਬਰਨਾਲਾ-ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ 'ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਫਲ' (political dividend) ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਰਾਈ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਜਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਹ 'ਜੇਤੂ' ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਕਾਹਲੀ ਵਾਲਾ' ਉਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੇਟਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕੇ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵਰਤਾਇਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਬਾਦਲ-ਟੋਹੜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਸੰਤ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਦਲ ਸਮੇਤ ਦੋ-ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਅੱਗੇ ਪਵਾਉਣ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨਾਲ 'ਸਾਝਾ ਫਰੰਟ' ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਖੋਜਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਗੋਵਾਲ) ਨੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। 'ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ' ਨੂੰ ਦਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ।

ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ

ਬਾਦਲ, ਟੋਹੜਾ ਦਾ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜਨ ਕਰਕੇ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਜੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਲੈਣਾ, ਅਜੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੀ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ, ਗਰਮ ਮਿਜ਼ਾਜ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ, ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ 'ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਵਿਕ ਗਿਆ ਹੈ।' ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਝੱਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਦੁਰਗਤੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ 13 ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਰੀਨ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਛੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਵੰਬਰ 84 ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਜੜੇ ਉਖੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਦਰ ਦਰ ਭਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਪਰੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ, 'ਸਿੱਖ ਮਨ' ਡੂੰਘੇ ਕਸ਼ਟ-ਪੀੜਾ ਦੀ ਰਸਾਤਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ 'ਗੋਲ-ਮਟੋਲ ਚਿਹਰਾ' ਅਤੇ 'ਬੱਚਿਆਂ-ਵਰਗੀ' ਦਿੱਖ ਜਿਥੇ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ 'ਸਿੱਖ-ਮਨ' ਨੂੰ 'ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ' ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਲਕੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ 'ਬਰਨਾਲਾ-ਬਲਵੰਤ' ਅਜਿਹੇ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਵਿਚ ਫਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਸਮਝੌਤੇ' ਅਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ 'ਦਾਅ-ਪੇਚਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁਪਨੇ ਗੁੰਦ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਦਲ-ਟੋਹੜਾ ਦੜ ਵੱਟੀ ਬੈਠੇ, 'ਕਿਸ ਰੁਖ ਹਵਾ ਵਗੇਗੀ' ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ

ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ 30 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਤੁਰੰਤ ਅੱਗੇ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਸੰਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਦੀ ਭਿਣਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇੰਟਾਂ ਵੱਟੇ ਚੱਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਫੇਰ ਸਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਾਲੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੇਟ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਛੋਟੇ ਸਥਾਨਕ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸੰਤ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ, ਸ਼ਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਹੀ, ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸੰਤ ਨੂੰ 'ਪੰਥ ਦਾ ਗੱਦਾਰ' ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 'ਲੰਡਾ ਸਾਧ' ਕਹਿ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹ-ਨੁਮਾ

ਲਕਬਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਵਰਕਰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ-ਮੇਜ਼ ਤੋੜ-ਭੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰੋਸ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤੋੜ-ਭੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ। ਤਕਰੀਬਨ 70 ਕੁ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 35 ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 'ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲਾ' ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਰਮ ਫ਼ਰਦ ਆਇਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨ ਲੀਡਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਲੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੋੜ-ਭੰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ, 31 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਐੱਮ.ਪੀ. ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗੀਤਾਜਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਛਤਰੀ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ

ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਗੋਵਾਲ) ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਜਨਤਕ ਬਿੰਬ ਤੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰੇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਅੰਦਰਲੇ ਸਟਾਲਾਂ 'ਤੇ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਫੋਟੋ ਫ਼ਰੇਮ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਧੜਾ ਧੜ ਵਿਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੈਸਟਾਂ (cassettes) ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਵਿਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਕ ਸਟਾਲ 'ਤੇ ਆ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਉਥੇ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖ਼ਰੀਦ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਫੋਟੋਆਂ ਵਿਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ?" ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਖ਼ਰੀਦ ਰਿਹਾ।" ਮੈਨੂੰ ਖੜਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਲੀਡਰ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ 'ਪਟਵਾਰੀ' ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ 'ਪਟਵਾਰੀ' ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਿਹੜੇ ਖ਼ੁਦ ਵਿੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੀਆਂ।"

...

...

...

...

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ' ਦਾ ਵੀ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

‘ਵੋਟ ਰਾਜਨੀਤੀ’ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ‘ਸਮਝੌਤੇ’ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਆਪਣਾ ‘ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ’ ਵਾਲਾ ਅਕਸ ਵੀ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ, ‘ਮੋਰਚਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।’ ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, “ਜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੰਨ ਨਾਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਟਸ ਤੋਂ ਮਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਖ਼ੁਦ ਕਾਂਗਰਸ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਬੱਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਭਜਾਇਆ ਸੀ।”

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ 19 ਅਗਸਤ 1985 ਨੂੰ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜਨਤਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪਬਲਿਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ‘ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ’ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗਰਮ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਤੋੜ-ਵਿਛੋੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਸੰਤ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲਾਈਨ ਫੜ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ‘ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ’ ਲਾਉਣ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਤੁੱਲ ਹੈ। ਸੰਤ ਤਾਂ ਹੁਣ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤੀ (defeatist politics) ਅਤੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ... ਲੌਗੋਵਾਲ ਆਪਣੀ ‘ਈਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ’ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਿਹੈ... ਲੌਗੋਵਾਲ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਬਕ ਲੈ ਲਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਹਿੰਸਕ ਸਿਆਸਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਧੱਕੇ ਪੌਸ ਅੱਗੇ ‘ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਬੁਲੰਦੀ’ ਨਾਲ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ‘ਤੇ ਬੋਪੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ‘ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਨੈਤਿਕ’ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਸੀ।”

“ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰਾਜਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ, ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ‘ਸੰਤ’ ਵਾਲਾ ਰੋਲ ਤਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਰਗੇ ‘ਲਚਕਦਾਰ ਕਮਰ’ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਸੂਬੇਦਾਰੀਆਂ’ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ... ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਚਰਚਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨੇਸ਼ਨ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ‘ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ’ ਨੂੰ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਅਕੀਦੇ ਦੇ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਟੈਸਟ ਹੀ ‘ਦੇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ’ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ, ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ’ ਦੇਸ ਦੀ ‘ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ’ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ, ‘ਦੇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ’ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਡਾ ਬੱਜਰ ਅਪਰਾਧ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵੱਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ‘ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ’ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਨਾਹਰੇ ਹੇਠ ਛੁਪੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ?”

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ‘ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ’ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੀ ‘ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ’ ਦੀ ਅਤੇ ‘ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ’ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕਤਲ

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, 20 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਕਸਬੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਇਕ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਟੇਜ ’ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਦੋ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ’ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ’ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ 15 ਅਗਸਤ, 1985 ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ‘ਆਲ ਆਸਾਮ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ’ (AASU) ਅਤੇ ‘ਆਲ ਆਸਾਮ ਗਣ ਸੰਗਰਾਮ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ’ (AAGSP) ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ‘ਆਸਾਮ ਸਮਝੌਤੇ’ ’ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸਮਝੌਤੇ ਅਧੀਨ ਮੌਲਿਕ (natives) ਆਸਾਮੀ ਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸੀਆਂ (migrants) ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਵਾਲੇ ਦੋਨੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਹੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ’ਤੇ ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ (on papers) ਰਹਿ ਗਏ। ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ।)

ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸਤੰਬਰ 1985 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 22 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ’ਤੇ ਇਹ ਕਿਆਸਰਾਈਆਂ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ‘ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।’

ਜਿਸ ਦਿਨ, 20 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ, ਸੰਤ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਬਾਦਲ-ਟੈਂਹੜਾ ਦੀ ਦੋ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਸਬ ਆਫ਼ਿਸ, ਕੋਠੀ ਨੰ 30, ਸੈਕਟਰ 5 ਵਿਚ ਲੰਬੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ।

ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਿ 'ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੁਆਉਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖੋਜੀਆਂ ਜਾਣ' 'ਤੇ ਲੰਬੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਮੁਤਾਬਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਅੱਗੇ ਪੁਆਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਤ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਰਨਾਲਾ-ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਝੁੰਘੀ ਜੁੜਤ ਨੇ ਸੰਤ ਦੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਰਨਾਲਾ-ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਟੋਹੜਾ-ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਾਲਾ ਰੋਲ ਸਾਂਭਣ ਤੋਂ ਪਰੇ ਧੱਕੀ ਰੱਖਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ 5 ਅਕਤੂਬਰ 1985 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟੀਫਾਈ (notify) ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਚੀਫ਼ ਇਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਕੇ 25 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਟੋਹੜਾ-ਬਾਦਲ ਦੇ ਲਾਂਭੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਬਾ ਦਲ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੈਂਗੋਵਾਲ) ਦਾ ਕੋਈ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਸੰਤ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਖੁਦ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੈਂਗੋਵਾਲ) ਦਾ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

...

...

...

...

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਣਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੈਂਗੋਵਾਲ) ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਰ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ।

ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸੋਚਣੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ 'ਜੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨ ਚੋਣ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ ਤਾਂ 'ਬਰਨਾਲਾ-ਬਲਵੰਤ' ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਲੱਭੇ ਨਹੀਂ ਬਿਆਉਣੇ।' ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਦਲ ਨਾਲੋਂ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੀ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵੱਧ ਪਕੜ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ, ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਰੁਤਬਾ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਸਨ ਪਰ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਇੱਕੋ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਤੀਹ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤ ਲੈਂਗੋਵਾਲ, ਵਿਰੁੱਧ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ 'ਰਾਜੀਵ-ਲੈਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ' ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ

ਅਸਿੱਧਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਉਪਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਇਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ-ਟਕਸਾਲ-ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਅੱਗੇ 'ਬਰਨਾਲਾ-ਬਲਵੰਤ' ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕਿਤੇ ਟਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।'

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ, ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲੀਡਰ ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ, ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਵੱਧਦੀ 'ਗੰਨ ਪਾਵਰ' (gun-power) ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਪਰ, ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਨੂੰ 'ਬਰਨਾਲਾ-ਬਲਵੰਤ' ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਸਿਆਸੀ-ਰਣਨੀਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਗਰ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਅਤੇ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਠਾਹਰਾਂ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਲੰਬੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਂ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਸਰਗਰਮ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ ਲਿਖਵਾਇਆ।

ਅਖ਼ੀਰ, ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਸਾਰੀਆਂ 117 ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ-ਟਕਸਾਲ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮੰਗੇ ਜਾਣ, ਹਲਕੇ ਵਜ਼ਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤਾਂ ਲਿਸਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਹੀ ਕੱਟੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ... ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਚੰਗੇ ਅਕਸ ਵਾਲੇ ਅਤਿ ਈਮਾਨਦਾਰ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਚੋਣ ਲੜਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਾਟਰੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।'

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਠਿੰਡੇ ਜਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਵਕੀਲ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਪਰ ਢਿੱਲੋਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲੇ ਅੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ 'ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।' ਕਈਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਿਆ, 'ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।' ਫਿਰ, ਇਕ ਦਿਨ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਇਹ ਚੋਣ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ?' ਮੈਨੂੰ ਉਹੀ ਪੇਤਲੀਆਂ

ਜਿਹੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, 'ਚੋਣਾਂ ਪੰਥਕ-ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਹੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ... ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ' ਆਦਿ।

ਅਖੀਰ, ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਚੋਣ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਲੜਨੀਆਂ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਈਕਾਟ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਰਦੇ?" ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵੱਲੋਂ ਦਸ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ 'ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਨ'।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੁਣਾਈ ਕਹਾਣੀ ਮੈਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੋਣ ਨਾ ਲੜਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚੋਣ ਲੜਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਜਿਹੜੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਧੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੀ ਫੂਕ ਕੱਢ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਬਾਈਕਾਟ 'ਤੇ ਅੜ ਗਿਐ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਦੇਖੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਬਰਨਾਲਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ

ਬਾਬਾ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਰਨਾਲਾ ਦਲ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਮੁਤਾਬਕ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਲਕੇ ਕਿਸਮ ਦੇ (politically light weight) ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਰ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਪਰਪੰਚ ਰਚਣ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ 15 ਚੋਣ ਰੈਲੀਆਂ (election rallies) ਕੀਤੀਆਂ। ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਗਾਰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ, ਬੰਬ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ।

ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਲੀਡਰ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਚੋਣ ਬਾਈਕਾਟ ਲਈ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਕਿ, 'ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਟਣ ਲਈ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹਨ।' ਚੋਣ ਅਖਾੜਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਸੀ। ਬਰਨਾਲਾ ਦਲ ਦੇ 73 ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਜਿੱਤ ਗਏ, ਕਾਂਗਰਸ 32 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਗਈ, ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਸੀਟ ਜਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪਾੜਾ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਅਕਾਲੀ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਜਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੀਟਾਂ ਤੋਂ।

ਅਜੇ ਚੋਣ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲਈ। ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੁਪਰੀਮ ਲੀਡਰ ਮੰਨਣ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਕਾਲੀ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਹੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ।

... ..

ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਭੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ (13-19 ਅਕਤੂਬਰ) ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਜੇ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਹਾਰ ਕੇ ਮਿਣੀ-ਤੋਲੀ ਸਿਆਸਤ ਖੇਡਦਿਆਂ 'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ' ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੁਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।' ਦੇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਠੂ ਲੱਭ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਖ਼ਤਰਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਖ਼ੀਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਭੁਲਾ ਨਾ ਦੇਣ। ਉਹ ਵੀ ਦੇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਵੋਟ ਪਰਚੀ ਬਣ ਜਾਣਗੇ।"

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਫਿਰ 'ਬਾਦਲ-ਟੋਹੜਾ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬਾਦਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਵਾਲੀ ਦੇ ਨੰਬਰ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਨਵੀਂ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦੇ ਨੰਬਰ' ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਸਾਂਭ ਲਈ ਅਤੇ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਾਦਲ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ 'ਯੋਗ' ਮੌਕੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

... ..

ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਸਤੰਬਰ 85 ਵਾਲੀ ਚੋਣ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚੋਣ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਨਾਲ ਉਮੀਦਵਾਰ ਅਤੇ ਵੋਟਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। ਸਤੰਬਰ 85 ਦੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ 66.54 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੋਟਾਂ ਪਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ 1977 ਅਤੇ 1980 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਭਾਰੀ ਜਨਮਤ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ, ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਰਹਿ ਗਈ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਕੋਲ ਸਿਵਾਏ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੁਮਾ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰਾ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਫ਼ਰੰਟ ਦੇ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਮਰ ਦੇ 83ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਦਲ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ

ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦਮ, ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪੈਰ ਪੈਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਬਾਬਾ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਦੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਿੰਦੈ। ਆਪਣੇ ਦਲ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦਿੰਦੈ।'

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਜ਼ਾਹਰਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। "ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੋਲ ਹੁਣ ਮਾਇਆ ਦੇ ਗੱਛੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ... ਉਹ ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਨੇ... ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਤਾਂ ਪਰੇ ਕੀ ਹਟਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ... ਬਾਬਾ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ।"

ਸ਼ਹੀਦ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਰਸੀ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦਾ ਖੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ

ਅਕਤੂਬਰ 1985 ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਨੌਜਵਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਡਟ ਗਏ ਸਨ। ਅਖ਼ੀਰ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ' ਮਨਾ ਕੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਤੀਕ-ਨੁਮਾ' ਤੋੜ ਕੇ (symbolic demolition) ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਰੁਤਬਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ: ਕਾਂਡ 4, 'ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਟੱਕਰ', ਪੰਨੇ 284-28)

ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਬੁੱਝਦੇ ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਤੇਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖ਼ਰੀ ਭਬਕ 21 ਮਾਰਚ 1986 ਨੂੰ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ 4000-5000 ਵਰਕਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਘਿਰਾਓ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਜਾਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਜਿੱਦ ਸੀ। ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਖ਼ਤ ਰਵੱਈਆ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਦਲ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸਿਆਸੀ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚਲਾ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ ਨੇ... ਆਦਿ ਆਦਿ।' ਕੁਝ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੇੜੇ ਰੇਲਵੇ ਪਟੜੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਡੂੰਘਾ ਰਹੱਸ ਬਣੀ ਰਹੀ।

...

...

...

...

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਫਿਰ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ-ਨੁਮਾ ਅਮਲ ਸੀ (not a pro-active initiative but a reaction) ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨਾਲੋਂ 'ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਧਿਰ' ਹੀ ਉਭਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਹੀ ਕੱਟਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਹਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।' ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਪਾਲਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਖੀਰ ਬਾਬਾ ਦਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਲ (a small faction) ਬਣ ਕੇ ਸਿਮਟ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਸਿੱਧੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਬਾਬਾ ਦਲ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰ ਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਰਾਜੀਵ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੈਸਾਖੀਆਂ 'ਤੇ ਖੜੀ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਹੋ ਸਕਦੇ, ਬਾਬਾ ਦਲ ਵਲੋਂ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਵਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਹੋਵੇ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਬਾਬੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਠਤ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀ ਉਭਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੱਦ ਕੀਤੇ, ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਅਤੇ ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸਿੱਧੀ/ਅਸਿੱਧੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।'

ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਕੁਝ ਕੁ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ (advance), ਸਗੋਂ ਬਾਬਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਦਾ ਗਿਆ। ਦੇਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਮਾਇਆ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਸਮਝਦਾਰ ਲੀਡਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ 'ਤੇ ਦੁੱਖੀ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ, "ਜੇ ਬਾਬੇ ਵਰਗੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਥੱਲੇ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੋਗੇ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ, ਅਜਿਹੇ ਲੀਡਰ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਕੁਝ ਸੰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਜਕੜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ...ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਦਰ-ਕਿਨਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ।"

...

...

...

...

ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ 'ਜੁਝਾਰੂ ਨੈਟਵਰਕ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਣਨੀਤਕ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਤੰਬਰ 1985 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣੀ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਰਮੀ ਵਰਤਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਏ. (N.S.A.) ਥੱਲੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ 225 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਰਮੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ।

26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ'

ਸੰਮੇਲਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਚੁੱਕੇ 'ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂ ਨੈੱਟਵਰਕ' (Sikh militant network) ਦਾ ਜਨਤਕ ਚਿਹਰਾ (front organization) ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਹੀ ਸੀ।

'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦਾ ਵਜੂਦ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਤ 'ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਪੰਥ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਅਥਾਰਟੀ (supreme authority) ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੰਗਾਰ (challenge) ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਬਦਲ ਲਈ, ਉਹ 'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਵੱਲੋਂ ਸੰਚਾਲਤ 'ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਲੈਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨਤਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੱਠਾ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਦੀ ਗੰਨ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ (open democratic politics) ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕੰਧਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜਾ ਮਨਾਉਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਨੁਮਾ ਤੋੜਨ ਦੇ ਸਫਲ ਐਕਸ਼ਨਾਂ (successful actions) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ-ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ 'ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂ ਨੈੱਟਵਰਕ' ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜੇ ਦੇ ਦਿਨ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਇਕੱਠ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂ ਨੈੱਟਵਰਕ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁੜ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲੌਂਗੋਵਾਲ 'ਪੰਥ ਦਾ ਗੱਦਾਰ' ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਮਲੋਆ ਤਕ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ' ਨਾਹਰੇ ਲੱਗਦੇ ਗਏ। ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ 1985 ਨੂੰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮਲੋਆ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਰੱਖੇ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਉਸੇ ਦਿਨ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ

ਅਤੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ 'ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ (ਧਰਮੀ ਫੌਜੀਆਂ) ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਟਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।'

...

...

...

...

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ 'ਜੁਝਾਰੂ ਸਿੱਖ ਨੈੱਟਵਰਕ' ਦੀ ਫਰੰਟ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਗਰਾਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਤਬਕਾ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਪਿੱਛੇ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਭਿਆਲੀ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ 'ਸਿੱਖ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਦਲ ਕੌਲ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਸੋਝੀ (political vision) ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਬਾਬਾ ਦਲ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਮਲੋਆ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਮੇਂ, ਦੋ ਨਵੰਬਰ, 1985 ਨੂੰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ 'ਵਿੰਗ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਨਵੀਨਰ ਕਾਹਲੌਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਦਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜਥੇਬੰਦਕ ਰਾਬਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਕਾਹਲੌਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ, 'ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ।'

ਸਾਬਕਾ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤ

ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਬਕਾ ਐੱਮ.ਪੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਸਮਝ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸੈਕਟਰੀ ਮੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਵਿਧਾਨ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।"

ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਐਕਸਫੋਰਡ ਬਰੁਕਸ ਲੈਕਚਰਾਰ) ਨਾਲ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਬਹਿਸ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ 'ਵੱਖਵਾਦੀ-ਏਜੰਡੇ' 'ਤੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ' ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ।"

...

...

...

...

ਨਵੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ

ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦਾ ਵੀ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਆਦਿ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਬੇ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਹਰ ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਭਵਿੱਖੀ ਸਿੱਖ-ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨਿਕਲੇਗੀ।'

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਾਬੇ ਦੀ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ 'ਹਾਂ' ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, "ਦੇਖੋ, ਅਸਾਮ ਵਿਚ ਆਲ ਅਸਾਮ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ (AASU) ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲ ਅਸਾਮ ਗਣ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (AAGP) ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ (Assam accord) ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਤਾਮਿਲਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਪ੍ਰਭਾਕਰਨ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਆਸੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਕੁਲਵਕਤੀ (whole-timer) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ 'ਜੁਝਾਰੂ-ਨੈੱਟਵਰਕ' ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਰਾਬਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਯੋਜਨਾ ਉਪਰ 'ਜੁਝਾਰੂ-ਨੈੱਟਵਰਕ' ਦੇ ਲੀਡਰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ।

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਂਦ, ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਵੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ 'ਪ੍ਰਜਨੀਕ ਸਥਾਨ' ਰੱਖਦਾ ਹੈ... ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਤ ਮੁਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਲਾਮਬੰਦੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਬੇੜਾ ਹੀ ਗਰਬ ਗਿਐ...। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਨੇ...। ਬਰਨਾਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵੈਸਾਖੀਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਦਲ-ਟੋਹੜਾ ਹੁਣ ਬਰਨਾਲਾ ਵਾਂਗੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਨੰਗੀ ਚਿੱਟੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ... ਕੁਝ ਪਰਦੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ...। ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ (centre of Sikh politics) ਟਕਸਾਲ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

... ..

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੈੱਡਕੁਆਟਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ 'ਤੇ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਈ ਹਥਿਆਰ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਸੀ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਸਵਾ ਸਾਲ ਤੋਂ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵੱਡੇ ਦਲਾਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵਾਧੂ ਘਾਹ ਫੂਸ ਐਧਰ ਉਧਰ ਉੱਗਿਆ ਅਤੇ ਕੂੜਾ ਖਿਲਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜੂਨ 84 ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਿੱਧਾ ਕਬਜ਼ਾ ਟਕਸਾਲ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਕੋਈ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਬਾਬਾ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ 'ਫਿੱਟ' ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੜੇ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, "ਬਾਬਾ ਜੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਹ-ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ।"

ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਬਾਬੇ ਦਾ ਹੁੱਠਿਆ ਤੋੜਨ ਲਈ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਜਥੇ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ। ਭਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਡਰ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਸੈਂਕੜੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ 'ਤੇ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'

... ..

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ, ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, 'ਬਾਬਾ ਜੀ, ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ... ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ..। ਟਕਸਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭੱਜ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਖੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।'

ਪਰ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ 'ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਮੇਲਨ' ਕਰਨ ਲਈ ਲੱਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, 'ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾਵਾਂਗੇ।' ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਬਾ 'ਐਨਕਾਂ ਵਾਲਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਇਹ ਐਨਕਾਂ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਇਕੱਠ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਈ ਜਾਂਦੈ, ਪੈਸੇ

ਕਿਥੋਂ ਆਉਣਗੇ, ਬਾਬਾ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਿਹਾ, “ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਆ ਜਾਣਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ।” ਪਰ ਬਾਬਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਖੀਰਾ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ।

ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਇਹ ਰਹੱਸ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸਖੀਰੇ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਭੈਅ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੱਸਣ 'ਤੇ ਸਖੀਰਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਮੇਲਨ’ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਿਰ ਦੋਨੋਂ, ਉਠ ਕੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਖੀਰੇ ਦੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਝੱਟ ਮੰਨ ਗਿਆ, “ਅੱਛਾ ਕਰ ਲਓ।”

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਨੁਮਾ ਤੋੜੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ‘ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਵੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਟਕਸਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਖੀਰੇ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵੀ ਹੁਣ ਟਕਸਾਲ ਹੀ ਕਰੇਗੀ।’ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ 'ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਖੀਰੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, “ਅੱਛਾ ਕਰ ਲਓ।”

ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪੱਕੀ ਮੋਹਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ, ‘ਹਾਂ’ ਨਾਲ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਮੇਲਨ’ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਪਰਚੀ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਕਰੇਗੀ।’ ‘ਕਾਰ-ਸੇਵਾ’ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਦਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ‘ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ’ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ 'ਤੇ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਰੂਹੇ ਰਵਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸਜਾਵਟੀ (nominal head) ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਸੀ।

ਸਖੀਰੇ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਖੜਪੁਟੇ ਕਰਕੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ 'ਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਖਾੜਕੂ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ‘ਇਸ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਕੌਣ ਸੀ’ ਦੀ ਭਾਡ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

...

...

...

...

‘ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਮੇਲਨ’ ਲਈ ਮਿੱਥੇ 29 ਦਸੰਬਰ 1985 ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ, “ਸੱਚੇ ਉਸ ਐਨਕਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, (ਭਾਵ ਦਲਬੀਰ

ਸਿੰਘ), ਕਿਥੇ ਹੈ ਪੈਸਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਲਈ?" ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਕਿਸੇ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਤੋਂ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਹੈਂਡਕੁਆਟਰ ਦੀ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਨਣੀਆਂ, ਦਰੀਆਂ, ਕਨਾਤਾਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਸੰਗਤ 28 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਟਕਸਾਲ ਦੀਆਂ ਗੋਲਕਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਰਸਦ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ 'ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ' ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 1100 ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਗੱਡੇ ਆ ਜਾਣ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ 2100 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਛੁੱਟ, ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਪਨਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਵਾ ਕੇ ਛੱਡਣਾ, ਅੰਦਰਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ, ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ (rural Sikh psyche) ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਸਫ਼ਰ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਕਾਰਕੁੰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਉਮਰ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜੋਸ਼ ਮੱਠਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕੇਂਡਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਦਾਅ ਪੇਚ (tactics) ਅਤੇ ਕੇਂਡਰ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ 'ਟਾਸਕ' (task) ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ, ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਲੱਗ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤਮਾਮ ਬਾਰੀਕ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ 'ਭੁੱਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਵਿਚ ਛੇਕ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

...

...

...

...

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੀ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬ ਹੈਲਥ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਦਾ ਰਿਟਾਇਰਡ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਵੀ ਟਕਸਾਲ ਅੰਦਰ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਸੰਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ 'ਸੰਤ ਜੀ, ਇਕ ਵਾਰ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਉਚਾਰੋ।' ਸੰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਟਾਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਰਹੱਸ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਪ੍ਰਤਿ ਇਹ ਖ਼ਬਤ (obsession) ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ 'ਸਿਆਸੀ ਆਦਰਸ਼' (political ideal) ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ?

ਪੰਜ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਡਾਕਟਰ 'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਤਕ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਦੀ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਲਈ ਵਿੱਢੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ 'ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ' ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੇ ਰਿਹਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੋਹਾਲੀ ਵਾਲੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਮਰਿਆ, ਪਰ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਹਿਰਦਤਾ 'ਤੇ ਕਈ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

'ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਰੋਹ' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਬੈਠੇ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਾਲ 84 ਦੀਆਂ 'ਇਕ-ਤੋਂ-ਬਾਅਦ-ਇਕ' ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ/ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ 'ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਉਹ ਟੁੱਟ ਗਏ, ਵਿਯੋਗੇ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਂ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਕੇ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੜਾ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਜੁਝਾਰੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੇੜਤਾ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ।

... ..

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ, ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਜੁਝਾਰੂ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਈ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਪਿੱਛੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਨੌਜਵਾਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : 'ਭਾ ਜੀ, ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਮਹੀਨ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ..। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣੈ... ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੱਸੋ, ਜਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।' ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਹੀ ਲੜਾਕੂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ 'ਜਨਰਲਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ' ਵਾਲਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਮਿੱਥ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਦੇਣਾ, ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜੁਝਾਰੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਖਿਆਨ (narrative) ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

‘ਸਿੱਖ ਹੋਮ ਲੈਂਡ’ ਤੇ ‘ਸਿੱਖਸਤਾਨ’ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪ 1945-46 ਤੋਂ ਹੀ - ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ - ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਜਿਨਾਹ ਵੱਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇਸ਼ ਲੈ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ‘ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼’ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦੱਬੀ ਇੱਛਾ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਅਤੇ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ ਆਬਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਇੱਛਾ 1940ਵੇਂ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਧਾਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ।

ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਮੇਲਨ’ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਜੁਝਾਰੂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ‘ਸਾਨੂੰ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ‘ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜਾਂ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖ ਤਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਹੈ।’ ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ‘ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ’ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਬੈਠਾ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਬੋਲੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ?” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ...ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਤਲਾਂ, ਡਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਧਾਰਾ 124-ਏ ਹੋਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗੀ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ, ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਤੁਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਵੋ।”

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਸੋਧਤ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਭਾਈ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵਿਹਲਾ ਨਹੀਂ... ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਕੋਠੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।” ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਰੱਖ ਕੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਈ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ‘ਜਾਤੀ ਹਿੱਤ’ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਚੱਲਦੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ, ਵੱਡੀ ਕੁਰਹਿਤ ਜਾਪਿਆ। ਪਰ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’-ਪੱਖੀ ਕਈ ਜੁਝਾਰੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਅੱਗੇ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਰੜਕਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਨੌਕ-ਝੋਕ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ।

ਉਸੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਛਪੀ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਠ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਲਿਖਦੇ ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸੰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ।' ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਠ ਮੁੜਦੇ ਪੈਰੀਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਕ ਪਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ।' ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ?"

...

...

...

...

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋਏ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡੇਢ-ਦੋ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕੱਠ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਵਧਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ।

ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਦੋ ਮਤੇ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਏ:

- (1) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਹ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1986 ਦੀ ਜਨਵਰੀ ਦੀ 26 ਤਾਰੀਖ਼ ਮਿੱਥੀ ਗਈ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਕਾਰ 26 ਜਨਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੀਪਬਲਿਕ (Indian Republic) ਬਣਨ ਦਾ ਦਿਨ ਹਰ ਸਾਲ ਮਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ/ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਗਮ' ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਾਂਗੇ।"

- (2) ਦੂਸਰੇ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਕਾਰ-ਸੇਵਾ' ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ 'ਤੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਵਾਈ ਗਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟਾਈਪ ਕਰ ਕੇ, ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਓਪਰੇਟਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਆਇਆ ਸਾਂ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਤੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਹੈੱਡਕੁਆਟਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਵੀ।' ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਮੇਰੀ ਭੇਜੀ ਖ਼ਬਰ (ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ.) ਬਹੁਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ

ਨੇ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਖੜੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ 26 ਜਨਵਰੀ 1986 ਨੂੰ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਏਜੰਡਾ ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਸਫਲ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ 'ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਵੇਗੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤੇ ਅਤੇ ਨਾਕੇ ਲਗਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗੀ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਵੀ ਕਰੇਗੀ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਘੇਰਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।'

ਹਾਕਮ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ 6 ਜਨਵਰੀ 1986 ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਥੇਦਾਰਾਂ, ਅਕਾਲੀ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏਜ਼. ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮੀਟਿੰਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਆਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਈ ਮਨਸੂਬੇ ਘੜੇ ਸਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ 10 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ 'ਰਸਤਾ ਰੋਕੋ' ਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਅਤੇ ਧਰਮੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਰਸਤਾ ਰੋਕੋ' ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫੜੋ-ਫੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ 2500 ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲਾ ਦਲ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਵਰਕਰ ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਨੂੰ 'ਰਸਤਾ ਰੋਕੋ' ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਮਹਿੰਗਾ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਮਾਮ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਸੰਮੇਲਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ।

ਅਖ਼ੀਰ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ, ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਕਿ 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੇੜੇ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ

ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਟਕਸਾਲ-ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਬਣਿਆ ਰਵੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਕਰਾਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਵੇ। ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਦਿਨ 26 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਭੋਗ ਪਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬਣਾਈ ਕਿ ਵਿਚ-ਵਿਚਕਾਰ ਅਖੰਡ-ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਖੰਡਤ ਕਰਨਾ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾ ਪਵੇਗਾ।'

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸੱਤਾ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਦਸ਼ੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗਗਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ, ਸੰਗਰੂਰ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਭਰ ਕੇ 23-24 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।

ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਗਗਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੁੱਖ ਸੜਕ 'ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਘਿਰਿਆ ਖੜਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਂਗੋਵਾਲ) ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰਲਾ ਦਫ਼ਤਰ ਤਕਰੀਬਨ ਬੰਦ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਕਟਰੀ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਅਤੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਦੇ ਗਗਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਵੱਲੋਂ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜਿਸ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਧਨ ਦਾ ਇਉਂ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ 1980ਵੇਂ ਤਕ (ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ 1975 ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤਕ) ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਹਰ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੇਠਲਾ ਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਲ 1996 ਦੀ ਮੋਗਾ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਰਟੀ' ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਲਈ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।)

...

...

...

...

ਗਗਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਚੁਸਤ ਫੁਰਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਫਿਰਦਿਆਂ ਬਰਨਾਲਾ ਦਲ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਉਮਰ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਵਰਕਰਾਂ ਤੋਂ ਅਚਾਨਕ ਪਿੱਛੋਂ ਝਪਟਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਡਬਲ ਬੈਰਲ ਬਾਰੂਦਾਂ

ਬੋਰ ਲਾਇਸੈਂਸਸ਼ੁਦਾ ਗੰਨਾਂ (12-bore single and double barrel licenced guns) ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਬੇਬੰਡ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਲਟਕਾਈ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ-ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਗੁਪਤ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਲੁੱਕ-ਛਿੱਪ ਕੇ ਬਚ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ 14 ਗੰਨਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ। ਕਈ ਬੁੱਢੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗੰਨਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਪਸ ਕਰਵਾ ਦਿਓ, ਐਵੇਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਦਾਖ਼ਲਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।” ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਪਸ ਕਰਵਾ ਦਿਓ, ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਦਿਓ।” ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਕੀਤੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਥੱਲੇ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਅਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੇ ਗੁਮਾਨ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਤੋਂ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਗੋਲੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਟਕਸਾਲੀ ਸਿੰਘ, ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਵਰੁਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਗੋਲੀ-ਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਮੈਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਪਰ ਪੰਜਵੀਂ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਵੀ ਗਏ ਜਿਥੇ ਕੀਤੂ ਆਪਣੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਟੋਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਛੱਤ ਉਪਰ ਉਲਟੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀਤੂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਸਵੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪਚੀ ਸੀ।

ਮਲਕੀਤ ਕੀਤੂ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਬਰਨਾਲਾ ਏਰੀਏ ਤੋਂ ਦੋ ਵਾਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਵੀ ਬਣਿਆ। ਫਿਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

... ..

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ‘ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਮਨਾਇਆ। ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਰੋਧ ਖੱਟਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖ ਟਕਸਾਲ-ਪੱਖੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਫ਼ੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ, ਐਨ ਮੈਕੇ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਰ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ‘ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ’ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣ ‘ਤੇ ‘ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ’ ਦੀ ਬਿਨਾਅ

‘ਤੇ ਬਣੀ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣਾ ਇਖਲਾਕੀ ਬਲ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਖੁਦ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਵੇ ਕਿ ਨਾ ?

ਦੁਬਿਧਾ-ਗੁਸਤ ਹੋਇਆ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ‘ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ ‘ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ

ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਮੌਕੇ ‘ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੈੱਡਕੁਆਟਰ ਵਿਚ 28 ਦਸੰਬਰ, 1985 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੇ ਮਸਲੇ ‘ਤੇ ਲਈਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪੁੱਜੀਸ਼ਨਾਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਗਿੱਲੇ ਗੋਹੇ ਵਾਂਗ ਧੁਖਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਉਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਨੌਜਵਾਨ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਹਿਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝਤਣ ਭਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਏ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚੌਕੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ‘ਤੇ ਅਜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਿੜਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਭਰੋਸਾ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ ਕਿ ‘ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼’ ਲਈ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਘੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿਆਸੀ ਦਾਅ ਪੇਚਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ‘ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਨੈੱਟਵਰਕ’ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਜਨਤਕ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਠੀਕ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਐਲਾਨਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ‘ਤੇ ਚਰਚਾ ਛੇੜ ਲਈ ਕਿ ‘ਕੋਈ ਵੀ ਜਨਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਹਨਤ, ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ... ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਕੋਈ ਹੁਊਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ... ਮਸਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਹੈ।’

ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸੋਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੇ ਬਦਲਾ-ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ‘ਚੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ। ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸਾਲ ਚੱਲੇ ਧਰਮਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਲੱਖ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਬੜੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤਾਂ ਕੀ ਮੰਨਣੀ ਸੀ, ਉਲਟਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ‘ਤੇ ਹੋਏ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ‘ਵੱਖਵਾਦੀ, ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ’ ਦੱਸ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਹਿਬ ‘ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਿੱਤੀ...ਫ਼ੌਜ-ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ... ਫਿਰ ਨਵੰਬਰ 84 ਵਾਪਰ ਗਿਆ... ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ

ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਿਉਂਦੇ ਸਾੜੇ ਗਏ... 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਤਾਂ ਖੁਨੀ ਸਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਸ-ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ...।”

“ਇਹ ਸਭ-ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੈ”, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਪਰ ਜਨਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਲੀਹੋ ਲਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਕੱਚੀ-ਭਾਵੁਕ ਸੋਝੀ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਧੀਆ ਕੇਡਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਗੋਲੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਡਾਹ ਸਕਦੇ। ਮਰਨ-ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਬਲੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਆਸਤ ਹੱਠ-ਧਰਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ...ਨਿਰੋਲ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ... ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਸਟੇਟਸਮੈਨਸ਼ਿਪ’ (statesmanship) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਮਾਣ ਇੱਜ਼ਤ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਗਲੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੂਲਾ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਬੁਲੰਦੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ...ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੇ ਤੁਲ ਨਾ ਹੋਣ... ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਤਾਂ ਕੀ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚ-ਹੱਕ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਫ਼ਖ਼ਰ ਕਰਨ, ਸਬਕ ਲੈਣ।”

... ..

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਾੜਕੂ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਜੁਝਾਰੂ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰਾਬਤਾ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ’ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਸਿੰਘਾਂ (ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ) ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸਟੈਂਡ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ’ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ।”

ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਜਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। “ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਕਿਵੇਂ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ‘ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ’ ਨਾਲ ਲਵੇਗੇ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ-ਟੁਕ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਕਿਉਂਕਿ ‘ਚੀ ਗਵੇਰਾ’ ਵਾਂਗ ਗੁਰੀਲਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜੰਗ ਲੜਾਂਗੇ।” “ਹਥਿਆਰ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣਗੇ?” ਮੈਂ ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ। ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੈਰਤ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਦਾਨਪੁਣੇ ਤੋਂ ਅਚੰਭਿਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। “ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ, ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇ, ਹਥਿਆਰ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ”, ਉਸਦਾ ਤੁਰਸ਼ ਜਵਾਬ ਸੀ।

ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ

ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੱਲੇ ਜਾਂਦਾ ਗਿਆ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਟੱਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ 'ਜੁਝਾਰ-ਨੈੱਟਵਰਕ' ਦਾ ਇਕ ਬਦਲਵਾਂ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਦੀ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦੇ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਕੱਟਵੀਆਂ ਪੁਜੀਸ਼ਨਾਂ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਦੱਬੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸੁਲਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ।

... ..

'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਹੋਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਕੱਠ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਮਤੇ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਕੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਨੂੰ ਲਿਖਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਾਹੀਏ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਬੜੀ ਸਾਫ਼-ਸੁੰਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਪਕੜ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਨੂੰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੋਲ ਇਕ ਹੋਰ ਠਾਹਰ 'ਤੇ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਦੋਨੋਂ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵਾਰੰਟ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਰੂਪੋਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਗੁਪਤਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰੱਖਦਾ।

ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ' ਦੇ ਨੀਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਮਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਟਿਆਲੇ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਈ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ 'ਮੈਦਾਨ' ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਡਰਦੇ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਝਾਓ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਤਲੀਘਰ ਏਰੀਆ ਵਿਚ ਸਥਿਤ 'ਰੈਕਸੋਨਾ ਪ੍ਰੈਸ' ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਾਰਾ ਗੁਪਤ ਲਿਟਰੇਚਰ ਬਾਹੀਆ ਇਸੇ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਛਪਵਾਉਂਦਾ ਸੀ।

... ..

ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ 'ਫ਼ਾਈਨਲ' ਆਰਡਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਕ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ 25 ਜਨਵਰੀ

1986 ਨੂੰ ਖਰੜੇ ਦੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੀਟਿੰਗ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਲਗਭਗ 30-35 ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਖਰੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਮਤੇ ਤੇ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਖਰੜਾ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਫੁੱਟ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਕਿ 'ਖਰੜੇ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਹੈ।' ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ, ਫੇਰ ਆ ਗਏ।" ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਉਣਾ ਹੀ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਰੋਹਬ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਪਰ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਟਾਕਸ਼-ਭਰੇ ਬੋਲ ਬੋਲ ਦਿੱਤੇ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੜਕ ਗਿਆ, "ਡਾਕਟਰ! ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖਾਧੇ ਪੀਤੇ ਨੇ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਕਮਰੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਇਕਦਮ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਤਲਖੀ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ ਪਸਰ ਗਈ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਖਰੜੇ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਖਰੜੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਦਸ ਮੰਗਾਂ ਕਿ 'ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਅਤੇ ਧਰਮੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਮੁੜ ਬਹਾਲੀ ਆਦਿ' ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਮੰਗਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਲੈਂਦੈ।' ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਗਾਂ 'ਤੇ ਲਕੀਰ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਫਿਰ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜ ਗਿਆ, "ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਲਓ ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।" ਉੱਠ ਕੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਕਥਨ ਹੀ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ।' ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਆ ਕੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਭਾ ਜੀ, ਖਰੜਾ ਛਾਪਣ ਦੇ ਫ਼ਾਈਨਲ ਆਰਡਰ ਦੇ ਦਿਓ।"

...

...

...

...

ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਸੱਦੇ ਗਏ, 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗੀ ਸਟੇਜ ਦਾ

ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਰ ਤਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਹੋਏ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ ਇਕੱਠ ਪਿੱਛੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੈੱਟਵਰਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ (militant factions) ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਿੱਖ ਲੜਾਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਆਕਾਰ ਹੀ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ 'ਨੀਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼' ਅਤੇ 'ਗੁਰਮਤੇ' ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਆਮ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪਰ, ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ।

ਹਰ ਗਰੁੱਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਗਰੁੱਪ ਦੀ 'ਗੰਨ-ਪਾਵਰ' ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਬਣਦੀ ਸੀ। 'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਪਰ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚੋਂ 'ਵਾਕ ਆਊਟ' ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਜਤਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਸਾਗਰ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਉਂਕੇ ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ-ਮੁਕਾਮ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਇਕੱਠ ਨੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈਂਡ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਗੁਰਮਤੇ ਰਾਹੀਂ 'ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 'ਸੁਪਰੀਮ ਰਾਜਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀ' ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ : ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ, ਭਾਈ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨਵਾਲਾ, ਭਾਈ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫ਼ਰਵਾਲ, ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ 101 ਮੈਂਬਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮਕਾਰ ਲਈ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਸਕੱਤਰੇਤ (secretariat) ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਵੀ

ਐਲਾਨੀ ਗਈ। ਹਰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦਾ ਇਕ ਸੈਕਟਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ-ਢਾਂਚਾ (parallel bureaucratic network) ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੰਜ ਸੈਕਟਰੀ ਸਨ : ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੌਂ (ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਲਈ), ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ (ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ), ਬਿਮਲ ਕੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ (ਇਸਤਰੀ ਵਿੰਗ), ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ (ਕਾਰ-ਸੇਵਾ) ਅਤੇ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ (ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ)। ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਬਕ ਜਮਹੂਰੀ ਢਾਂਚਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਮਾਡਰਨ ਸਟੇਟ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਾ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ।

ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਦਰਜਨ 'ਗੁਰਮਤੇ' 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ' ਦੇ ਬੁਲੰਦ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ। ਬਹੁਤੇ 'ਗੁਰਮਤੇ' ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲੋਂ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਵਾਂ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਜੀਵ-ਲੋਗੋਵਾਲ' ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਉਸ ਬੱਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ 'ਲੋਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ' ਨੂੰ 'ਭੰਗ' ਕਰਨਾ, ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ, ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ 'ਦੋਖੀ, ਗ਼ੱਦਾਰ ਅਤੇ ਭਗੋੜੇ' ਗਰਦਾਨਣਾ, ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਬਾਣੀਆ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਿੱਠੂ' ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ।

'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਸਿਆਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਜੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਦੇਸ਼ (political goal) ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਰ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਗੁਰਮਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਕਲਚਰਲ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਚਾਣ (Sikh identity) 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਹਸਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ, ਫ਼ਿਰਕੂ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੀ (pro-majority) ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸ ਲਈ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਬਾਣੀਆ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਦਾ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ (metaphor) ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ-ਭਿਆਲੀ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ 'ਸਿੱਖ ਦੂਸ਼ਮਣ ਤਾਕਤਾਂ' ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ-ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ-ਨੁਮਾ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਕਾਮਰੇਡ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਤਸੱਦਦ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨੂੰਮਣਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।'

...

...

...

...

ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਹਿੰਮਤ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਅਤੇ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੋਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਬਿਲਡਿੰਗ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਸਫਲਤਾ 'ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਜੇ ਇਮਾਰਤ (ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ) ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।"

'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਇਕੱਠ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ' ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇੱਕੋ ਇਕ ਮੁਖੀ ਦੇ 'ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ' ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ (ਲੀਡਰਾਂ) ਨੂੰ ਖੜੇ ਕਰਨਾ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ 'ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੀਅਮ' (Presidium) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਕਲ ਵੀ ਹੈ।" ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੋਲਿਆ, "ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਡਰਨ ਸਟੇਟ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਣਨੀਤਕ (strategic) ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਹੈ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਨ' (central command) ਖੜੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਕਲਪ (concept) ਘੜਿਆ। 'ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਨ' ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। (controlling and promoting the political activities in an organised manner)।"

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੂੰ ਟੋਕਦਿਆਂ, ਕਾਮਰੇਡ ਰੰਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਕੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ 'ਸੈਂਟਰਲ ਕਮਾਂਡ' ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ? ਕਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਅਤੇ ਪਕੌਰੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੁਰ ਵੀ ਰਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਬਾਕੀ ਪੰਜੇ ਹੀ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ (ਗੁਪਤਵਾਸ) ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ 'ਫਾਇਰ ਪਾਵਰ' (fire-power) ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੇਂਡੂ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਭੂਤ ਸਵਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ (calculated and cold politics) ਦੇ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ।"

"ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਰਾਇ (observation) ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹੈ", ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਮਾਡਰਨ ਸਟੇਟ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਾਲਾ ਰੋਡਾ ਚਿੱਤਰ (roadmap for modern-state craftsmanship) ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣੇ। ਨਾਲੇ, ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਕਦੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤਜਰਬੇਕਾਰ, ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਜਿਹੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ।”

“ਪਰ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜਦੋਂ ‘ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ’ ਹੋਇਆ ਹੀ ਗੁਪਤਵਾਸ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਬਲਬੂਤੇ ‘ਤੇ, ਫਿਰ ‘ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ’ ਦੀਆਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰੀਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੱਲਣੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ਕਿਸ ਨੇ ‘ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ’ ਜਾਣ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ (open) ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੜਿਆ ਬੈਠੇ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ‘ਤੇ ਲੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬਦਲ (alternative) ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੈਂਟਵਰਕ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਆ ਗਏ।”

“ਸਵਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਨਹੀਂ। ਮਸਲਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ‘ਬਦਲ’ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ‘ਬਦਲ’ ਗੁਪਤਵਾਸ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਦੇ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਭਰ ਸਕੇਗਾ”, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੁੱਛੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਉਸ ਨੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਨਵੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਕੀਤਾ।”

ਝੱਟ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਫਿਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਡਰਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ‘ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਸੜਕ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਮੰਜ਼ਲ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ?’”

ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਰੰਧਾਵਾ ਵੀ ਬੋਲ ਪਿਆ, “ਇਉਂ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਤੈਅ ਕਰ ਛੱਡੀਆਂ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਈਨਾਂ ‘ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਬੜਾ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ ‘ਤੇ ਖਿੱਚੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੀ। ਪੈਰ ਪੈਰ ‘ਤੇ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਬਦਲਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ

ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 26 ਜਨਵਰੀ 1986 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਹੋਰ ਥੱਲੇ ਲੱਗਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਸਿਆਸਤ (Sikh radical politics) ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਧੁਰਾ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ' ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਗਈ ਸੀ। 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਅਸਲ ਕਬਜ਼ਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਰਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵੱਲੋਂ ਛੇਕੇ ਗਏ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 16 ਫ਼ਰਵਰੀ (1986) ਨੂੰ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਬੁਲਾਇਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿੱਢਣ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਦਿਆਂ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲੇ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦਾ ਅਹਿਦ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਸ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ 'ਗੁਰਮਤੇ' ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ 'ਮਨ ਮੱਤੀਏ ਹੂੜਮੱਤ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ 'ਪੰਥ ਨੂੰ ਖ਼ਾਨਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਰਾ ਮਾਰੂ ਜੰਗ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੱਕੀ ਦੁਫੇੜ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਸਤਿਕ ਅਤੇ ਨਕਸਲੀਏ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਸਿੱਖੀ ਭੇਖ ਧਾਰ ਕੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਰਹਿਤਵਾਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਪੰਥ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।' (ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਿਛੋਕੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅਕਾਲੀ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਸਤਿਕ ਅਤੇ ਨਕਸਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ) 'ਗੁਰਮਤੇ' ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ, ਮਰਯਾਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰੇ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ 26 ਜਨਵਰੀ ਵਾਲੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਦੱਸਿਆ।'

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਗਿਰਾ ਕੇ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ, 16 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਰ-ਸੇਵਾ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ 1988 ਤੱਕ ਨਿਰਵਿਘਨ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਕ ਗਈ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀ

ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ, ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ 'ਤੇ ਇਮਾਰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸਥਿਤੀ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਬਜ਼ਾ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

... ..

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘੁੰਮਣ ਕਲਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 21 ਫ਼ਰਵਰੀ 1986 ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਅਤਿਵਾਦ ਇਉਂ ਹੀ ਸਿਰ ਉਠਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ‘ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ’ ਵਰਗੇ ਸਖ਼ਤ ਸਰਕਾਰੀ ਅਮਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।... ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸਪਲਾਈ ਕਰ ਕੇ, 1971 ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਟਾਲਾ ਕਸਬੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਚੱਲ ਰਹੇ ਝਗੜੇ ਕਰਕੇ ਹਾਲਾਤ ਫ਼ਿਰਕੂ ਰੰਗਤ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਵਿਗੜੇ ਹਾਲਾਤ 20 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਸਬੇ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੁੱਧ, ਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਰੋਧ (villagers' mass upsurge against the urbanites) ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਬਟਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਈ ਦਿਨ ਘਿਰਾਓ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੁੱਠ ਦੇਣ ਲਈ ਚੀਨ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਮਾਓ-ਜ਼ੇ-ਤੁੰਗ ਦੇ ‘ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ’ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਪੈਂਫਲੈਟ ਲਿਖਿਆ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪੈਂਫਲੈਟ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਛਪਵਾ ਕੇ, ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੰਡਿਆ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਬਾਣੀਆਂ’ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਐਕਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1986 ਦੇ ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਮਾਓ-ਜ਼ੇ-ਤੁੰਗ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ‘ਲਾਂਗ ਮਾਰਚ’ (long march) ਉਲੀਕਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ‘ਸਤਲੁਜ ਯਮੁਨਾ ਲਿੰਕ’ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੌਰ 'ਤੇ (symbolical filling of the SYL canal) ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਨਾ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ‘ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ’ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਾਅ ਥੱਲੇ ਨਹਿਰ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਨਹਿਰ ਪੂਰਨ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ

ਤਾਂ ਨਹਿਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ।' ਪਰ, 'ਲਾਂਗ ਮਾਰਚ' ਦਾ ਲੀਡਰ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ ਮੇਲੇ ਅੰਦਰ ਲੱਗੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਲੱਗੀ ਸਟੇਜ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਨੇ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਉਧਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ 'ਬਾਗ਼ੀ' ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਤਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੜਕਾਊ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜ ਨੌਜਵਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, 18 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਦੋਫ਼ਾੜ ਹੋਣਾ

ਪਿਛਲੇ ਛੇ-ਸੱਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ (political capacity) ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। 'ਖਾੜਕੂ-ਨੈੱਟਵਰਕ' ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ, ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਲੈਂਦਿਆਂ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ।' ਅਤੇ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ 'ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਐ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਜ਼ੇਰੇ-ਇਲਾਜ ਹੈ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ 'ਭੱਲ' ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵੱਧਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹੀ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਊ ਸਥਿਤੀ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਕਰਦੀ ਕਿ 'ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ?'

...

...

...

...

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਨਵੀਨਰ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਪਰ 'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਰਦ-ਖ਼ੁਰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਜਨਤਕ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਈ ਸਿੰਘ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਭਾਈ ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ, ਦੋਸ਼ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ 'ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਗਿਲਦਾ ਹੈ।'

ਕਾਹਲੋਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਜੀਂਦ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ, ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਹਲੋਂ 'ਤੇ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਕਾਹਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਸਕੰਜਵੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।' ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਸਕੰਜਵੀ ਵਿਚ ਮਿੱਠਾ ਤੂੰ ਪਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ?" ਜੁਝਾਰੂ ਸਫ਼ਾ ਵਿਚ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਭਾਈ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫ਼ਰਵਾਲ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਉਂਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ 'ਮੰਦ ਭਾਸ਼ਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਖਾਸਮ ਖਾਸ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਉਂਕੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਨੂੰ ਤਨਖਾਹੀਆ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾ ਅਤੇ 'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੰਗ ਦਾ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਣਾਓ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਕਾਹਲੋਂ 'ਤੇ ਉਲਟ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਕਨਵੀਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਉਹ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪ੍ਰਜੀਡੀਅਮ ਬਣਵਾ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਜੀਡੀਅਮ ਦਾ ਕਨਵੀਨਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਰਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਮਾਦ ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੋਵਾੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਸਿੱਧਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਖੜੀ ਹੈ।' ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਰਿਪੋਰਟ' ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲੇ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕਾਹਲੋਂ ਵੱਲੋਂ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੀਡਰ ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਹਲੋਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਜਨਤਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਠੱਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਰੋਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੌੜ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 'ਪਛਾਣ' ਅਤੇ 'ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ'

ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਂਗੇ। ਬਾਕੀ ਜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ।”

ਪਰ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਟਾਸਕ (task) ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ ਸੀ। “ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ, ਜੇ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਫੜੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਵਾ ਖਾਣੀ ਪਵੇਗੀ”, ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ। ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ... ਤੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਬਦਲੇ ਬਦਲੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਜਿਸ ਦਿਨ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ (29 ਅਪ੍ਰੈਲ 1986) ਸੀ, ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ‘ਕਿਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ‘ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ? ਸਾਡੀ ਏਜੰਸੀ, ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ?’ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿ ਗਏ, “ਸਿੱਖ, ਹੁਣ ਤੁਹਾਡਾ ਰੱਬ ਹੀ ਰਾਖਾ, ਛਿੱਤਰ ਖਾਣ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ।”

ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ’ ਕਈ ਦਿਨ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਐਲਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰਕ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਘੜੇ ਗਏ ਕਿ, ‘ਐਲਾਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਮਦਦ ‘ਤੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ... ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵੱਧ ਜਾਵੇਗੀ... ਆਦਿ।’ ਅਜਿਹਾ ਤਰਕ ਕਿਸ ਨੇ ਘੜਿਆ ? ਜਾਂ ਕੌਣ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ ? ਇਸ ਦਾ ਸੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਹੀ ਰਹੇਗਾ।

ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲੀ (ਹਰਿਆਣਾ) ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਰਹੱਸ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ

‘ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ’ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਬਹੁਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ‘ਸਕੱਤਰੇਤ’ ਚੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ‘ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ’ ਵੱਲੋਂ ਬਿਆਨ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਦੇ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਤਕ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ

ਨੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ। 'ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ' ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਣ।'

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਖਾੜਕੂ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਤਲਾਂ, ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਜਨਤਕ-ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਸੈਕਟਰੀ ਸਿੱਖ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ 'ਸੁਪਰੀਮ ਅਥਾਰਟੀ' ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਖੁਦ ਅਜੇ ਆਪਣਾ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਕਸ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, "ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵੀ 'ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ' ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਨ ਹੀ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਹੈ ਤਾਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲਣਗੀਆਂ?"

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਖੀ ਸੀ, "ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ 'ਜਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚਾ' (organizational network) ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗ਼ੈਰ-ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਗੁਪਤਵਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਦਵੰਦ (dichotomy) ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ 'ਖੁਦ ਜਨਤਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ 'ਸੈਂਟਰਲ ਕਮਾਨ' ਰੂਪੇਸ਼ ਤੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਖਾੜਕੂਆਂ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।'

ਖੱਬੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੇਰ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਕਾਮਰੇਡ ਰੰਧਾਵਾ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡੋ, ਅਸਲੀ ਸਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਵਾਸ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਘੋਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਚਾਰ ਸੰਪਰਕਾਂ (contacts) ਨੂੰ ਉਹ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਅੰਡਰ-ਗਰਾਊਂਡ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਗੁਪਤਵਾਸ ਬੰਦੇ ਲਈ ਹਰ ਵਕਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਬਹੁਤ ਲਾਹਾ ਖੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੁਕਣ ਛਿਪਣ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ, ਗੁਪਤ ਸੰਪਰਕਾਂ ਅਤੇ ਲੁਕਵੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਮੋਟ ਕੰਟਰੋਲ (remote control) ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ 'ਕੰਨਟੈਕਟਾਂ' ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗੁਪਤਵਾਸ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਬਾਜ਼ ਅੱਖ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ 'ਗਲਤ' ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਾਲਾਂ ਵੀ ਚਲਵਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਰੰਧਾਵਾ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ, ਉਹੀ ਗੁਪਤਵਾਸ ਲੀਡਰ

ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੁਖ਼ ਦੇ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਭਰਪੂਰ ਤਜਰਬਾ ਹੋਵੇ, ਅੰਦਰੋਂ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਰਗਾ ਡੂੰਘਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ; ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਵੇ।”

“ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਵਾਲਾ ਜੇ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਮੁਖੀ’ ਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ?” ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ।

...

...

...

...

ਛੱਬੀ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਫ਼ਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ 1986 ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਸੀ। (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ: ਕਾਂਡ 4 “ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਟੱਕਰ”)

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਵਿਸ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ 1986 ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਏਜੰਡੇ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ‘ਤੇ ਉਹ ਦਸੰਬਰ, 1985 ਤੋਂ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਮੁੱਦੇ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਲਾਈਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ’ ਦਾ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੇ ਨਾਮ ‘ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਕੜੀ ਲਾਬੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਕੱਚੀ ਭਾਵੁਕ ਸੋਝੀ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਆ ਗਏ ਹਨ।” ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਏ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਰਾਬਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਖਾੜਕੂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ?” ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਭਾ ਜੀ! ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਨੇ... ਦੱਸੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਲਖਸ਼ (political goal) ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਚੋਣਾਂ ਲੜ ਕੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ‘ਤੇ ਬੈਠਣੈ? ਉਸ ਕੰਮ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਸਾਥੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮਾਹਰ ਨੇ... ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਹੱਥਕੰਡੇ ਵਰਤਣਾ ਜਾਣਦੇ ਨੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ‘ਦਲਾਲ’ ਅਤੇ ‘ਏਜੰਟ’ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਧੌਣ ਅਕੜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਮਾਰੇਗਾ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ-ਮਰਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਕੀ

ਸੰਬੰਧ ਰਹਿ ਗਿਆ? ਜਿਹੜੀ ਗ਼ਲਤੀ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ 1940ਵੇਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕਰੀਏ? ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਵਾਲੀਆਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੌਮ ਦਾ 'ਘਰ' ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਗਏ ਨੇ, ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ... ਆਦਿ ਆਦਿ।"

"ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ?" ਮੈਂ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, "ਜਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾ ਜੀ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ' ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸਪਾਟ ਤੇ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ", ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮਾਰਚ (1986) ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਕਾਰਕੁੰਨ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਭਾ ਜੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਗ਼ਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਮਰੇਡ ਹੈ, ਟਕਸਾਲ ਅੰਦਰ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰੀ ਬੈਠੇ... ਆਦਿ।"

... ..

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ 'ਫ਼ਾਇਰ ਪਾਵਰ' (fire power) ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ (shelter and facilities) ਮੁਹੱਈਆ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ 'ਦਲਾਲ' ਹੀ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਲਾਅ ਐਂਡ ਆਰਡਰ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ 'ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ' ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਡਿੱਗ ਪਏ ਹਨ।' ਮਾਰਚ 1986 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਬੰਬਈ ਪੁਲਿਸ ਦਾ 'ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਫ਼ਸਰ ਜੂਲੀਓ ਐੱਫ਼. ਰਿਬੈਰੋ (Julio. F. Reberio) ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੁੰਡਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਰਿਬੈਰੋ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫੜੋ-ਫੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 'ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ' ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੁਝਾਰੂ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

26 ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਰਾਹੀਂ ਬਣੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਆਪਣਾ ਵਿਹਾਰਕ ਕੰਮਕਾਰ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਉਂਕੇ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਦੂਜੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਥੇਦਾਰ ਕਾਉਂਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਾਉਂਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਚਲੋ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਐਲਾਨ ਕਰੀਏ ਕਿ ਨਾ ਕਰੀਏ?' ਤਿੰਨ ਪਰਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ', ਦੂਜੇ 'ਤੇ 'ਅਜੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ' ਅਤੇ ਤੀਜੀ 'ਤੇ 'ਐਲਾਨ ਨਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ'। ਤਿੰਨੇ ਪਰਚੀਆਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਜਿਹੜੀ ਪਰਚੀ ਤੈਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਰਚੀ ਤੈਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਐਲਾਨ 'ਅਜੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ'। ਭਾਈ ਕਾਉਂਕੇ ਅੜ ਗਿਆ ਕਿ 'ਉਹ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨੇਗਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।'

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜਾ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਰਨਾ ਉਲੀਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ' ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਈ ਕਾਉਂਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ' ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ' ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਗੋਲ ਮੇਲ ਗੁਰਮਤਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿਆਸੀ ਪੈਂਤੜਾ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਅਤੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਲੀਡਰ ਵੀ ਇਸ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਰਹੇ।

ਪਹਿਲੇ ਛੱਬੀ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਕਮਰੇ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਐਵੇਂ ਬਰਾਏ-ਨਾਮ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਹੁਕਮ' ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠ ਵਿਚ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੁੱਦਾ ਮੱਠਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ।

ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਈ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਹੋਈ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ

ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਦੇ ਤੀਜੇ ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ, ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਕਿ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਬਾਹੀਏ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ, "ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕੁਝ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ। ਅੱਜ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਠ,

ਟਾਈਪ ਰਾਈਟਰ ਮਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਇਕ ਟਾਈਪਿਸਟ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਐ। ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਟਾਈਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ‘ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਅੱਜ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।’ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, “ਹੁਣ ਜੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜੋਗੇ, ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲੇਟ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗੀ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਛਪਣੀਆਂ, ਕੱਲ੍ਹ ‘ਤੇ ਪਾ ਦਿਓ।” ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤਾਂ ਟਲ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਅਸੀਂ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅੱਗੇ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

ਦੂਜੇ ਦਿਨ, ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ‘ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ 11 ਵਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ 47 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਗੇ।’ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਿੱਧੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਏ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੋਠੀਆਂ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਮੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੌਂ ਆਦਿ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਲਟਕਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ... “ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੂਪੋਸ਼ ਨੇ (underground and wanted militants), ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਦੌੜ ਜਾਣਗੇ... ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਠੱਪ ਕਰਵਾ ਦੇਣਗੇ।” ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੇਚਾਹਲ ਆਪਣੇ 13 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੋ... ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ... ਉਸ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਇਹ ਐਲਾਨ ਨਾ ਕਰਨ। ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ‘ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਨੇ।”

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਮਿਲ ਪਏ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਸਿਆਸੀ ਆਤਮਘਾਤ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਜੇ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਆਪਸੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲਹੂ ਦੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਰਗਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਵੇਗਾ, ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਦਮਨ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਪੀਰ ਛੱਡੇਗਾ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲਾ ਲੀਡਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ ਸਾਂ। ਅੱਗੇ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ ਮਿਲ ਪਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ‘ਐਲਾਨ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।’ ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਹੁਣ ਇਹ ਰੁਕਣਗੇ ਨਹੀਂ, ਜ਼ੋਰ ਲਗਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਓ।” ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ‘ਛਬੀਲ’ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਗਏ। ਰੋਡੇ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲਾ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ 2-3 ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੋਦਾਰਾਂ ਪਿੰਡ ਦਾ 'ਡਿੰਪਲ' ਨਾਮੀ 18-19 ਸਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਨੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਭਾ ਜੀ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਗਲ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਪੁਆਇਐ।” ਡਿੰਪਲ ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਹਰਕਤ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰਕ ਦਿੱਤੇ ... “ਅੱਜ ਕਿਹੜਾ ਦਿਨ ਤੇ ਮੌਕਾ ਹੈ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦਾ... ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬਰਸੀ 'ਤੇ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਕਰ ਲੈਣਾ।” ਦੂਜਾ ਬੋਲਿਆ, “ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਹਿਸਟਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਐਲਾਨ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਮੰਨਣਾ ਨਹੀਂ... ਦੀਵਾਲੀ ਅਜੇ ਦੂਰ ਹੈ... ਚਲੋ, ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾਂ...”

ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਲਈ 47 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਦੂਜੇ 'ਸਿੰਘਾਂ' (ਖਾੜਕੂ ਲੀਡਰਾਂ) ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦੂਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਨਹੀਂ।”... ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆਓ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਲਈ ਚੱਲੀਏ।”

ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਅਸੀਂ 47 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ 'ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ' ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਲਈ 'ਪ੍ਰੈਸ ਨੋਟ' ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾੜਕੂ ਲੀਡਰ ਉਥੋਂ ਗੁਪਤ ਥਾਵਾਂ ਲਈ ਖਿਸਕ ਜਾਣ। ਸਾਡੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਕਈ 'ਸਿੰਘ' ਆਪਣੇ ਚੌਲੇ ਲਾਹ ਕੇ ਜੀਨ ਦੀਆਂ ਪੈਂਟਾਂ ਪਾ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਕਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਏ ਐਲਾਨ ਬਾਰੇ 'ਸਹੀ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਲੀਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

... ..

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸੀ। ਤੜਕਸਾਰ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਏ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਉਂਕੇ ਅਤੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੂ ਫੜੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਖਾੜਕੂ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਸੀ।

‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੇ 29 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਬਰਨਾਲਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇੰਟਰਨਲ ਸਕਿਊਰਟੀ ਮੰਤਰੀ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਹਵਾਈ ਉਡਾਣ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਰਿਬੈਰੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਖਾੜਕੂ ਲੀਡਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।’ ਪਰ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣ ਲਈ ਬਜਿੱਦ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਮ ਮਨਿਸਟਰ, ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਥੱਲੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਕਿਊਰਟੀ ਫੋਰਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ।’ ਪੈਂਦੇ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜੂਨ 1984 ਵਾਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਇਹ ਦੁਹਰਾਓ ਹੀ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ‘ਤੇ ਵੀ ਸਕਿਊਰਟੀ ਫੋਰਸ ਨੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ। ਸੂਖਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ‘ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ’ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪੁਲਿਸ/ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤੇ ਭੇਜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 20 ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ‘ਸਹੀ’ ਕਰਾਰ ਦਿਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। (Justification of Operation Bluestar)

... ..

ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹਾਕਮ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣ ਨੂੰ ‘ਛੋਟਾ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ’ (mini-Operation Bluestar) ਕਿਹਾ। ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਸਤਾਈ (27) ਅਕਾਲੀ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ (a minority government) ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁੱਲ 117 ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰਨਾਲੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ 45 ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣ ਕਰਕੇ 17 ਮਈ 1986 ਨੂੰ ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ‘ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ’ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ‘ਜੂਠੇ ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਜੋੜੇ ਝਾੜਨ’ ਵਾਲੀ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਸਜ਼ਾ’ ਬਰਨਾਲੇ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਭੁਗਤੀ ਸੀ।

‘ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ’ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਥੱਲੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨਨਾਮਾ’ ਸਾਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲਬਰੇਜ਼ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਸਮੱਗਰੀ (political content) ਘੱਟ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ : “ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਜੋ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 3 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਅਰਦਾਸ ਸਮੇਂ ‘ਰਾਜ

ਕਰੇਗਾ 'ਖਾਲਸਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ... 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਮੌਜੂਦਾ 'ਤਰਜ਼-ਏ-ਹਕੂਮਤ/ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਫਿਲਹਾਲ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ। ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ/ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣਗੀਆਂ।"

ਪੰਜਾਬ/ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਦੇ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਮੋਹਰਾਂ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਾਕੇਸ਼ 'ਤੇ ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਮੌਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ 1947 ਵਾਲੀ 'ਸੱਤਾ' ਤਬਦੀਲੀ' (transfer of power) ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ 'ਸੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ' ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨੀ ਦਰਿਆ ਵਗਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਕਿਹੜੇ ਖਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨੇ। ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਬੜੀ ਕੱਚੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।"

ਦੁਖੀ ਬੈਠਾ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, "ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਮਾਰਨ ਲਈ 'ਅਤਿਵਾਦ' ਅਤੇ 'ਵੱਖਵਾਦ' ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਬਹਾਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਅਤਿਵਾਦ' ਕਰਕੇ ਪਰਚਾਰਿਆ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਐਲਾਨ' ਨੇ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦ (the Sikh separatism) ਦਾ ਵੱਡਾ ਬਹਾਨਾ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।"

ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸੰਗਤ ਹੀ ਹੈ।'

ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ 'ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਸਰਕੂਲਰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਬੀਜਣ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਿੱਠੂਆਂ ਅਤੇ 'ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਹਿੰਦੂਆਂ' ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ' ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲੀਆਂ (ਕਾਰਵਾਈਆਂ) ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਦੋਸ਼ੀਆਂ' ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।'

...

...

...

...

ਇਉਂ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਖਾੜਕੂ ਗੰਨ ਦਾ ਡਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੱਚ-ਝੂਠ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਦੀ ਲਾਈਨ ਧੁੰਦਲੀ ਪੈਂਦੀ ਗਈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਲੈਣ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਖੜਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਹਉਮੈ, ਲਾਲਚ, ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਹੱਵਸ ਖਾੜਕੂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਘੁਟ ਵਾਂਗ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ, ਏਜੰਟਾਂ ਅਤੇ ਟਾਊਟਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ 'ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਨ' ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਦਰਸ਼-ਹੀਨ ਗੁਪਤਵਾਸ 'ਗੰਨ-ਪਾਵਰ' ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ

ਗਈ, ਜਿਹੜੀ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲਰੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਕੋਝਾ ਰੂਪ ਸੀ।

ਇਸ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਖਾਲਿਸਤਾਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ 1947 'ਚ ਹੋਈ ਲਹੂ-ਭਿੱਜੀ ਵੰਡ, ਅਸਾਵੀਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਵਾਜਬ ਸੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਰਿੱਸਦਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੀ ਹੈ (Khalistan is an unhealed and soring wound of an unfinished agenda of unprincipled and sordid transfer of power to Congress party by the British in 1947) ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲੈ ਗਏ, ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ 1947 ਵਿਚ ਠੱਗੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਘਾਓ, ਕਦੇ ‘ਸਿੱਖ ਹੋਮ ਲੈਂਡ’, ਕਦੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ’ ਅਤੇ ਕਦੇ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਠੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਵੀ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ ਦੀਆਂ ‘ਨੈਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇੰਡੀਅਨ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ‘ਨੈਸ਼ਨ ਸਟੇਟ’ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੇ ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਦਮ 1948 ਤੋਂ ਹੀ ਘੁਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਹਿਰੂ-ਪਟੇਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਲਚਰਲ/ਧਾਰਮਿਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੇ (attempts of Hinduising the distinct Sikh culture and way of life) ਸਿੱਖ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਟਿਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਧਮਕੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ‘ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ’ 'ਤੇ ਹੈ... ਤੂੰ ਵੀ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿ... ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ-ਗਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।”

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਜਨਤਕ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ‘ਸਿੱਖ ਮਸਲਾ ਕੀ ਹੈ? ਸਿੱਖ ਕੀ ਕਰਨ?’ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਲੀਡਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਵੰਦੇ ਦੇ ਘਰ ਹੋਈ ਲੰਬੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਅਤੇ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਸਟੇਜ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,

ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੀਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਮੇਰੀ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਭਾ ਜੀ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁੰਡਾ ਸਟੇਜ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜਾ ਹੈ... ਮੈਂ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵਾਹਯਾਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ।” ਅਖ਼ੀਰ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸਤਾਰਾਂ-ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਮੇਰੀ ਤਾਂ ‘ਸਿੰਘਾਂ’ ਨੇ ਸੋਧਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਹੈ।’

ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੇ ਤਿੰਨ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਸਿਆਸੀ-ਸੂਝ ਅਤੇ ਠੋਸ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੰਨ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਪਾਸਾ ਵੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪੁਲਿਸ/ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਦੌਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਮ ਸਿੱਖ ਦਮਨ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਪੀੜੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ 1 ਜੂਨ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਬਾਰੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਵੱਲੋਂ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਛਨਣੀ ਛਨਣੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਗ਼ਮ ਅਤੇ ਗ਼ੁੱਸਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਜਦ ਇਹ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਵੱਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੜਕਾਹਟ ਯੋਜਨਾਬੰਦ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਗ਼ਮ ਅਤੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਦੇ ਭਰੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਮੀਡੀਅਮ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ 32 ਵੱਡੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪੱਤਰਾ ਪਾੜ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਘੁਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਛੋਟੇ ਸਵੈ-ਚਾਲਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੱਤਰਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। 'ਹਰਿ ਕੀ ਪੋੜੀ' 'ਤੇ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਮਾਤਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਰਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮਮਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਘੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਣ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੰਨਟੀਨ ਨਾਲ ਬਣੀ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਇਮਾਰਤ ਵੀ ਛਨਣੀ ਛਨਣੀ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਕਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਵਾਸ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਰਿਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਬਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਘੰਟਾਘਰ ਵਾਲੀ ਸਾਈਡ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚ ਸਕੀਆਂ। ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਹਿਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਅਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਨੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਇੰਚ ਮਾਰਟਰ ਤੋਪਾਂ, ਮੀਡੀਅਮ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ, ਲਾਈਟ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਲ.ਆਰ. ਵਰਗੀਰ

ਸਵੈ-ਚਾਲਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰਨੇਡ ਸੁੱਟੇ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਲੱਖ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਦੀ ਖ਼ੁਦ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਲਈ (ਹਿਟ ਦੀ ਟਾਰਗਟ) ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਲੰਗਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਘੇਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਸਮੇਂ ਇਹੋ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਹੋਵੇ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਤਕ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਈ। ਤਕਰੀਬਨ ਸ਼ਾਮ ਦੇ 8-00 ਵਜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਨੂੰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਤਕ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਮੌਤਾਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਬੀਤੀ ਰਾਤ 9-00 ਵਜੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ 36 ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਜਾਪਦਾ ਇਉਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਨਾ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਘਿਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਕਾਲੀ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵੱਈਆ ਘਿਰਣਾ ਭਰਿਆ ਸੀ।

—ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, 03-06-1984

ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨਾ

ਫਰਵਰੀ 1987 ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਫਿਸ ਵਿਚ ਜੁਆਇਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ 'ਸਿੱਖ ਬੀਟ' (beat) 'ਕਵਰ' (reporting) ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਮਈ 1987 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਚਰਚਾ ਸੀ ਕਿ 'ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਵੀ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।'

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਮਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲਾਬੀ ਖੜੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ ਫ਼ੋਰਮ' ਦੇ ਉਹ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 'ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ' ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਮਨ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲੰਬੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ 'ਉਹੀ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ' (pre-Operation Bluestar policies) ਲਾਗੂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਤੋਂ ਦੌੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ 'ਲਾਅ ਐਂਡ ਆਰਡਰ' ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਰਿਬੈਰੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ (unrestricted powers) ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਹੇਠ ਹੋਏ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਰੇਅ, ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਆਦਿ ਆਦਿ।'

ਬਹੁਤੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।" ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ, "ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਕਤਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।"

ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪੁਕਾਰ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ

ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸਿੱਖ ਐਵੇਂ ਰੋਣੇ ਰੋਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ... ਕਾਂਗਰਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ...। ਸਿੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ 1947 ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।”

11 ਮਈ 1987 ਨੂੰ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ (unceremonially dismissed) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ 7 ਜੂਨ 1987 ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਚੋਣ ਰੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿੱਤੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਲੁਜ-ਯਮੁਨਾ ਲਿੰਕ ਕਨਾਲ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਮਿੱਥੇ ਗਏ 3.5 ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਫ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ 3.83 ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਫ. ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹਰਿਆਣੇ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਸ ਕੰਸਟਰਕਸ਼ਨ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (National Projects Construction Corporation) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਬਿਊਰੋ ਚੀਫ਼ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਡਾਰਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਂ ਬਰਨਾਲਾ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗ਼ੈਰ-ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਮੋਕਾਪ੍ਰਸਤ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇਸ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।” (Violence and domination against Sikhs is surrogate and a stimulant for making India different kind of national community from what was before 1947. And November 1984 program of the Sikhs was not incidental but programmatic. Communal, frenzy was organized by the ruling Congress, a feature of very politics of Hindutva Right.)

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਕਤਲ

ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘੀ ਨੇ 1940ਵੇਂ ਵਿਚ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਐੱਮ.ਏ. (ਇਕਨਾਮਿਕਸ) ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪਿੱਛੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਤੁੜ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਨਹਿਰੀ ਬਾਬੂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਆਬ-ਪਾਸੀ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਢ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਸ ਮਿਹਨਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ 30-40 ਮੁਰੱਬੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਸ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਲਏ ਸਨ।

ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ ਅਲਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ੀਠੇ ਨੇੜੇ ਕੋਟਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 80 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਈ। ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਆਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਹੁਸੈਨਪੁਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ (1980ਵੇਂ ਵਿਚ) ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਪਰਲਾਜ ਕੌਰ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰੀਆਂ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਬਾਦੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਸਿੱਖ-ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਆਸੀ-ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਦਮੇ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ-ਪੱਖੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਪਤਵਾਸ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨੈੱਟਵਰਕ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1988 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ', ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬੀਜੀ (ਮਾਤਾ ਪਰਲਾਜ ਕੌਰ) ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, 'ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਸੀ... ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਉਹ ਦਮੇ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਸੀ... ਘੰਟਾਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਦਾ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਸੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ... ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।'।

ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਰੰਧਾਵੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸੱਜਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ 'ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ।' ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਗਏ। ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਅੰਦਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਮੁੰਡੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ 13 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ 'ਬਾਬਾ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ (intelligence) ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ।' ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਾਰਚਰ (torture) ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚਲੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨਾਂ ਦੇ ਨੰਬਰ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਮੇ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਤੇ ਮਾੜਕੂ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ 75 ਸਾਲਾ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਬੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੁੱਟਰ ਉਰਫ਼ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ, ਉਹ ਦੌੜਿਆ ਆਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, "ਦੇਖੋ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।" ਬੁੱਟਰ ਨੇ ਅੰਦਰ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਐੱਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ. ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਬੁੱਟਰ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਜਾਣ-ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੁੱਟਰ, ਖਾੜਕੂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੁੱਟਰ ਦੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਤੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਬੁੱਟਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਚਾਰਾਜ਼ੇਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੋਇਆ ਬੁੱਟਰ ਫਿਰ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਏ.ਕੇ. 47 ਲੈ ਕੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ 13 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤੇ?" ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, "ਸਾਥੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ... ਅਸੀਂ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।"

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ (President) ਮੁਹੰਮਦ ਜੁਨੇਜੋ ਦਾ ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸਨ। ਜੁਨੇਜੋ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਬਾਬਾ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਬਾਬਾ ਸਿੰਘੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਾ ਲੜਕਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ (publishing house) ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾ। ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਸੇਲਜਮੈਨ ਦਾ ਲੈਟਰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਲਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਨੇ ਇੰਨਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ 'ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਜੁਨੇਜੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ

ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਕੋਲ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹੈਰਾਨੀਕੁੰਨ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਕਿ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਏ.ਕੇ. 47 ਅਸਾਲਟ ਗੰਨਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਜੁਨੇਜੋ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ।'

ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ (ਭੋਗ) ਬਾਰੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਭੋਗ ਪਾਇਆ।

ਬੀਜੀ ਪਰਲਾਜ਼ ਕੌਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਬੀਜੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਉਚੇਚਾ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਬੀਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਬਾਬੇ ਸਿੰਘੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਬਾਬੇ ਦੀ 'ਵਿਰਾਸਤੀ ਪਗੜੀ' ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ। ਸੰਜੋਗ ਵਜੋਂ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਦੋ-ਢਾਈ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਿਰਫ 'ਰਸਮੀ ਪੱਗ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਬਲਕਿ ਬੀਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਮਾਂ-ਪਿਆਰ' ਰੱਜ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ' ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ 14 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੰਗ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਖਾੜਕੂ ਗਰੁੱਪ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਰਾਹੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਤਣਾਓ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ 11 ਮਈ 1988 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕਿਊਰਟੀ ਗਾਰਡਜ਼ (National Security Guards) ਨੇ 15 ਮਈ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ (announcement) ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਜੀ. ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਦਸ ਦਿਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਾਣੀ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਪਲਾਈ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵੀਡੀਓ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨੈੱਟਵਰਕ 'ਤੇ ਬਕਾਇਦਾ ਦਿਖਾਈ ਗਈ।

ਅੰਤ ਥੱਕੇ-ਟੁੱਟੇ, ਫਸੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜਨਾਲਾ ਸਮੇਤ 200 ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਿੰਘ ਥਾਂਦੇ ਵਰਗੇ 40 ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਜੀ. ਦੀਆਂ ਵਰ੍ਹਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

...

...

...

...

18 ਮਈ 1988 ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰੈਸ ਕਲੱਬ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਗੁਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਉਸ ਨੂੰ ਜੀ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ) ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੈਠੇ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਕਲੱਬ ਦੇ ਹਾਲ ਦੀ ਦੀਵਾਰ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਵੱਡੀ ਟੀ.ਵੀ. ਸਕਰੀਨ 'ਤੇ 'ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ' ਦੀ ਕਾਮਯਾਬ ਸਮਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਰਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ (images) ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਫਲੈਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੀ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੈਸ ਕਲੱਬ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਲੀਨ ਸ਼ੇਵਨ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।

ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਰਹੇ
 ਖਾੜਕੂਆਂ 'ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜੁਮਲੇ ਕੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਉਥੇ ਬੈਠਣਾ
 ਦੁੱਭਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ 'ਵਿਰਾਸਤੀ 'ਨਾਬੀ
 ਪੱਗ' ਲਹਿ ਕੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਹਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ
 ਕੇ ਘਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਅਜੀਤ ਡੋਵਾਲ ਨੂੰ ਕੀਰਤੀ ਚੱਕਰ ਪ੍ਰਦਾਨ

ਅਗਲੇ ਸਾਲ, 1989 ਆਈ.ਬੀ. (Intelligence Bureau-IB) ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਅਜੀਤ ਡੋਵਾਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ 'ਕੀਰਤੀ ਚੱਕਰ' ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਬਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਤਾਰੀਫ਼ (citation) ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ 'ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ' ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰੋਂ 'ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ' ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ 'ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ' ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਬਲੱਗ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋਏ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੇਰੇ ਚਿੱਤ-ਪਟ 'ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਬੇ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਗੁਪਤਵਾਸ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਰੰਧਾਵਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਯਾਦ ਆਈ ਕਿ 'ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ, ਗੁਪਤਵਾਸ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕੱਚ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ...; ਗੁਪਤਵਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ; ਸਰਕਾਰੀ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਗੁਪਤਵਾਸ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਠਾਹਰ/ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਮੋਟ ਕੰਟਰੋਲ (remote control) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਚਲਵਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਮਾਰ-ਮਰਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।'

ਫਿਰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, 'ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਬਾਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 'ਏਲੀਟ ਫੋਰਸ (elite force) ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੇਦ ਮਰਵਾਹਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਇੰਡੀਆ ਇੰਨ ਟਰਮੋਲ (India in Turmoil)* ਆ ਗਈ। ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਛਪ ਕੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਕਿ 1500 ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਜੀ. ਦੇ ਕਮਾਂਡੋ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ 50 ਕੁ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਬੋਚਣ ਲਈ ਲਗਾਏ ਸਨ। ਅਜੀਤ ਡੋਵਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪਲ ਪਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਹਰ ਸਕਿਊਰਟੀ ਫੋਰਸ ਨੂੰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਵੇਦ ਮਰਵਾਹਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਕਿਹਾ ਸੀ (resounding success)। ਪਰ, ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪਰਤਾਂ 2013 ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਜਦੋਂ ਇਕ ਵੱਡੇ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਗੁਪਤ ਰਣਨੀਤੀ ਛਾਪੀ। ਅਜੀਤ ਡੋਵਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਮੁਖੀ (Director) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਦਾ ਸਕਿਊਰਟੀ ਸਲਾਹਕਾਰ (Security Advisor) ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਅਜੀਤ ਡੋਵਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਾਬਜ਼ ਖਾੜਕੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਦੇ ਕਰਨਲ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾ ਕੇ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ 'ਹਥਿਆਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਸਪਲਾਈ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।'

ਅਜੀਤ ਡੋਵਾਲ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਰਨੇਡ ਬੰਬ ਅਤੇ ਧਮਾਕੇਬੇਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭੇਜੀ। ਭਾਰਤੀ ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਇਹ ਜਾਅਲੀ ਅਸਲਾ, ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ।

ਇਕ ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਉਕਸਾਉ, ਧੱਕੜ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਰਵਾਇਆ; ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾਏ; ਅਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰਚਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਏ ਫਿਰ ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਜੀ. ਦੇ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਰਾਹੀਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਦਬੋਚ ਲਏ ਗਏ।¹

1. (Operation Black Thunder (two) of May 1988 at Golden Temple. "The Hidden Story: An Indian Intelligence Coup" – "Perhaps, the greatest coup of the period involving Ajit Doval, former Director of Intelligence Bureau (IB), (later, Security Advisor to Prime Minister Modi)... He is only IB officer decorated with Kirti Chakra, the peacetime equivalent of the Maha Vir Chakra :

"In 1988, the story goes, Khalistan terrorists holed up inside the Golden Temple, Amritsar awaited an ISI officer who was to rip up (to fit out) the Harimadar Sahib with explosives. He arrived (on the scene). But when Indian forces surrounded the Golden Temple, the bombs did not go off. The demoralized terrorists quietly surrendered.

The ISI colonel (ISI officer projected as colonel) was, in fact, none other than Ajit Doval, though he consistently refused to discuss the story in public." (First Post India – "In memory of Sarabjit Singh - a tribute to our spies", by Praveen Swami, May 3, 2013)

ਸਮਾਂ: 3 ਜੂਨ, 1984 ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ

ਸਥਾਨ: ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੀਜੀ ਮੰਜਲ

ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੰਤ (ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ) ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਵਿਛੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੇਸਰੀ ਪਟਕਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਛਹਿਰੇ ਉਪਰ ਹਲਕੀ ਮਲਮਲ ਦੀ ਫਤ੍ਹੂਰੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੁੰਮਸ, ਘੁਟਣ ਸੀ, ਕੋਈ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪੱਖਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾ ਕੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਚੁੱਪ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤ ਵੱਲ ਬਿਟ ਬਿਟ ਤੱਕਣ ਲੱਗੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਗੰਭੀਰ ਚੁੱਪ, ਡੂੰਘੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸਾਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੀ ਤੇਜ਼ ਹਲਚਲ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਰਮਾਹਟ ਅਤੇ ਘੁਟਣ ਨੂੰ ਮਾਨੋ ਭੁਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਅਖੀਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ, ਘੋਖਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹ ਪਥਰਾਈ-ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋੜੀ, “ਭਾਈਓ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਾਤਲੋਕ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਹਾਂ... ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਬਾਝ ਨਹੀਂ ਸਰਨਾ।”

ISBN 81-7205-550-1

9 788172 055509